

A magyar mondat 50 éve*

Bizonyára egyszerre van irigylésre méltó, ugyanakkor kínos helyzetben az, aki olyan korszakról ír tudománytörténetet, amelynek maga is szemtanúja, illetve résztvevője volt.¹ Viszont könnyebb a dolga, mint annak, aki például nem nyelvészetről, hanem matematikáról ír ebben az 50 éves időkeretben. A magyar matematika fényes korszaka ugyanis, amennyire meg tudom ítélni, megszakítatlan volt a 19. század végétől, sőt talán a Bolyaiaktól mostanáig, azt tehát valószínűleg értelmetlen lenne korszakolni a nyelvtudományhoz hasonlóan.

A mi szakterületünk azonban több szempontból is más feltételek között élte át az elmúlt évtizedeket, mondjuk a matematikához képest, és nem is azért, mert az utóbbi lévén ideológiamentes terület, kevesebb ilyen irányú csapást kellett elszervezjen, hanem mert annak egyetemi és később akadémiai háttere soha nem volt megkérdőjelezve (még ha egyes újabb irányzatokat, mint a kibernetika vagy a matematikai logika – mintegy pártutasításra – egy ideig tiltottak is). A nyelvészet ugyanis épp amikor a 20. század első felére kikászálódott a ma mintha újra fel-támadóban lévő „ugor–török háborúból” (PUSZTAY 1977), bekerült a marrizmus malomkerekei közé, ahonnan a Pravda „sztálini iránymutatása” mentette ki, amely ugyanakkor egy másik kalitkába igyekezett bezárni, megóvando a nyugatról fújó „burzsoá széltől”, azaz a „béketáboron” kívülről származó tudományos hatásoktól (HAVAS 2002). Igaz persze az is, hogy a pszichológiához vagy a filozófiához képest messze kedvezőbb helyzetben volt, bár azt az összes itt felemlített diszciplínáról tudni kell, hogy személyeket szakterületüktől függetlenül is habozás nélkül indexre tehettek – és sokszor még ez volt a jobbik eshetőség...

Szemben a környező szocialista országokkal (vö. KIEFER 2019), hazánkban nem volt sem olyan modern nyelvészeti kezdeményezés a két világháború között, amelyet az 1950-es években folytatni lehetett volna, sem olyan új törekvés, amely lépést tartott volna a nemzetközi nyelvtudomány irányjaival. Az előbbi csoportban a prágai iskolát vagy a lengyel logikusokat említhetjük, az utóbbiban a WOLFGANG

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 115. közgyűlésén, Budapesten, az ELTE BTK Tanácstermében, 2020. január 28-án.

¹ Itt köszönöm meg Kiefer Ferencnek és Bánréti Zoltánnak, hogy jelen áttekintés egy előző változatát elolvasták és megjegyzéseikkel segítettek jobbra tenni azt. Köszönettel nyugtázom továbbá az NKFIH 120073 sz. projektjének támogatását.

STEINITZ védőszárnyai alatti keletnémet nyelvészetet vagy a francia kapcsolatokat továbbra is fenntartó romániai kutatásokat. Magyarországon viszont a továbbra is alapos felkészültséggel művelt finnugor és történeti nyelvészet mellett az iskolai grammatikák felfogását meg nem haladó leíró nyelvészet dominált – utóbbi esetben még csak tudomást sem véve a gyakorlatilag az előző századfordulóig tartó felfrissüléstől, amelyet BRASSAI SÁMUEL (1860–84/2007), KICSKA EMIL (1890–1893) vagy SIMONYI ZSIGMOND (1903) és mások neve fémjelez, illetve az újabb fonológia LAZICZIUS GYULA (1944) kezdeményezte honosítási kísérleteiről.

Az egyedüli kivétel ANTAL LÁSZLÓ volt, aki magányos farkasként próbálta importálni az amerikai strukturalizmusnak a magyar nyelv morfológiájára jól alkalmazható módszereit (ANTAL 1961), de hiába volt rendkívül sikeres, sőt legendás oktató, és hiába hivatkoznak úttörő munkásságára mind a mai napig, kutatócsoportja, tanítványai nem voltak – szemben például az ugyanazon tanszéken működő ZSILKA JÁNossal (1966), akinek egyrészt saját (nem pedig „importált”) nyelvelmélete, másrészt nagyszámú követője volt. Abban azonban nem különböztek egymástól, hogy viszonylag jó időben elért külföldi megjelenésük ellenére (ANTAL 1963, 1964; ZSILKA 1967) munkásságuk gyakorlatilag visszhangtalan maradt.

Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1963-ban induló sorozatában jól nyomon követhető a nyitás a nemzetközi trendek felé, hiszen már a legelső, még nem számozott kötetben – a nagyszerű névsor tagjaként – ott volt ELEKFI LÁSZLÓ (1963), aki JOHN RIES „mondattani elméletét”, vagy KÁROLY SÁNDOR (1963), aki TESNIÈRE szintaxisát ismertette, sőt SZÉPE GYÖRGY (1963) CHOMSKY 1962-ig hozzáférhető munkásságát mutatta be annak teljes szakirodalmi kontextusában – ami szinte elképzelhetetlen teljesítménynek számított akkor, amikor külföldi könyvek vagy folyóiratok elvéve jutottak be Magyarországra, különösen ha bölcsészeti tárgyúak voltak. Itt jegyzem meg, hogy Szépe nemzetközi kapcsolatrendszere, amellyel minket, a fiatalabb generációba tartozókat is megismertetett, legendás volt. Bárhova utaztunk, mindig voltak ismerősei, akiket a figyelmünkbe ajánlott.

A legnagyobb lökést a „határnyitásra” valószínűleg annak a váratlan ajánlatnak köszönhetjük, amely 1963 táján az USA-ból érkezett: a Ford Alapítvány magyar tudósoknak is lehetővé tette, hogy több hónapos, esetenként akár egyéves tanulmányutakat tegyenek az Egyesült Államokban, és a társadalomtudományi kvótában a nyelvészek is felkerülhettek a listára – természetesen előzetes belügyminisztériumi, azaz állambiztonsági szűrés után. KIEFER (2019: 35) közlése szerint sorrendben Fónagy Iván, Szépe György, Telegdi Zsigmond, Hegedűs József és Kiefer Ferenc utazott ki 1964–65-ben. A jótékony hatás részben a publikációkban, részben az az idő tájt alapított előbb matematikai, majd általános és alkalmazott nyelvészet néven regisztrált szak hallgatóinak tanulmányaiban mutatkozott meg, akik majd a következő nemzedék magját alkotják.

A KIEFER által felsorolt öt nyelvész közül TELEGDY ZSIGMOND főleg nyelvtudomány-történeti szempontból foglalkozott a 20. századi irányzatokkal, HEGEDŰS JÓZSEF pedig a nyelvoktatásban hasznosította tanulmányútja eredményeit. Empirikus jellegű nyelvészeti kutatásokat KIEFER és SZÉPE végzett, természetesen már amerikai ösztöndíjuk előtt is. Ám KIEFERnek éppen az USA-ban jelent meg sokáig legnagyobb hatású magyar mondattani munkája (KIEFER 1967), amely rögtön azt

a kérdéskört, vagyis a szőrendet tárgyalta, amely azután évtizedekig meghatározó lesz a magyar nyelv vizsgálatában. SZÉPE (1966) már az amerikai tapasztalatok alapján írta meg cikkét a generatív nyelvtan szótári komponenséről. Feltehetjük, hogy TELEGDY (1966) is hasonló impressziók révén publikálta generatív transzformációs elemzést tartalmazó és közleményei sorában kivételesnek mondható tanulmányát. A fent említett nevekhez SZÉPE többszörös szerzőtársaként és később a mondattani tipológia nemzetközi elismertségű szakértőjeként DEZSŐ LÁSZLÓ csatlakozott (DEZSŐ–SZÉPE 1967), valamint a hamarosan külföldre – és a szövegnyelvészet tájaira – eltávozott PETŐFI S. JÁNOS (1967), aki kiváló áttekintést írt a korszak nyelvészeti alapkérdéseiről. Itt említem meg, hogy éppen 1967-ben jelent meg a 20. század nyelvészete első meghatározó művének magyar fordítása, ugyan 50 év késéssel, de még időben, hogy a társadalomtudományok szemiotikai fordulata számára jókor érkezzen (SAUSSURE 1916/1967). A diakrónia és szinkrónia éles saussure-i elkülönítése a mondattan területén is érezte hatását: ennek következtében az itt áttekintett új kutatások szinte kizárólag leíró, strukturalista vagy generatív jellegűek voltak. A jelen áttekintés is ennek szellemében készült.

A hatvanas évek végére már annyira megérett a helyzet a CHOMSKY (1965) munkássága jóvoltából elterjedt új irányzat befogadására, hogy az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6. kötete ezzel az alcímmel jelent meg: Előkészítő dolgozatok a magyar nyelv generatív nyelvtana köréből (KÁROLY–TELEGDI szerk. 1969). A korábban felsoroltak közül itt is szereplő DEZSŐ LÁSZLÓhoz, KÁROLY SÁNDORhoz és SZÉPE GYÖRGYHöz még (H.) MOLNÁR ILONA és NAGY FERENC is csatlakozott. A látszat mindazonáltal csal: az akkori MTA Nyelvtudományi Intézet Károly Sándor vezette Strukturális Nyelvészeti Osztályán folytatott A magyar nyelv strukturális (generatív) grammatikája című kutatás résztvevői közül gyakorlatilag csupán SZÉPE volt tekinthető generativistának, de végső soron egyikük sem foglalkozott generatív mondattannal. Ezt a szerzők későbbi pályája is jól mutatta, hiszen DEZSŐ LÁSZLÓ a leíró tipológia felé indult el, és későbbi munkahelyén, a Padovai Egyetemen gyakorlatilag elszigetelődött a hazai tudományos élettől. KÁROLY SÁNDORT alapvetően a szemantika érdekelte, bár szerteágazó olvasottságának és toleranciájának köszönhetően később mint a szegedi Általános Nyelvészeti Tanszék tanszékvezető professzora nyitott gondolkodású nemzedékeket nevelt föl. MOLNÁR ILONA a hagyományos mondattani elemzésekhez maradt hű, míg NAGY FERENC pályája további szakaszában és korai halála előtt a bűnügyi nyelvészetet alapozta meg. SZÉPE (1969) az „alsóbb nyelvi szintekről” szóló terjedelmes tanulmányában a generatív fonológia felé nyitott, aminek vitathatatlan szaktekintélye maradt évtizedeken át, jöllehet a nyelvészet számos más ágát is értette és aktíván művelte. Kiefer Ferenc akkoriban éppen Svédországban tanított, és nyilván ezért maradt ki ebből a vállalkozásból.

Mégis ők voltak az az első generáció, akik megalapozták a nemzetközi trendekkel lépést tartani képes hazai mondattani kutatásokat. Ők ugyanis a legtöbb környező ország gyakorlatával, illetve számos hazai kollégával szemben jóindulattal, sőt támogatólag viszonyultak az új gondolatokhoz és azok képviselőihez. (Erről kicsit később személyes történetekkel is szolgálok.) Az előbb említett oknál fogva, vagyis mert a Nyelvtudományi Intézetben alakult ki az első kutatói közösség,

kézenfekvő volt, hogy annak előbb belvárosi, majd a budai várbeli otthona adjon lehetőséget a következő nemzedéknek, különösen miután 1973-ban a fiatalokkal és az új eszmékkel egyaránt rokonszenvező Hajdú Péter lett az igazgató.

A kivételesen olvasott, tájékozott, ugyanakkor a hazai és nemzetközi nyelv-tudomány szinte minden meghatározó személyiségével jó kapcsolatot kiépíteni képes Szépe György ideális katalizátora lett a körötte kialakuló ifjú nyelvész-csapatnak, akiknek egy része az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszékén működő szakon diplomázott (pl. Pap Mária, Radics Katalin, Mártonfi Ferenc, Kenesei István), más részük Szépe „saját kezű gyűjtése” volt (pl. Bánréti Zoltán, Füredi Mihály, Komlósy András, Réger Zita, Terts István, Tóth Pál). Ebben a laza szövetű csoportban, amelyhez a végzésük után később újabb „szakosok”: Heller Mária, Rohonci Katalin, Szabolcsi Anna, vagy a pszichológusi diplomája után a nyelvészetet is elvégző Pléh Csaba csatlakoztak, rendszeres – ma úgy mondanánk: posztgraduális – önképzés folyt, részben a Szépe által meghívott már elismert tudósok vagy előadók, részben a maguk szervezte vitakör révén. A Szépe által kialakított „külső körbe” olyanok tartoztak, mint Petőfi S. János, Hell György, Sipőczy Győző, Dömölki Bálint, vagy akikkel később Pécssett alapított tanszékét, mint Fülei-Szántó Endre vagy Horányi Özséb.

A társaságot egy az Országos Pedagógiai Intézetből Szende Aladártól Szépe közvetítésével kiadott feladat szervezte egyfajta közösséggé. Arra kellett javaslatot megfogalmaznunk, hogyan lehet a közoktatásban oktatott magyar nyelvtan instrukciói szerint nehezen elemezhető 40 mondatot szerkezetileg magyarázhatóvá tenni. Ebből előbb egy programnyilatkozat (KENESEI et al. 1972), majd az a kísérleti tananyag nőtt ki, amelyet később számos középiskolában bevezettek, illetve egy másik ágon általános iskolai tankönyvsorozat is készült (BÁNRETI 1979, 1981), és amelynek egy további eredménye az Ember és nyelv című összefoglaló lett. Felismerve az ilyen jellegű kiadványok hiánypótló jellegét, részben az eredeti csapat, részben pedig felkért szerzők segítségével megszületett az A nyelv és a nyelvek című ismeretterjesztő könyv (KENESEI szerk. 1984), amely azóta – különböző cégeknél – már a 6. kiadását is megérte.

Az új irányzatok iránti rokonszenv–ellenszenv dimenzióját néhány személyes történettel illusztrálom. Bölcsészdoktori értekezésem opponenseként a nemzetközi mércével is kiváló germanista HUTTERER MIKLÓS a véleményében engem ugyan dicsért, de az általam követett NOAM CHOMSKY munkásságát igencsak bírálta – ezért nemhogy a legjobb osztályzatot nem kaphattam meg tőle, de egyenesen *rité*-re értékelt.² Amikor az 1970-es évek közepén Nyíregyházán bemutattuk középiskolai kísérleti nyelvtanunkat, BALÁZS JÁNOS, az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszékének professzora (és többünknek korábbi tanára) kelt ki ellenünk híres tirádájával, miszerint „Mi nem kérünk az amerikai szeretetsomagokból!” –

² „Chomsky [...] deduktív módszere egyfajta helyben futás, emelt fővel, nappal szemben (Karinthy), mert a dedukció elhamarkodott premissákból (sic), méghozzá nem nyelvi-grammatikai úton elemezhető premissákból indul ki, és képtelen ezek, valamint a nyelvi formák közötti közeget transzformációs ágrajzaival teljesen áthidalni. Ezt az elméletet nem lehet ’fejéről a talpára állítani’, mert nincs talpa. Hogy mégis elvállalom a bírálói feladatot, kizárólag azért teszem, mert [...] a jelölt tehetséges fiatal nyelvész [...]” (HUTTERER MIKLÓS opponensi véleménye. Kézirat, 1973.)

amint ezt húsz évre rá KONTRA MIKLÓS (1995) a mi elbeszélésünk alapján meg is írta. Pár évvel később pedig az 1975–78 közötti akadémiai „aspirantúráim”, vagyis a kandidátusi értekezés megírásához vezető ösztöndíjas időszakom témavezetője, az akkor még Debrecenben általános nyelvészeti tanszéket vezető DEZSŐ LÁSZLÓ, elnéző távolságtartással hagyta, hogy angol generatív mondattani témámat kidolgozzam, majd közvetlenül a védés ceremóniája előtt sikerült lebeszélnem, hogy kifejtse kritikáját CHOMSKY mondattani nézeteiről. (Az 1980 januárjában lezajlott akadémiai védésem anekdotikus részleteire, melyek ugyancsak jól illusztrálják az itt említett dimenziókat, most nem térek ki.³)

A hetvenes évek második felére tehető a magyar mondattan kutatásának legnagyobb fordulata, amely elsősorban É. KISS KATALIN nevéhez fűződik.⁴ Ő először az 1976–77-es montreali ösztöndíja alatt, majd azt követően idehaza publikált tanulmányaiban gyökeresen új megközelítésben láttatta a magyar szórend, következésképpen a magyar mondat elemzésének kérdéseit (É. KISS 1977, 1978). A ma már tankönyvekben is elterjedt felfogásnak a lényege, hogy szemben a nyelvek egyik nagy típusával, amelyek alany-prominensek, vagyis az alany–ige–tárgy viszonyában írhatók le, a magyar és a hozzá hasonló nyelvek topik-prominensek, vagyis az ismert és az új információ viszonyában alakítják ki a mondat szerkezetét. Ehhez a magyar tekintetében még hozzáadódik a fókusznak a kiemelt, mondhatnánk grammatizálódott pozíciója közvetlenül a ragozott (vagy más néven véges) ige előtt, amit ugyanakkor tovább bonyolít a magyarra jellemző igeikötő változó helye a mondatban.

É. KISS 1979-ben megvédte kandidátusi értekezését, majd kutatásait hamarosan külföldön is nagy sikerrel mutatta be, először az igen tekintélyes göttingeni GLOW konferencián, majd a generatív nyelvészet akkor legfontosabb periódikájában, a *Linguistic Inquiry*-ben (É. KISS 1981). Ezt követte a Nyelvtudományi Értekezések sorozatban 1983-ban megjelent első hazai monográfiája, és pár évvel később az Akadémiai Kiadónál és a holland Reidelnél párhuzamosan megjelent angol nyelvű könyve (É. KISS 1983, 1987).

A nyolcvanas évek elejére az „úttörőket” követő generáció is letette a névjegyét a tudomány képletes asztalára. Az évek óta egymással rendszeres kapcsolatban álló és eszmecserében részt vevő, főleg budapesti, valamint debreceni és szegedi nyelvészek 1984-ben a hollandiai Groningenben mutatták be kutatásaik eredményét holland, német, osztrák és csehszlovák meghívottak társaságában a *Topic, Focus and Configurationality* címmel megrendezett konferencián, amelynek az anyaga előbb a *Groninger Arbeiten zur germanistischen Linguistik* sorozat 24. és 25. kötetében, majd kisebb módosítások és átszerkesztés után a John Benjamins kiadónál önálló kötetben jelent meg (ABRAHAM – DE MEIJ eds. 1984, 1986).

Szépe György és Kiefer Ferenc „mögött” a következő nemzedék olyan meghatározó személyiségei sorakoztak föl, mint Bánréti Zoltán, É. Kiss Katalin, Hunyadi

³ Bizottságomban Bakos Ferenc (elnök), Antal László és Korponay Béla (opponensek), Rot Sándor, Szende Tamás, Szépe György, Zsilka János (tagok) voltak jelen.

⁴ É. Kiss Katalin, csakúgy, mint Hunyadi László és többen mások, az igen színes gondolkodású Papp Ferenc debreceni „iskolájához” kötődtek.

László, Kálmán László, Kenesei István, Komlósy András, Kornai András, Nádasdy Ádám, Prószték Gábor, Szabolcsi Anna. Fontos mérföldkő volt az 1985-ös bécsi szintaktikai kerekasztal, amelyet Wolfgang U. Dressler és Kiefer Ferenc szerveztek meg, és amelyen a német vagy osztrák szintaktákat például Hubert Haider, Hans Martin Prinzhorn és Arnim von Stechow képviselte. A groningeni egyetem újabb konferenciát rendezett 1986-ban, további lehetőséget adva a nemzetközi kapcsolatok kiépítésére, illetve megerősítésére. A magyar szerzők tehát fokozatosan egyre inkább szóhoz jutottak a nemzetközi találkozókön és kiadványokban. Érdekes, hogy az említett külföldi megjelenések megelőzték a hazai csoportos bemutatkozást – aminek azonban kizárólag a könyvkiadás sanyarú helyzete volt az oka.

Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 17. kötete (TELEGGI–KIEFER szerk. 1989) ugyanis gyakorlatilag már 1985-ben készen volt, de a gazdasági-pénzügyi megszorítások miatti sanyarú könyvkiadási helyzetben négy évet kellett várni a nyomdai munkálatok befejeződésére. Itt lényegében ugyanazok a szerzők közöltek részben azonos, részben más témájú tanulmányokat, akik a groningeni és bécsi konferenciákon is részt vettek, kiegészülve VARGA LÁSZLÓVAL.⁵

Ezek a munkák készítették elő a KIEFER FERENC mentorálásával működő kutatói közösség addigi legnagyobb terjedelmű és legtartósabb hatású vállalkozását, a Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan című kötetét (KIEFER szerk. 1992), amely több mint 900 lapon tárgyalta a magyar grammatikának a generatív alapú megközelítésben fontosnak tartott fejezeteit; sorrendben: Az egyszerű mondat szerkezete (É. KISS KATALIN), A főnévi csoport szerkezete (SZABOLCSI ANNA és LACZKÓ TIBOR), Régensek és vonzatok (KOMLÓSY ANDRÁS), Az alárendelt mondatok szerkezete (KENESEI ISTVÁN), A mellérendelés (BÁNRETI ZOLTÁN), Az aspektus és a mondat szerkezete (KIEFER FERENC), egy Grammatikaelméleti bevezetővel teljessé téve (É. KISS és SZABOLCSI).

A kötet időtálló eredményei közé tartozik az É. KISS-féle mondat szerkezeti modellen kívül például az egyébként a MONTAGUE-szemantika irányából indulva szintaktává (is) lett SZABOLCSI ANNÁNAK jelentős nemzetközi visszhangot kiváltó elemzése a főnévi csoport szerkezetéről, amely szerint a birtokost tartalmazó magyar konstrukció lényegében a Mondatbevezetőt (*Comp*) tartalmazó véges mondatanalóg: ahogyan ebben is a bal perifériára mozgathatók egyes kifejezések, ugyanúgy mozog ki az egyszerű, nominatívusi birtokos szerkezetből (*a Péter könyve*) a birtokos és kap dativust a névelő előtti, de még mindig a főnévi csoporton belüli nem-argumentumi pozíciójában (*Péternek a könyve*), ahonnan azután a mondatban más helyre is kimozdítható (*Péternek elveszett a könyve*). Következik ebből számos addig magyarázatlan összefüggés is, például a kvantorok kötelező dativus esete (*kinek/mindenkinek a könyve*), a személyes névmások előtti névelő (*a te könyved*), a személy/szám szerinti egyeztetés; és így tovább. A magyar birtokos szerkezet azóta is visszatérő kutatási témája a magyar nyelvészettel foglalkozóknak (vö. DEN DIKKEN 1999; É. KISS 2002; DÉKÁNY 2015).

KOMLÓSY a vonzatok és szabad határozók közötti különbségeket vette végig, rámutatva a két „véglét” közötti átmenetekre és hatásos teszteket javasolva. KENESEI

⁵ Nem véletlenül hagytuk ki a szerzők felsorolásából FABÓ KINGA és KÁLMÁN C. GYÖRGY nevét, akik végül is nem a nyelvészettel kötelezték el magukat.

több kritériumot vezetett be a mellérendelés és az alárendelés, valamint a független és a kategoriális típusú alárendelések megkülönböztetésére, továbbá elvetette az alárendelt mondatok mondatrész alapú felosztását, és helyette a vonatkozó és a *hogy* kötőszós mondatok két nagy csoportjára adott szerkezeti elemzéseket. BÁNRÉTI a mellérendelés és az ellipszis viszonyát mutatta be pontos eljárások segítségével, KIEFER pedig az aspektus és a mondatszerkezet viszonyát dolgozta föl.

A kötet sikere három irányban is megmutatkozott. Először is azonnali hivatkozási alap lett, tankönyvek készültek az ott feldolgozott kérdéskörökre támaszkodva (pl. ALBERTI–MEDVE 2006) és bár a nyomtatott kiadás gyorsan elfogyott, két évtizeddel később a kiadó megjelentette a maig elérhető online változatát. Azután két év múlva egy tekintélyes amerikai kiadónál kijött a külföldi olvasók számára átdolgozott angol nyelvű változata (KIEFER – É. KISS eds. 1994), amelyben a szerzők és a fejezetek lényegében megegyeztek a magyar „ősváltozattal”. Harmadrészt a mondattani kötet kedvező fogadtatása egyengette a Strukturális magyar nyelvtan című sorozat következő három darabjának az útját is, a fonológiai, a morfológiai és a nyelvtan szótár komponenséről szóló, lexikai témájú kiadványokat.

A magyar nyelvészet külföldi jelenlétét elsősorban a egyes profilú (és eredetileg többnyelvű) Acta Linguistica Hungarica biztosította, bár mint láttuk, már 1990 előtt is számosan publikáltak a nemzetközi folyóiratokban. Az egyetemi Acták szerepe elhanyagolhatónak mondható, hiszen ezek terjesztése mindig megoldatlan volt, jórészt cserealapon körözték őket a világban. Az 1985-ben Szegeden kiadott angol nyelvű Approaches to Hungarian első két kötetében a hazai leíró és generatív nyelvészet eredményeit foglalta össze és kívánta terjeszteni külföldön, és noha ez is cserekiadványként indult, ehhez képest szép hivatkozási számokat ért el. Könyvsorozat később vált belőle, amint azt hamarosan látni fogjuk. A névváltoztatás utáni Acta Linguistica Academica, különösen amióta Kiefer Ferenc, majd É. Kiss Katalin vette át a főszerkesztését, igazi nemzetközi folyóirattá vált, amelyet ma már egyre kevésbé azonosítanak a magyarországi nyelvészet külföldnek szóló közleményei gyűjteményével. Gyakorlatilag teljesen angol nyelvűvé vált, elismertsége, impakt faktora emelkedőben.

Jóllehet a kelet-európai rendszerváltás a „vasfüggönyön inneni” országok nyelvének és kultúrájának az oktatását elsősorban Európa nyugati felében negatívan érintette, ha nem találtak bőkezű magán- vagy állami támogatókat, és sorban zárták be, illetve sorvasztották el a magyar (és uráli/finnugor) nyelvészet oktatását is, ezzel egy időben azonban az elméleti nyelvészet felől egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott a magyar nyelv, és különösen annak mondattana, fonológiája és morfológiája iránt. Egyfelől a külföldön tanult, illetve ott letelepedett magyar kollégák, azaz nem csupán a magyar származású, hanem a magyarral (vagy azzal is) foglalkozó nyelvészek munkássága egyre jobban integrálódott a hazai nyelvészek eredményeivel, amint a kapcsolatok is akadálymentesek lettek. Csak a legjobban ismert neveket említem: Casper de Groot (Amsterdam), Farrell Ackerman (San Diego, USA), Peter Sherwood (London), Christopher Piñón (Lille), Genoveva Puskas (Genf), Marác László (Groningen/Amsterdam), illetve Julia Horvath (Tel Aviv), Robert Hetzron (Santa Barbara, USA), Donka Farkas (Santa Cruz, USA), Bródy Mihály (akkor még London), Molnár Valéria (Lund) – nem sorolva most a fonológusokat.

Másfelől konferenciasorozatok is elindultak, illetve új lendületet kaptak. A Kiefer Ferenc és Wolfgang U. Dressler által kezdeményezett Nemzetközi Morfológiai Találkozó (International Morphology Meeting) volt az első ilyen típusú rendezvény, amelyet az 1980-as évek eleje óta felváltva Bécs és Budapest székhellyel kétévenként tartanak, és 2020-ban már a 19.-re kerül sor. Bár ennek az eseménynek alapvetően nemzetközi a „gyűjtőterülete”, csábító lehetőséget nyújtott a hazai nyelvészeknek, hogy munkásságukat nagyobb közönség előtt mutassák be. Azt mondanom sem kell, hogy a morfológiának számos szintaktikai vonatkozása van, és nem csupán az inflexió, vagyis a ragozási jelenségek szisztematikus kezelése terén, hanem a szótári egységek, például az összetett vagy képzett szavak belső viszonyainak feltérképezésében is, mint azt például éppen KIEFER FERENC munkásságának egy fontos rétege is mutatja és amit a Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia, illetve 4. A szótár szerkezete című kötetei is jól illusztrálnak (KIEFER szerk. 2000, 2008).

Pléh Csaba 1992-ben bloomingtoni vendégprofesszorsága idején szervezett egy magyar nyelvészeti témájú nemzetközi konferenciát az Indiana Egyetemen. Ezen részben az erre az eseményre Magyarországról kiutazó, részben pedig az Amerikában tartózkodó vagy ott élő nyelvészek vettek részt, például Christopher Beckwith, aki elsőként foglalkozott az osztályozók témakörével a magyarban, ezzel egy máig tartó kutatási tematikát vázolva fel.

A bloomingtoni konferencia sikerére való tekintettel két év múlva Szegeden egy újabb találkozóra került sor, és ezzel egy kifejezetten magyar nyelvészeti tárgyú nemzetközi konferenciasorozat kezdődött el, az International Conferences on the Structure of Hungarian (ICSH), kétévenként váltva a hazai és külföldi helyszíneket, az utóbbiak között például Düsseldorf, New York, Amsterdam, Leiden, Potsdam és Lund is szerepelt. A bloomingtoni előadások az Approaches to Hungarian 4. kötetében jelentek meg, és innen számíthatjuk ezt a publikációt valódi sorozatnak, amelyet a 7. kötetéig a szegedi egyetemi kiadó nyomtatott, majd 2002 és 2008 között az Akadémiai Kiadóhoz került, végül „révbe ért”, mivel a 11. kötete óta az amsterdami John Benjamins fogadta be, s ezzel a láthatósága is növekedett a nemzetközi cirkulációban. Jelenleg a 16. köteténél tart, és a magyar nyelvészet, benne főként a mondattan, fonológia és morfológia területeinek az Acta Linguistica mellett a külföldön legjobban ismert fóruma.

Ugyancsak a rendszerváltást követően kaphatták vissza az egyetemek a doktori (PhD) fokozatok megítélésének a jogát, és ezzel együtt a doktori képzés lehetőségét. A bölcsészkarral bíró három régi tudományegyetem, az ELTE, Debrecen és Szeged elméleti és magyar, valamint idegen nyelvi nyelvészeti programjai mellé hamarosan csatlakozott a Szépe György vezetésével inkább alkalmazott nyelvészeti profilú pécsi doktori képzés is, majd a 2000. évi átalakulás után az ezekből kialakított doktori iskolák lettek a magyar mondattani képzés otthonai. Fontos szerepet kaptak az iskolák vezetői, illetve meghatározó személyiségei, így az ELTE–MTA közös tanszéken Kiefer Ferenc, É. Kiss Katalin, Bródy Mihály, Bánréti Zoltán és Bartos Huba, az angol programban Mark Newson, Debrecenben Kertész András, Hunyadi László és Laczkó Tibor, Szegeden pedig Kenesei István és Bibok Károly. Hozzájuk csatlakozott a Pázmány Péter Katolikus Egyetem doktori

iskolája, amikor 2007-től É. Kiss Katalin lett a vezetője, valamint az Alberti Gábor vezetésével működő pécsi Nyelvtudományi Tanszék is. Az elkerülhetetlen nemzetdékiváltás az elmúlt években a doktori iskolákban is lezajlott, és így újabb kiváló szintakták kerültek vezető vagy vezető oktatói pozíciókba, mint például Dékány Éva az ELTE–MTA tanszéken, Marcel den Dikken az ELTE angol nyelvészeti programjában, Rákosi György Debrecenben, Gécseg Zsuzsanna Szegeden, vagy Surányi Balázs a PPKE doktori iskolájában, mind elismerésre méltó nemzetközi munkássággal.

Az öt képzőhelyről kibocsátott nyelvészek idehaza, de külföldön is sokat tettek a magyar mondattan különféle tárgyköreinek feldolgozása terén. Több egymással rivalizáló grammatikaelméleti irányzat hívei is jelen voltak, illetve vannak a hazai kínálatban. Az itthon is hangsúlyosan képviselt chomskyánus generatív grammatika és annak az 1993 óta kiteljesedett „minimalista program” (CHOMSKY 1993) elnevezésű ága mellett a lexikális funkcionális grammatika (LFG): KOMLÓSY ANDRÁS (2001), LACZKÓ TIBOR (2014), RÁKOSI GYÖRGY (2012); a fejvezérelt frázisszerkezeti nyelvtan (HPSG): MALECZKI MÁRTA (2001), SZÉCSÉNYI TIBOR (2011); optimalitás szintaxis (OS): MARK NEWSON (2014); a konstrukciós grammatika (CG): KÁLMÁN LÁSZLÓ (2001) is követőkre talált, ALBERTI GÁBOR (2011) pedig a diskurzus-reprezentációs elméleten (DRT) belül fejlesztette ki saját „dekompozíciós” megközelítését Realis elnevezéssel. Problémaérzékenységet, módszereiket jól láthatjuk például az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 23. kötetében is (BARTOS szerk. 2011).

A magyar mondat tanulmányozásában vannak a strukturalista, illetve generatív megközelítésekkel jelentős mértékben különböző iskolák is. Külön említést érdemel az a szintén nemzetközi példákat követő irányzat, amely kognitív nyelvészeti alapon tárgyalja a magyar nyelv szerkezetét, hangtanától kezdve a jelentés-tanon át a pragmatikáig (TOLCSVAI NAGY szerk. 2017). E vállalkozás mondattani fejezeteit elsősorban IMRÉNYI ANDRÁS (2013) és KUGLER NÓRA (IMRÉNYI–KUGLER 2017) dolgozták ki. Nemzetközi visszhangjára még korai számítani, de nyilvánvalóan ez dönti el, sikerül-e beépülnie a kognitív nyelvészet iskolájába.

Az 1990-es évek óta többen tanultak és szereztek doktori fokozatot Magyarországon kívül, elsősorban Hollandiában, de az Egyesült Államokban, Németországban, Norvégiában és Olaszországban is. Egy részük hazajött és itthon kamatoztatta tudását, mint Dékány Éva, Hegedűs Vera, Rákosi György, Surányi Balázs, Tóth Ildikó, mások főleg személyes megfontolások, azaz tudományos pályájuk kiteljesedése érdekében vagy kedvező állásokat találván, illetve családi okokból kint telepedtek le, de továbbra is kapcsolatban maradtak a hazai tudományos élettel, mint például Abrusán Márta, Bácskai-Atkári Júlia, Csirmaz Anikó, Gervain Judit, Lipták Anikó, Márkus Andrea vagy Szendrői Kriszta.

Az itt felsoroltak mind angolul írták doktori értekezésüket, és így tovább bővítették a magyarul nem értő nyelvészek számára hozzáférhető irodalmat a magyar mondattanról. A folyamat persze már jóval korábban elindult, KIEFER (1967) „első fecskének” számító (és ezért még a magyar mondattan tavaszát be nem harangozó) szórend-könyvével kezdődött, de a valódi fellendülést az 1980-as évek második felére tehetjük, amikor É. Kiss (1987) első angol nyelvű monográfiájával nagyjából egy időben jelent meg egy másik holland kiadónál JULIA HORVATH

(1986) eredetileg 1981-ben az Egyesült Államokban megvédett disszertációja, amely ugyancsak a magyar mondat szerkezet, illetve a fókusz következtében megvalósuló szórendi variációk kérdéseit tárgyalta, de más keretben. A konferencia-előadások, a folyóiratcikkek és a válogatott tanulmányokat tartalmazó kötetek egyre jobban terjesztették a nemzetközi diskurzusban egyenrangú félként résztvevő hazai nyelvészek munkásságát, és hangsúlyozták annak relevanciáját a szintaktikai, illetve általában a nyelvelméleti kutatások kontextusában.

Kiemelt figyelmet érdemelnek azóta is a fókusszal, a szórenddel, a kvantorokkal, a kérdő mondatokkal, a finit és nonfinit alárendeléssel, a mondatprozódiaiával foglalkozó vizsgálatok eredményei – annyira, hogy több külföldi tankönyv is hivatkozik rájuk, pl. HAEGEMAN–GUÉRON (1999). Nincs terünk itt felsorolni a tanulmányköteteket vagy folyóiratbeli különszámokat, amelyeket neves kiadók gondoztak, mint az Oxford University Press, a Springer, a Brill, a John Benjamins, az Elsevier, illetve a Lingua.

Úrtöltött be a három társszerző, KENESEI ISTVÁN, VAGO ROBERT és FENYVESI ANNA (1998) gondozta leíró nyelvtan, a londoni Routledge kiadónál azóta már több kiadásban megjelent Routledge Descriptive Grammars: Hungarian, amelynek 190 oldalas szintaxis fejezetét KENESEI írta.

Nagy hatása volt É. KISS (2002) *The Syntax of Hungarian* című összefoglaló könyvének, amelyre az MTMT-ben csaknem 300, egy nemzetközi adatbázis szerint több mint 350 hivatkozás található. Ez a könyv nemcsak megbízhatóan, de hiánypótló módon tekinti át a magyar nyelvben a mondattan kutatói számára érdekes fejezeteket az egyszerű mondat főbb kérdésköréitől kezdve (alapszerkezet, topik–állítmány megosztás, a fókusz jellemzése, kvantorok, tagadás) a főnévi és névutós szintagmákon át az igeneves és időjeles alárendelt mondatokig; a szerző saját kutatásai területei mellett jól foglalja össze a magyar grammatika további témáit kutató kollégáinak az eredményeit.

De említhetjük azokat a kézikönyveket is, melyekben a mondattan is megbecsült szerephez jutott, így első helyen az É. KISS – KIEFER – SIPTÁR (1998) szerzőhármas *Új magyar nyelvtanát*, amelynek három része a mondatnani, alaktani és fonológiai kutatások eredményeit tárja a magyar nyelvészet iránt érdeklődő olvasó elé, s ezért tankönyvként is remekül használható. É. KISS itteni mondatnani fejezete lehetett a 2002-es angol kötet előképe. A magyar nyelv kézikönyve (KIEFER–SIPTÁR szerk. 2003), majd az ennél csaknem kétszer akkora terjedelmű *Magyar nyelv* (KIEFER szerk. 2006) is foglalkozott a mondatnannal, valamint az ahhoz kapcsolódó fejezetekkel.

Ennek a ma már több évtizedes kitaró és színvonalas munkálkodásnak köszönhetően vált a magyar nyelv a nemzetközi mondatnani kutatások egyik legjobban feldolgozott forrásává a nem indoeurópai nyelvek között, mintegy nemes versenyben állva a sémi (arab, héber), valamint a kelet-ázsiai (japán, kínai, koreai) nyelvekkel. Ha csak ezekkel a többnyire jóval nagyobb beszélőszámmal bíró és/vagy gazdaságilag nálunk jelentősebb országokban használt nyelvekkel hasonlítjuk össze, akkor nem szégyenkezhetünk, akár a törököt, akár a malájt, vagy az egyébként az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó hindit/urdu-t vagy perzsát tekintjük. A magyar éppen azért vált különösen érdekessé a szakirodalomban, mert egy

jellegzetes szintaktikai nyelvtípust képvisel mintegy annak prototipikus formájában. E felismerés révén újabb kutatásokat lehetett indítani, amelyeknek egyik korai összefoglalásában, az É. KISS KATALIN (1995) szerkesztésében megjelent *Discourse configurational languages* (kb. topik-prominens nyelvek) című kötetben számos nyelv rokontulajdonosságait sikerült feldolgozni, többek között a koreai, a baszk, a katalán, a kecsua, a finn vagy a görög példáján.

Az 1990-es évek elejétől kezdve a Nyelvtudományi Intézethez is kötődő BRÓDY MIHÁLY, aki az évtized második felében végleg visszaköltözött Magyarországra, nagy hatású szintaxiselméleti munkásságot fejtett ki, részben kritizálva, részben radikálisan és következetesen továbbfejlesztve NOAM CHOMSKY (1993) minimalista programját az abban lefektetett elvekhez ragaszkodva. BRÓDY csupán a minimálisan szükséges mechanizmusokat és eszközöket tartja meg a grammatika szerkezetében, ezzel is rámutatva, hogy a nyelv biológiai alapjai az úgynevezett „szűk nyelvi képesség”, gyakorlatilag a rekurzió meglétét tételezik fel. Kutatásainak irányát jól mutatják könyveinek és tanulmányainak a címei, alcímei: radikálisan minimalista elmélet, pusztá frázisszerkezet, elegáns mondatban, tökéletes szintaxis stb. (BRÓDY 1995, 2000, 2003) Amikor izgalmasnak találta, akkor a magyar szintaxis kulcsfontosságú kérdéseivel sem habozott foglalkozni, beleértve a fókusz (BRÓDY 1990) vagy az igekötős igéket.

Itt említjük meg, hogy a magyar nyelvre vonatkozó szintaktikai kutatók úgy is nemzetközi jelentőségűvé válhattak, hogy Magyarországon működő, de nem magyarral foglalkozó tudós alakít ki egy új kutatási területet. Ezt tette GIAMPAOLO SALVI, az ELTE Olasz Tanszékének professzora, aki 1999-es akadémiai doktori értekezésében, majd az annak alapján publikált könyvében mutatta ki, hogy a klasszikus latinból az újlatin nyelvek felé vezető változásban a fókusz szerepe a vulgáris latin mondat szerkezetben döntő hatással volt a szórend átalakulásában (SALVI 2004). Ugyancsak nagy visszhangja volt annak a vállalkozásnak, amelyben egy monumentális olasz leíró nyelvtant hozott létre olaszországi kollégáival (SALVI et al. 2001). Ha nem is a magyar tárgyú, de a magyarországi illetőségű nyelvészeti hírnevét mindenképpen erősítette sokoldalú munkásságával. De említettük már az évtizedek óta Magyarországon működő angol MARK NEWSON és a több magyar tárgyú cikket is publikáló, de alapjában szintaxiselmélettel foglalkozó holland MARCEL DEN DIKKEN nevét is. Ezt a rövid kitérőt csak azért tettük, hogy bemutassuk: nem csupán a magyar tárgyú mondatbani eredményekre lehetünk büszkék a hazai kutatások vonatkozásában. A hivatkozási adatbázisokban jól nyomon követhető, hogy a magyarországi, illetve a magyar nyelvet tárgyaló mondatbani kutatások hogyan termékenyítették meg a finntól (HOLMBERG 2001) az afrikai nyelvekig (ABOH 2010), vagy a kínaitól (CHENG 2008) a baszkig (ELORDIETA–IRURTZUN 2010) a nemzetközi mondatbani vizsgálódásokat – hogy csak néhány példát idézzünk föl a szerteágazó szakirodalomból.

Arra is ki kell térni, hogy ebben a gazdag alaktani rendszerrel bíró nyelvben nem hanyagolták el a szóalakoknak a mondatban szempontjából érdekes elemeit. BARTOS HUBA doktori értekezése, majd nagy összefoglalása a *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* kötetében (BARTOS 2000), ugyanott KENESEI ISTVÁNNAK (2000) a szófajtanról, KOMLÓSY ANDRÁSNAK (2000) a műveltető igékről,

LACZKÓ TIBORNak (2000a, 2000b) az igenevekről írt fejezete, továbbá KIEFER FERENCnek (2000) az összetételek szintaktikai vonatkozásait is tárgyaló tanulmánya, valamint BÁNRÉTI ZOLTÁNNak (2007) az ellipszis szószerkezeti vonatkozásait is bemutató könyve lehetnek kiemelkedő példáink – hogy csak a könnyen idézhető hazai műveket soroljuk fel.

A magyar mondattani kutatások elmúlt 50 évét mintegy megkoronázza az a nem mindennapi vállalkozás, amely Átfogó nyelvtan (Comprehensive Grammar Resources) cím alatt egy több nyelvre (holland, kínai, afrikaans) kiterjedő nemzetközi sorozat részeként nyolc nagy témakörben tárgyalja lényegében a generatív nyelvészeti kutatások alapján, de leíró nyelvészeti céllal a magyar mondattan jól feldolgozott fejezeteit: az egyszerű mondat szerkezetét, a főnévi csoportot (NP), a ragos/névutós/határozói csoportot (PP), az igei csoportot (VP), a melléknévi csoportot (AP), a véges alárendelést, az igeneves alárendelést és a mellérendelő mondatokat. Az egyes köteteket 6-800 oldalas terjedelemben, nyomtatott kiadásban, de ugyanakkor az internetről letölthető módon szabad hozzáférést is megengedve egy jó nevű amszterdami kiadó gondozza, és az első már megjelent könyveket követően az elkövetkezendő években folyamatosan fogják publikálni. A pályázati támogatással megvalósult munkálat fejezeteinek gondozói ALBERTI GÁBOR, BÁNRÉTI ZOLTÁN, BARTOS HUBA, BIBOK KÁROLY, É. KISS KATALIN, GÉCSEG ZSUZSANNA, LACZKÓ TIBOR és SURÁNYI BALÁZS, a főszerkesztő KENESEI ISTVÁN (ALBERTI–LACZKÓ eds. 2018).

E nagy vállalkozás éppen azért valósítható meg, mert felnőtt már több újabb generáció is, amely már sajátjaként használja a szintaktikai elemzés és hipotézisalkotás nyelvét, maguk is pályázatokat nyernek, sőt nem egyszer vezető kutatók lettek belőlük. A korábban felsoroltak mellett Egedi Barbara, Farkas Judit, Kleiber Judit, Pintér Lilla, Szabó Veronika, Szécsényi Krisztina vagy (az e sorok írásakor még doktori diák) Tóth Bálint nevét említhetjük.

Ezenközben új témák kidolgozása is élteti a fiatalabb nyelvészek kreativitását. Az É. Kiss Katalin vezetésével elindult három nagy projekt, amelyek közül a legkorábbi, a Magyar generatív történeti mondattan 2014-ben teljes sikerrel fejeződött be: az SOV típusú uráli alapnyelvből a topik-prominens magyar szerkezethez való eljutás feltételezett történetét kiegészítette számos szerkezet típus, például a véges és igeneves alárendelések, a névelőzés kialakulásának stb. alapos vizsgálata egy a projekt révén létrehozott kiváló és nyilvánosan hozzáférhető szövegtörzs segítségével (É. KISS szerk. 2014a). Jó fogadtatásra talált az eredmények angol nyelvű megjelentetése is (É. KISS szerk. 2014b), amelyekről magyarul jómagam (KENESEI 2014), angolul pedig LIPTÁK ANIKÓval közösen jelentettünk meg recenziót (KENESEI–LIPTÁK 2016). Ez a kutatás alapozta meg két további projekt koncepcióját, amelyekben már a magyarral rokon uráli nyelvek szintaxisának tulajdonságait kutatták először a (főleg orosz) nyelvi kontaktus következtében átalakuló eredeti SOV szórend következményeit egy 2017-ben befejeződött munkálat során (Az uráli nyelvek mondattanának változása aszimmetrikus kontaktushelyzetben), majd 2019-ban kezdtek egy újabb projektbe, amely a kihalás szélére került uráli nyelvek összehasonlító mondattani kutatását tűzte ki céljául (Veszélyeztetett uráli nyelvek szintaxis-elméleti és magyar nyelvtörténeti tanulságai).

A magyar mondattani kutatások az interdiszciplináris területeket is megtermékenyítették. Az 1970-es évek korai pszicholingvisztikai eredményei után szervezettebb és módszertanilag megalapozottabb vizsgálatok következtek a nyelvészeti megközelítések elterjedésével, amint ezt PLÉH CSABÁNAK a kétkötetes pszicholingvisztikai kézikönyvben megjelent történeti áttekintése bemutatja (PLÉH 2014). Ugyancsak kézzelfoghatóak a mondatszerkezeti alapok az 1980-as évek kezdeti afáziakutatásai után a következő évtizedben kezdődött neurolingvisztikai fellendülésben, amely előbb a Nyelvtudományi Intézetben, majd a szegedi Idegklinikán, azután a külföldről a Közép-európai Egyetemre hazatért Csibra Gergely és Gergely György által létrehozott babalaborban volt tapasztalható. Itt említjük meg a magyar jelnyelv tüzetes szintaktikai vizsgálatának első lépéseit, amely a most záruló évtizedben teljesedett ki. Végül a hazai kutatók nem maradtak le a kísérletes vizsgálatok újabb elterjedt módszereinek meghonosításáról sem, többek között például a fókuszjelenségek szintaxisának a vizsgálatában. A jelen előadás kontextusában egyrészt ez mellékszálnak tekinthető, másrészt ennek az egyre növekvő területnek is megvan a saját története, amiről nem lenne méltányos csupán nyúl farknyi terjedelemben megemlékezni. Néhány nevet azonban mindenképpen meg kell említenem, mint a megalapozásban fontos szerepet játszó Pléh Csaba, Brian MacWhinney, Réger Zita, Herman József, Bánréti Zoltán, és a követők közül, illetve a következő generációkból Kiss Katalin, Mészáros Éva, Kas Bence, Hoffmann Ildikó, Kovács Ágnes Melinda, Bartha Csilla, Szabó Mária Helga, Romanek Péter Zsolt, Surányi Balázs, Babarczy Anna, Egedi Barbara, Dékány Éva, Káldi Tamás, Madarász Levente, Pintér Lilla esetében.

Nem szívesen összezezném egyetlen mondatban az elmúlt 50 év hazai szintaxiskutatásának tanulságait, de annyit talán szabad mondanom, hogy a magyar kutatók teljes jogú tagjai lettek a nemzetközi nyelvészközösségnek: írásaik a legjobb kiadóknál és folyóiratokban jelennek meg, jelentős visszhangban részesülnek, magas hivatkozási számokkal, és – ami a lényeg – eredményeik részei lettek a tudományos kommunikációnak. Ha pedig a szigorúan vett magyar mondattani kutatások nemzetközileg is jelentős, maradandó eredményeit akarnánk felsorolni, akkor legalább hármat mindenképpen említésre méltónak tarthatunk: a magyar szórendnek az É. KISS KATALIN által kezdeményezett és a szintaktikai nyelvtípusok új felfogásához vezető újraelemzését; a magyar főnévi csoport szerkezetének SZABOLCSI ANNA révén felfedezett tulajdonságait, amelyek szintén nemcsak a magyar nyelvben jártak fontos tanulságokkal, de szintaxiselméleti következményekhez is vezettek; végül a fókusz értelmezésének többek egymással is vitázó elképzelései alapján feltárt sajátosságait, amelyekről máig tartó jelentős nemzetközi vita indult meg.

Kulcsszók: szintaxis, generatív nyelvészet, fókusz, szórend, tudománytörténet.

Hivatkozott irodalom

- ABOH, ENOCH O. 2010. Information Structuring Begins with the Numeration. *Iberia. An International Journal of Theoretical Linguistics* 2/1: 12–42.
- ABRAHAM, WERNER – DE MEIJ, SJAAK eds. 1984. *Groninger Arbeiten zur germanistischen Linguistik* 24–25. <https://ugp.rug.nl/GAGL/issue/view/4113>, <https://ugp.rug.nl/GAGL/issue/view/4120>
- ABRAHAM, WERNER – DE MEIJ, SJAAK eds. 1986. *Topic, focus and configurationality*. John Benjamins, Amsterdam.
- ALBERTI GÁBOR 2011. *ReALIS: interpretálók a világban, világok az interpretálóban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ALBERTI, GÁBOR – LACZKÓ, TIBOR eds. 2018. *The Noun Phrase. The syntax of Hungarian* 1–2. (Főszerk. KENESEI ISTVÁN.) Amsterdam University Press, Amsterdam.
- ALBERTI GÁBOR – MEDVE ANNA 2006. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv*. Bölcsész Konzorcium, Budapest–Pécs. <https://mek.oszk.hu/04800/04892/index.phtml>
- ANTAL LÁSZLÓ 1961. *A magyar esetrendszer*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ANTAL, LÁSZLÓ 1963. *Questions of meaning*. Mouton, The Hague.
- ANTAL, LÁSZLÓ 1964. *Content, Meaning, and Understanding*. Mouton, The Hague.
- BÁNRÉTI ZOLTÁN 1979. *Gyerek és anyanyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁNRÉTI ZOLTÁN 1981. *Kamasz és anyanyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁNRÉTI ZOLTÁN 2007. *A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BARTOS HUBA 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: KIEFER szerk. 2000: 653–762.
- BARTOS HUBA szerk. 2011. *Új irányok és eredmények a mondattani kutatásokban. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 23*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CHENG, LISA LAI-SHEN 2008. Deconstructing the shì ... de construction. *Linguistic Review* 25: 235–266.
- BRASSAI SÁMUEL 2007. *A magyar mondat*. Vál. ELEKFI LÁSZLÓ – KIEFER FERENC. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BRODY, MICHAEL 1990. Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field. In: KENESEI, ISTVÁN ed., *Structures and arguments*. JATEPress, Szeged. 95–122.
- BRODY, MICHAEL 1995. *Lexico-logical Form. A radically minimalist theory*. MIT Press, Cambridge (MA).
- BRODY, MICHAEL 2000. Mirror theory. Syntactic representation in perfect syntax. *Linguistic Inquiry* 31: 29–56. <https://doi.org/10.1162/002438900554280>
- BRODY, MICHAEL 2003. *Towards an Elegant Syntax*. Taylor and Francis Group, London.
- CHOMSKY, NOAM 1965. *Aspects of the theory of syntax*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- CHOMSKY, NOAM 1993. A minimalist program for linguistic theory. In: HALE, KEN – KEYSER, SAMUEL JAY eds., *The view from Building 20*. The MIT Press, Cambridge (MA). 1–52.
- DÉKÁNY, ÉVA 2015. The syntax of anaphoric possessives in Hungarian. *Natural Language and Linguistic Theory* 33: 1121–1168. <https://doi.org/10.1007/s11049-014-9278-0>
- DEZSŐ LÁSZLÓ – SZÉPE GYÖRGY 1967. Adalékok a topic-comment problémához. *Nyelvtudományi Közlemények* 69: 365–388.

- DEN DIKKEN, MARCEL 1999. On the structural representation of possession and agreement. The case of (anti-)agreement in Hungarian possessed nominal phrases. In: KENESEI, ISTVÁN ed., *Crossing Boundaries. Theoretical Advances in Central and Eastern European Languages*. John Benjamins, Amsterdam. 137–178. <https://doi.org/10.1075/cilt.182.10dik>
- É. KISS, KATALIN 1977. Topic and Focus in Hungarian Syntax. *Montreal Working Papers in Linguistics* 8: 1–42.
- É. KISS KATALIN 1978. A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 261–286.
- É. KISS, KATALIN 1981. Structural Relations in Hungarian, a „Free” Word Order Language. *Linguistic Inquiry* 12: 185–215.
- É. KISS KATALIN 1983. *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS, KATALIN 1987. *Configurationality in Hungarian*. Reidel Publishing, Dordrecht.
- É. KISS, KATALIN 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. KISS, KATALIN ed. 1995. *Discourse Configurational Languages*. Oxford University Press, New York – Oxford.
- É. KISS KATALIN szerk. 2014a. *Magyar generatív történeti mondatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789630597685>
- É. KISS, KATALIN ed. 2014b. *The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax*. Oxford University Press, Oxford.
- É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1963. John Ries és mondatbani elmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1: 77–90.
- ELORDIETA, GORKA – IRURTZUN, ARITZ 2010. The relationship between meaning and intonation in non-exhaustive answers. Evidence from Basque. *Linguistic Review* 27: 261–291.
- HAEGEMAN, LILIANE – GUÉRON, JACQUELINE 1999. *English grammar. A generative perspective*. Blackwell, Oxford.
- HAVAS FERENC 2002. *A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HOLMBERG, ANDERS 2001. The syntax of yes and no in Finnish. *Studia Linguistica. A Journal of General Linguistics* 55: 141–174. <https://doi.org/10.1111/1467-9582.00077>
- HORVATH, JULIA 1986. *FOCUS in the theory of grammar and the syntax of Hungarian*. Foris, Dordrecht.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- IMRÉNYI ANDRÁS – KUGLER NÓRA 2017. Mondatban. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 663–898.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 2001. *Konstrukciós nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1963. Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1: 161–186.

- KÁROLY SÁNDOR – TELEGDI ZSIGMOND szerk. 1969. *Előkészítő dolgozatok a magyar nyelv generatív nyelvtana köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KENESEI ISTVÁN 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: KIEFER szerk. 2000: 75–136.
- KENESEI ISTVÁN 2014. Új utakon a magyar nyelvtörténeti kutatások: É. Kiss Katalin (szerk.), Magyar generatív történeti mondattan. *Nyelvtudományi Közlemények 110*: 371–382.
- KENESEI ISTVÁN szerk. 1984. *A nyelv és a nyelvek.* Gondolat, Budapest.
- KENESEI ISTVÁN sorozatszerk. 1985–. *Approaches to Hungarian 1–16.* JATE, Szeged; Akadémiai Kiadó, Budapest; John Benjamins, Amsterdam.
- KENESEI, ISTVÁN – LIPTÁK, ANIKÓ 2016. K. É. KISS (ed.), The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax. *Language 92*: 997–1000. <https://doi.org/10.1353/lan.2016.0086>
- KENESEI ISTVÁN – MÁRTONFI FERENC – KOMLÓSY ANDRÁS – RADICS KATALIN – TÓTH PÁL – TERTS ISTVÁN – FÜREDI MIHÁLY – BÁNRÉTI ZOLTÁN 1972. Nyelvtudomány és anyanyelvi oktatás. *Magyar Nyelvőr 96*: 442–451.
- KICSKA EMIL 1890–1893. Hangsúly és szórend. *Magyar Nyelvőr 19*: 6–18, 153–158, 203–209, 390–395, 433–440; *20*: 292–298, 337–345, 385–394, 433–445, 481–491; *21*: 385–395, 434–448, 486–497; *22*: 6–13, 52–63.
- KIEFER FERENC 1967. *On emphasis and word order in Hungarian.* Indiana University Press, Bloomington.
- KIEFER FERENC 2019. A hatvanas évek magyar nyelvtudománya. Az elméleti nyitás korszaka. In: BOLLOBÁS ENIKŐ szerk., *Elméletek vonzásában. A „határtalan tudomány” kezdetei a hatvanas-hetvenes évek humán és társadalomtudományi kutatásaiban.* Gondolat Kiadó, Budapest. 19–49.
- KIEFER FERENC szerk. 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789630596787>
- KIEFER FERENC szerk. 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC szerk. 2006. *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC szerk. 2008. *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER, FERENC – É. KISS, KATALIN eds. 1994. *The syntactic structure of Hungarian.* Academic Press, New York.
- KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER szerk. *A magyar nyelv kézikönyve.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOMLÓSY ANDRÁS 2000. A műveltetés. In: KIEFER szerk. 2000: 215–292.
- KOMLÓSY ANDRÁS 2001. *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KONTRA, MIKLÓS 1995. „No CARE-packages, please – We're Hungarians”. The climate before, during, and after the birth of the Budapest Sociolinguistic Interview. In: HARLIG, JEFFREY – PLÉH, CSABA eds., *When East Met West.* De Gruyter, Berlin. 143–164.
- LAZICZIUS GYULA 1944. *Fonétika.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

- LACZKÓ TIBOR 2000a. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: KIEFER szerk. 2000: 293–408.
- LACZKÓ TIBOR 2000b. A melléknévi és határozói igeképzők. In: KIEFER szerk. 2000: 409–452.
- LACZKÓ TIBOR 2014. An LFG analysis of verbal modifiers in Hungarian. *Proceedings of the LFG Conference '14*: 346–366.
- MALECZKI, MÁRTA 2001. Indefinite Arguments in Hungarian. In: KENESEI, ISTVÁN ed., *Argument structure in Hungarian*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 157–199.
- NEWSON, MARK 2014. What you can do with a domain and why they are not phrases. In: SZIGETVÁRI, PÉTER ed., *VLLxx. Papers in Linguistics. Presented to László Varga on his 70th Birthday*, Tinta Könyvkiadó, Budapest. 211–238.
- PETŐFI S. JÁNOS 1967. *Modern nyelvészet*. T.I.T., Budapest.
- PLÉH CSABA 2014. A pszicholingvisztika története. In: PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 3–116.
- PUSZTAY JÁNOS 1977. *Az „ugor–török háború” után*. Magvető, Budapest.
- RÁKOSI, GYÖRGY 2012. Non-core participant PPs are adjuncts. *Proceedings of the LFG Conference '12*: 524–543.
- SALVI, GIAMPAOLO 2004. *La formazione della struttura di frase romanza. Ordine delle parole e clitics dal latino alle lingue romanze antiche*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen. <https://doi.org/10.1515/9783110945508>
- SALVI, GIAMPAOLO – RENZI, LORENZO – CARDINALETTI, ANNA eds. 2001. *Grande grammatica italiana di consultazione*. Societa Editrice il Mulino, Bologna.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1916/1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford. B. LŐRINCZY ÉVA. Gondolat, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1903. *A magyar szórend*. Athenaeum, Budapest.
- SZÉCSÉNYI TIBOR 2011. Magyar mondat szerkezeti jelenségek elemzése HPSG-ben. In: BARTOS szerk. 2011: 99–138.
- SZÉPE GYÖRGY 1963. A generatív grammatika transzformációs modelljéről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1: 273–294.
- SZÉPE GYÖRGY 1966. A szótár a generatív nyelvelírásban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 4: 167–188.
- SZÉPE GYÖRGY 1969. Az alsóbb nyelvi szintek leírása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 359–466.
- TELEGDI ZSIGMOND 1966. Nominalizáció és történelem. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 4: 189–197.
- KIEFER FERENC – TELEGGI ZSIGMOND szerk. 1989. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ZSILKA JÁNOS 1966. *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZSILKA, JÁNOS 1967. *Dialectics of the motion forms in language*. Mouton, The Hague.

50 years of syntactic research in Hungary

This is an overview of research in syntax since the mid-1960's, when a group of middle-aged professors introduced modern syntax in the curriculum and started to raise and support a number of young linguists in this country. Since then various avenues have opened up both in the variety of topics addressed and in international communication. Syntacticians from Hungary have been a constant feature in the linguistic scene at large. This paper, which was originally delivered as a keynote address at the 2020 meeting of the Society of Hungarian Linguistics, aims at tracking this development.

Keywords: syntax, generative linguistics, focus, word order, history of science.

KENESEI ISTVÁN
MTA Nyelvtudományi Intézet
Szegedi Tudományegyetem

A nyelvtani nem hiányának következményei a magyar nyelvben

2. rész*

Elekfi László emlékének

6. A genusz meglétének, illetve hiányának hatása a mondszerkesztésre.

Az egyik leginkább meghatározó szófaji sajátosság a szintagmaalkotási képesség. Az adnominális szerkezetekben szereplő lexémaosztályoknak már a lexéma szintű megjelenési formáját is jelentősen befolyásolja a nyelvtani nem kategóriájának megléte a nyelvben. Ezzel együtt jár az a követelmény, hogy rugalmasan igazodjanak a főnévi alaptag neméhez. Ebből a szempontból közzömbös, hogy az adott nyelvben két- (francia), három- (latin), esetleg négyféle (orosz hímnemű élő és élettelen?) nemet különböztetnek meg; nem számít az sem, hogy a paradigmában mennyi a homonim alak, vagy hogy vannak „egyalakú” melléknévek is, mint például a latin *vetus* ’régí’ és az *-ns* képzős participium imperfectum activi. A lényeg az, hogy ezekben a nyelvekben a nemenként váltakozó alakú lexémákat szám, eset és nem szerint is mindig egy főnév aktuális ragozásának és a nemének is megfelelően kell beépíteni a mondatba – természetesen a saját paradigmájuk lehetőségei szerint.

Ezért aztán ha a természeténél fogva változékony alakú melléknév, melléknévi igenév vagy névmás nem egy főnév determinánása, hanem a mondatba igei állítmányként vagy igenévként beépített esemény – cselekvés, történés vagy állapotváltozás – aktuális lefolyásának módját, illetve létezés, állapot minőségét jelöli, ki kell merevíteni, változtathatatlan alakú új szóvá: adverbiummá kell alakítani a melléknévet, mégpedig vagy képzővel (pl. a latinban, oroszban, sőt még az angolban is), vagy a melléknévi végzések teljes elhagyásával (pl. a németben), de legalábbis a paradigma valamelyik alakjának egy bizonyos adverbialis jelentésben való rögzülésével (pl. lat. *primum, multo*).

Ezzel szemben a magyarban, mint láttuk, a melléknév (és a vele rokon számnevek, igenevek, névmások) vonzatként és szabad bővítményként is e funkciójuknak megfelelő saját esetalakjukban közvetlenül kapcsolódhatnak egy igei természetű domináns taghoz is. Speciálisan (*-a/-e* előhangzós) melléknévi vagy számnévi (*-szor, -szer, -ször*) végződést is csak akkor kapnak, ha azt a meghatározói funkció jelentése kívánja – összhangban azzal, hogy a főnévnek is a jelentésétől függ, felveszi-e például a *-kor* időhatározói viszonyjelölőt.

* Az első részt l. MNy. 2019: 409–421.

6.1. Egyeztetések az alany–állítmányi szókapcsolatban. Az indoeurópai nyelvek alapszabálya, hogy az állítmánynak egyeznie kell az alannyal nemben, számban, esetben és személyben. Láttuk, hogy ez nemcsak a névszói állítmánykiegészítőkkel alkotott szerkezetekre igaz, de az összetett igealakok kialakulásával az igei állítmányra is kihat.

Az, hogy a magyarban semmiféle genuszra nem kell tekintettel lenni, nem jelenti azt, hogy nem kellene egyeztetni személyben, számban és esetben is az állítmányként használható névszokat és névmásokat a mondat grammatikai alanyával. Közös esetük a – nálunk jelöletlen – nominatívusz, az alapvetően formai számbeli egyezés pedig értelemszerű: akár homogén, akár heterogén többségű az alany, a jelentéskörébe tartozó valamennyi egyed egyformán minősítjük, tehát az állítmány az abszolút többség jelét kapja: *A gyerek-ek / Pisti-ék / a fi-ai-nk ügyes-ek volt-ak* – de: *az egész csapatØ ügyesØ (voltØ)*. A több birtok jele akkor kerülhet a szerkezet bármelyik tagjára, ha azt a „birtokoltság” kifejezésének igénye megkívánja. A személybeli egyeztetésre azonban a névszók személyjelölő eszközei nem alkalmasak – annak ellenére, hogy ezek is a személyes névmások agglutinációjából keletkeztek, akárcsak az igei személyragjaink többsége. Csak-hogy ezek soha nem a mondat grammatikai alanyának személyére utalnak, hanem arra, hogy az alapszó denotátuma összetartozik a valóság egy másik (valamelyik grammatikai személyként azonosított) elemével – ezt fejezi ki nyelvünk a birtokviszony grammatikai eszközeivel, akár szerepel a „birtokosi” lexéma a mondatban, akár nem. Ezért van szükség még kijelentő mód jelen időben is egy igei segédszóra, a kopulára, hogy legyen, ami utal az alany személyére: *éhes vagyok*. A többséget a névszó maga is jelölni tudja, ezért ha nincs idő-, mód- vagy épp aspektusbeli többletjelentése az állítmánynak, a T/3. személyben sem kell kopula a predikatív szókapcsolathoz. A kijelentő mód jelen idejében az egyes szám harmadik személyű igéink is a személyrag hiányával különböznek az alanyi ragozás többi paradigmatajától, vele párhuzamosan a mi nyelvünkben valószínűleg mindig is legfeljebb zéró fokon jelent meg a kopula a névszói predikátumok mellett – és nem „elhagyható”, mint a személyragozó latinban, nem is „elmaradt”, mint azt az alannak vagy a személyére, vagy a nemére utaló orosz nyelvben láttuk.

A szintaktikai viszony azonossága és a legalább értelmi számegegyeztetés a predikatív szintagmák egyenes leszármazottjának tekinthető értelmezős kapcsolatokban is követelmény (*[Ő a Pisti] > ők/-et/velük/róluk, [azaz] Pistit /-ék/-et/-kel/-ről, [vagyis] a másik csapat/-ot/-tal/-ról, [szóval] a tavalyi verseny győztes ei /-t/-vel/-ről* stb.). – Az indoeurópai nyelvekben pedig az értelmező esetében sem lehet figyelmen kívül hagyni az értelmezett szó nemét.

6.2. A jelzős szerkezetek. Szembeötlőbb a különbség azoknak a szerkezeteknek a felépítésében, amelyek egy alárendelő viszonyú tömbként, mint egységes főnévi csoport (phrase) alkotják az állítmány egy-egy vonzatát, szabad bővítményét vagy magát a névszói állítmányt. Ezekben a determináló tagok az indoeurópai nyelvek szabályai szerint kötelesek követni a főnévi fej nemét, számát és esetét – nem győzzük hangsúlyozni: mindig a maguk sajátos ragozási lehetőségei

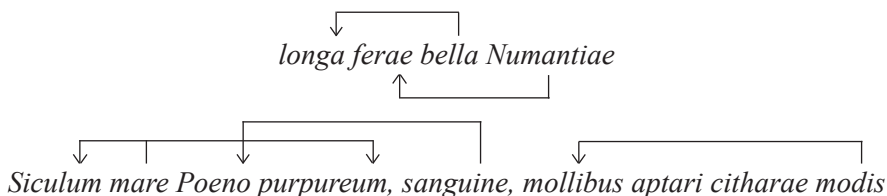
szerint. Különleges szerepet kapnak az artikulusok, amelyekre a főnévi végződések kopásával egyidejűleg át is hárulhat a genusjelölés feladata, és a morfológiai alakváltozatok gazdagsága a (gyakran jobbra bővítő) szórend fellazulását is eredményezheti. Ez leginkább a latinban figyelhető meg, s a klasszikus szerzőknek számos stilisztikai bravúrra adott alkalmat a szerkezettagok elszakítása, majd az azonos funkciójú végződések révén megvalósuló visszakapcsolás. Illusztrációul csak egyetlen versszakban figyeljük meg Horatiustól (Carm. 2, 12) a közbeékelésektől szétfeszített, mégis összeölelkező jelzős szókapcsolatok alakzatait, ahol az elkülönített melléknév hívja-vonzza-keresteti a főnévi alaptagját, különösen, ha elől áll:

*Nolis longa ferae bella Numantiae,
nec durum Hannibalem, nec Siculum mare
purpureum sanguine mollibus
aptari citharae modis*

Devecseri Gábor fordításában:

Hirdetnem ne kívánd büszke Numantia
hosszas harcait és bösz Hannibált s a pún
vértől bíborosult tengeri torlatot
lágyabb zengzetű lantomon

Az összekapcsolódó szerkezettagok jelölését így lehetne érzékeltetni:

A magyar melléknévnek nincs ilyen egyeztetési kényszere, ehelyett a mi szabad szórendüként számon tartott nyelvünkben a jelzős szerkezeteknek van a legszigorúbban szabályozott kötött szórendje. Tudjuk, hogy ennek szabályai szerint a jelző mindig megelőzi a jelzett szót, középük semmiféle idegen elem nem ékelődhet be, s az is ismerős szabály, hogy ugyanazon főnévhez tartozó többféle jelzőből felépülő szerkezeten belül közvetlenül a főnév előtt áll a minőségjelző, azt előzi meg a mennyiségjelző. Mindezeket egységes keretbe foglalhatja a mutató névmási kijelölő jelző, amelyet kivételesen nekünk is egyeztetnünk kell szám és esetfunkció szerint a főnévvel, ha a főnév határozottá vált jelentését a névelő is megerősíti, összefogva és bizonyos mértékig lezárva a szerkezet szemantikailag szorosabban összetartozó részét. Csak ezek után, helyesebben ezek előtt, a birtokszótól legtávolabb áll a birtokos jelző. Ez így sem látszik egyszerűnek, és számos sajátos problémát is felvet. Kezdjük a végén.

A birtokos jelző az a mondatelemünk, amelyet az indoeurópai nyelvek vagy a genitívuszi esetalakkal fejeznek ki (pl. lat. *vox populi* 'a nép szava', or. *жизнь матери* 'az anya élete') vagy egy viszonzszóval (ang. *the pages of this book* 'e könyv lapjai', fr. *la maison de Paul* 'Pál háza'), vagy a kettő kombinációjával (ógör. *ἡ τοῦ πατρὸς οἰκία* 'az apa háza') Nem is szokták

a jelzők között tárgyalni, inkább mint jellemzően adnominális bővítményt, determinánst emlegetik, hiszen a genitívuszi esetnek valóban létezik adverbális használata is. Például a létigével álló kapcsolata megfelel a magyar *-é* birtokjelles állítmánynak: *quae mulieris fuerunt, viri fiunt nomine dotis* 'amik az asszony-é-i voltak, a férjé-é lesznek hozomány címén'; a gen. *criminis* is a 'vádol' jelentésű ige vonzataként jelöli a bűnt, a m i v e l vádolnak valakit. (A magyarok számára készült Görög nyelvtan pedig bizonyára a legtipikusabb használatnak megfelelő magyar *birtokos jelző* terminus hatására magyarázza az ógörög genitívusz esetét *főnévi jelző*-ként: MAYWALD–VAYER–MÉSZÁROS 1978¹⁰: 33.)

A magyar birtokos szerkezet azonban nemcsak – az ősi OV szórendet követő – sorrendjében tér el az indoeurópaítól, hanem jelölési módjával is: az, hogy a jelöletlen birtokosi főnév ahhoz a másik főnévi értékű szóhoz tartozik meghatározó tagként, amelynek a birtokoltságát egy toldalék jelzi, csak akkor derülhet ki, ha beilleszkedik a szórendileg kötött jelzős szintagmába. Nem férközhet azonban be a mennyiségjelölő és minősítő determinánsok meg a birtokszó közé, mert azonnal magához rántaná, a saját jelzőivé tenné őket: *a városnak (e (két (kis utcája))) ≠ (e (két (kis városnak))) az utcája*. Nagy kár, hogy ezt nem veszik figyelembe a rendezvényeik elnevezésekor azok a szervezők, akik – mondjuk – az 5. *Fanyűvők Világtalálkozója* eseményeire várják az érdeklődőket. (Nem tudom, az indoeurópai nyelvű meghívók szövegének képét is követni akaró tükörfordítás, vagy a tulajdonnév egységének rosszul értelmezett tisztelete eredményezi-e, engem elszomorít, hogy csak minden ötödik fanyűvő jöhet a rendezvényre. Vajon fognak nálunk egyszer *Fanyűvők 6. Világtalálkozójá*-t is rendezni?)

A birtokos–birtok szórendbe fellazulást hozott a birtokoson megjelenő datívuszi eredetű *-nak, -nek* rag. A részeshatározónak és a birtokosnak lényegében igencsak közeli rokon szemantikai tartalma nem újdonság, és nem is meglepő: ha *valaki nek adunk valamit*, akkor az *illető nek* már *lesz valami je*, attól kezdve az *a valami az övé lesz*, vagyis *az ő valami je* lesz.

Hogy a „valaki” és a „valamije” között létrejövő tulajdonosi viszonyt melyik mondatszerkezettel fejezzük ki, az elsősorban annak a függvénye, hogy miről is szól a mondat. A jelzős kapcsolatban az elől álló determináns – a birtokos – viszi el a szólamhangsúlyt, ez lesz nyomatékosabb, elvégre ez különbözteti meg a birtokot minden más a hasonló dologtól. A tulajdonképpen *téma* azonban a topic pozícióban levő teljes birtokos jelzős szerkezetnek az *alaptagja*, annak – az öszszes elébe halmozott determinánsával körülhatárolt – denotátumáról állítunk valami fontosat. (Pl. *A rút kis kacska történetét* || *legalább hússzor mesélte már*.) Ha viszont a birtok az, amivel lényegében új információt tárunk a partnerünk elé, az erősebb hangsúlylan ejtett birtokszó a predikáció fókuszába kerül, és ilyenkor *szület* előzi meg. Megváltozik a mondat aktuális tagolása: most már a birtokos a *téma*, róla állítunk valamit, például azt, hogy *Egyik (nek || a) pénze, másik (nak || a z) esze több*. Ehhez elő beszédben talán még elég is volna a megváltozott intonáció, de a rag és a vele együtt belépő névelő rásegítenek a hangsúlyok eltolására, és inkább érezzük, hogy „kinek áll a rendelkezésére” ebből vagy abból nagyobb mennyiség. – Ettől azonban a mondat nyelvtani alanya még a *pénze* és az *esze* marad.

Lehet elmélkedni azon, hogy a datívuszi rag belépésével a fenti példában továbbra is a birtokszóhoz tartozó jelző maradt-e a birtokos, vagy már inkább az állítmány határozója. A topikalizált birtokos jelöltségének eredménye az lett, hogy ma már a birtokos jelző bármikor megjelenhet ragosan is, igaz, nem mindig kötelezően. (A datívusznak a birtoklásmondatokban és birtokos szerkezetekben való megjelenését és szerepét történeti-tipológiai szempontból is behatóan tárgyalja HAVAS 2011: 203–222.) A raggal jelölt birtokos aztán már a kommunikációs célnak megfelelően szabadabban mozoghat a mondatban, és nemcsak egy hosszabb szerkezet élén állva jelzi előre saját függőségét, de hátra is vethető; a birtokosnak és az értelmezőjének az egyeztetését is jobban szolgálja, mint a jelöletlen alak, a többszörös birtokviszony is a ragos alak segítségével építhető fel egyértelműen. – Az viszont jó lenne, ha az anyanyelvoktatás több figyelmet szentelne annak, hogy mikor hasznos a ragos birtokos jelző megjelenése, és mikor válhat akár értelemzavaróvá is az elmaradása. Mert annak a hangsúlyozása, hogy „túlterhelt” a *-nak/-nek* végződés, kerüljük el a „sok csúnya ismétlődést”, rengeteg rosszul szerkesztett mondatához vezet. (M. KORCHMÁROS 2006: 58–59, 284–286.)

Jelzős szerkezeteinkben sok izgalmas kérdés merül fel a többi jelző sorrendjével, a jelzők hierarchiájával, tömbösödésével, a mutató névmási kijelölő jelző elhelyezkedésével, egyeztetendő és ragozhatatlan változatainak használatával kapcsolatban; ezek annyiban függenek össze a nyelvtani nem hiányával, hogy a genuszos egyezést helyettesíti a szórendi kötöttség. Mivel pedig e szerkezetek csakis balra bővíthetők, mindig a fej kimondása előtt kell elhangzania nemcsak az összes jelzőnek, de mindazoknak a bővítményeknek, viszonyzóknak is, amelyeket például egy melléknévi igenévi jelző vonz. Egy-egy bonyolultabb, sok adatot tartalmazó tudományos vagy jogi szövegben ez nemcsak a befogadó félnek jelenthet kihívást, de a megalkotása vagy épp idegen nyelvre fordítása is komoly feladat, sok buktatót rejthet. És akkor még nem beszéltünk a szinkrontolmácsok gondjairól.

A nem szerint is egyeztetett jelzőkre azonban olyan feladatok is hárulnak, amelyeket a mi nyelvünk egészen másképp old meg. Szórendi variálhatóságuk révén ugyanis változhat a funkciójuk. Például az ógörögben egyaránt jelzős szerkezet a *ὁ μόνος υἱός* 'az egyetlen fiú' és a *μόνος ὁ υἱός*..., de ennek a jelentése magyarul már 'egyedül a fiú...'; A latin *in summo monte* 'a hegy tetején', míg az *in monte summo* jelentheti azt is, hogy 'a legmagasabb hegyen'. TÖTTÖSSY (1977: 223) erről így fogalmaz: „nem a melléknév a jelző a főnév mellett, hanem főnév a jelző a melléknév mellett”.

6.3. Kettős szerkezetek: az állítmány kiegészítői. A szerkezeteket összehordó erő ugyanis soha nem az egyeztetéssel kezdődik, és homonim alakok esetében nem is azon múlik, hanem az elemek jelentésén. A *Forrón szeretem a teát* mondat a „a tea legyen forró” igényemet fejezi ki; a *Forrón szeretem Annát* mondatok esetén senki sem gondol arra, Annának be kellene lázasodnia ahhoz, hogy szerethető legyen, világos, hogy az érzelmek hőfokát jelöli a ragos melléknév. A magyar mondatoknak a grammatikai struktúrája sem különbözik lényegesen:

mindkét mondatban szabad határozói bővítményként az igei állítmánnyal alkot alárendelő sztagmát a melléknév:

Azt, hogy *forró* minőség mikor jellemzi a tárgy állapotát, és mikor minősíti a mértékét az alany azon affektív állapotának, amelyet az igei állítmány fejez ki, kizárólag a szemantika alapján dönthetjük el.

Más a helyzet a nemek kifejezésének igényére (is) épült indoeurópai mondat szerkezetben. Ott választani kell, hogy a melléknévből képzett adverbium vagy az egyik főnévi értékű alakkal egyeztetett melléknév lesz-e a helyes.¹ Az indoeurópai nyelvek mondataiban az állapot hordozóval esetben, számban és nemben is egyeztetendő állapotjelölő az állítmánynak a kiegészítője lesz, létrejönnek a kettős alany, kettős tárgy, esetenként kettős datívusz szerkezetek, amelyekben a melléknévi természetűek neve *attributum praedicativum*, a főnévvel kifejezetteké *appositio praedicativa*. (Lat. *nemo nascitur dives* [Sen. Epist. 20,13] 'senki sem születik gazdagnak'.)

Nekünk négy olyan igénk van, amelynek alakjait a csak igei természetű tövön kifejezhető grammatikai viszonyok jelölése érdekében kopulaként használhatjuk (idő és mód: *volt, lesz, volna, lenne, lett volna*; aspektus [!]: *marad, múlik*; alany személy kifejezése, illetve egyeztetése: *vagyok, vagy, vagyunk, vagytok*). Ilyenkor – csakis ilyenkor – állhat mellettük két nominatívusz, amelyből az egyik a tulajdonképpeni névszói állítmány, a másik az alany. Sem két „valódi” tárgy, sem kétféle, azonos alakú vonzat nem szerepelhet az egy állítmányra épülő mondat egység struktúrájában. Bármennyire alkalmas is alanynak vagy tárgynak valami, egy minősítési vagy átalakulási folyamat különböző fázisai közül csak az egyikben szerepelhet alanyként, vagy tranzitív ige mellett tárgyként. A másiknak változnia kell, mégpedig határozói formára: *a vér nem válik vízzé*, tehát *a vérből sohasem lesz víz; kenhetem a vajat a kenyérré*, meg *vajjal is a kenyeret*, de választanom kell. (ZSILKA 1966; H. MOLNÁR 1969.)²

¹ Az idegen nyelvet oktató tanárok a megmondható, milyen nehezen veszik be a magyar diákok, hogy a melléknévet itt határozóval fordítjuk. Mert a melléknévet grammatikai formája látványosan a főnév szerkezetéhez kapcsolja, és a kezdő nyelvtanulóknak még nincs meg az idegen szöveg értéséhez elegendő kompetenciája, még magyarul gondolkodik, de sajnos keveset tud magyar anyanyelvéről.

² Ez természetesen nem zárja ki halmazott mondatrészek mellérendelő szó szerkezeit. Az a főnévi igenévvvel épülő szerkezet típus viszont, amit a magyarban nevezett kettős alany, illetve kettős tárgynak a hagyományos nyelvtanleírás (MMNyR. 2: 78, 115–116, 151–152), csak felületesen nézve tartalmaz tárgyat vagy alanyt, a mi esetvégződés felvételére képtelen infinitívuszunk valójában az állapothatározó kérdéseire felel, állapothatározói mellékmondatokkal egyenértékű. (Vö. M. KORCHMÁROS 1980–1981, 1984.)

Az indoeurópai nyelvekben azonban ott is öröklődött az állítmányt kiegészítő alany és tárgy, ahol az esetalakok nem különböznek, és persze a váltakozó nemű szavaknál megint egyeztetni kell a nemet is. Ugyanezen az elven épül fel a német *Gleichsetzungsnominativ*, illetve *Gleichsetzungsakkusativ* (pl. *Er nennt den Streit ein Misverständnis*; SCHUMACHER Hrsg. 1986: 25) és az angol nyelv számos intranszítív, illetőleg tranzitív *link verb*-jével járó *subjectiv* és *objectiv complement* (vö. SINCLAIR et al. 1992: 172–177).

6.4. A nyelvtani nem hatása az igeneves szerkezetekre. Az összetett igei és igenévi paradigmataokban is fontos szerepet játszó participium melléknévi ragozása az ún. igeneves szerkezetekben eredményezi a leginkább szembetűnő különbséget.

A magyarban az „egyszerű” mondatok „mondatrövidítő” melléknévi igenevei mindig egy olyan jelzői mellékmondatra bonthatók fel, amelynek az igei állítmányát építettük be általuk annak a főmondatbeli főnévnek a jelzőjéül, amely antecedense volna a mellékmondat alanyának (*a labdát rúgó fiú* ’az a fiú, aki rúgja a labdát’) vagy tárgyának (*az elrúgott labda* ’az a labda, amelyet vki elrúgott’; *a bizonyítandó tétel* ’az a tétel, amelyet bizonyítanánk’ stb.).

A latinban nemcsak jelzői, de határozói mellékmondatok is transzformálhatók (rövidíthetők) a jelzőként egyeztetett melléknévi igenevekkel, mégpedig nemcsak állapothatározói mellékmondatok, hanem idő-, mód-, ok- és célhatározóiak is. Sőt, megengedő vagy feltételes értelem is járulhat az igenévhez, amelyet alaki tulajdonságai alapján nevez *participium coniunctum*-nak a nyelvtan, ha az a mondat valamelyik főnévi eleméhez egyeztetéssel kapcsolódik. Pl. *Caesar veritus, ne noctu ... profugerent..., iussit...* (Caes. B. G. 1, 20,1) ’Caesar [attól] félve, hogy éjjel megszöknek, parancsot adott, ...’; szó szerint: ’a féltő Caesar’, ami elég furcsa jellemzés volna.

Ez a szerkesztési mód természetesen érvényes marad további beágyazások, tehát a *nominativus cum infinitivó*-val és az *accusativus cum infinitivó*-val történő mondatalkotás során is: erre ismét Horatiustól nézzünk meg egy példát (Carm 3,30 10–14): *Dicar [ego], ... ex humili potens, princeps Aeolium carmen ad Italos deduxisse modos*. Az alanyt, melyre viszszakapcsol a (történetesen egyvégződésű) két nominatívusz, a passzív igerag mutatja. Magyarul csak személytelen tárgyas ragozással és határozói körülírásokkal adható vissza a pontos értelem: ’El fogják mondani rólam, hogy kicsinyből [válva] hatalmasná, fejedelmként vezéreltem át az aeol dalt itáliai mértékre’; vagy: ’Úgy fognak emlegetni [engem], mint aki kicsinyből [lett] hatalmasná, [és/mert?] fejedelmként vezéreltem át ...’. (A metafora értelem: *princeps* volt a titulusa a szenátusban az ifjú Octavianusnak, aki légióit vezérelve hozta el Rómának az aranykort.)

Érthető módon befolyásolja a nyelvtani nem magának a főnévi igenévnek a használatát is, hiszen az *infinitivus perfectus* is összetett: a *participium perfectum passivi* és a létigei *infinitivus* együtteséből áll, így mind a *nominativus cum infinitivo*, mind az *accusativus cum infinitivo* esetében igazodnia kell egy főnévi vagy névmási alanyhoz, illetve tárgyhoz.

A mi szemszögünkéből nézve a latin melléknévi igenév egyenesen a feje tetejére állíthatja a valóságot, ezt leginkább azok a példák bizonyítják, amikor az igenévnek a jó magyar fordításban szabályosan az igéből többnyire *-ás/-és* képzővel alkotott főnév felel meg. Mint az időmeghatározás közismert formulája, amely az eltelt időt *post urbem conditam* 'a város megalapítása után' méri, holott szó szerint lefordítva magyarul így lenne: *a megalapított város után*. A latin szerkezetnek más a logikája: a *conditus*, *-a*, *-um* csak az alapítást elszenvető létesítményhez igazodva jelenhet meg: mivel a 'város' = *urbs*, *-is*, *f*, a *condita* alakot kell választani, aztán az egész szerkezetet a prepozíció által megkívánt akkuzatívusz esetűvé kell alakítani: ez a 3. deklinációban ragozott főnév mellett az igenév 1. deklináció szerinti formájával válik tökéletessé. – A magyar szerkezet az esemény idejéhez viszonyít a főnevesített határozóval, s az esemény érintette a szintagmában az alárendelt birtokos jelzői tag, a latinban az eseményt jelölő melléknévi igenév a jelző, alakjának megválasztása pedig az esemény patiensét megnevező szótól függ.

Ezt a számunkra fordított logikát követik az *ablativus absolutus* néven számon tartott participiumos szerkezetek is, amelyek onnan kapták nevüket, hogy a főnév, amelyhez a melléknévi igenév igazodik – s amely a ragozott igével megszerkeszthető határozói mellékmondat cselekvő vagy szenvedő alanya volna –, nem azonosítható a feltételezett főmondat egyik elemével sem, s így a participium is független a többi mondatrésztől. Genusz szerint váltakozó melléknévi természeténél fogva azonban (még az egyalakú participium imperfectum activi is) képtelen elszakadni cselekvéshordozójától, tehát a magával hozott saját alanyához igazodik nemben és számban. Mivel pedig a kifejezendő határozók jelentése az ablativus esetet kívánná meg, az egész jelzős szintagma abba kerül. A megfelelő magyar mondatokban legtöbbször határozói igenevet, határozói mellékmondatot, vagy itt is igéből képzett főnevet alkalmazunk határozóként, melynek a birtokosi determinánsa lesz a latin jelzős szerkezet alaptagját képező főnév megfelelője. *Galba nullo hoste prohibente ... legionem in Allobroges perduxit* (Caes. B. G. 3, 6, 5) 'Galba úgy vezette át legióját az allobroxokhoz, hogy semmiféle ellenség nem akadályozta' vagy: 'Galba semmiféle ellenségtől nem akadályozva vezette...', esetleg '...bármilyen v. mindenféle ellenség akadályozása nélkül...'. (A szerkezet magyarra fordítását a totális tagadás visszaadása is nehezíti.)

Hasonló elv szerint épülnek fel a gerundívumos szerkezetek is. *Gerundivum*-nak azt a melléknévi igenevet nevezték, amelyet – a *gerundium* elnevezésű főnévi igenévhez hasonlóan – az imperfectum tőből képeztek, és a tranzitív igék szenvedő jelentésű participium imperfectumának felelt meg. Célhatározói értelemben került a mondatba, valószínűleg ezért kezd felvenni a kései latinban, kb. a 3. századtól az instans actio jelentését. (Vö. TÖTTÖSSY 1969.) Pl. *locus ad castra ponenda idomeus* 'táborverésre alkalmas hely', szó szerint szintén: 'a felverendő táborhoz alkalmas hely'.

Természetes, hogy mivel a létigének ekkor még nincsenek meg a participiumai, az ablativus absolutus szerkezete is enélkül, csonkán épül fel, ha az általa rövidített határozói mellékmondat állítmánya névszó + létige volna: ez az a b l a -

tivus absolutus mancus: *Natura ducere errari nullo pacto potest* (Cic. Leg. 1, 20.) 'Semmiképp se lehet tévedni, ha a természet a vezető [nk]'. A beágyazott latin mellékmondat kifejtve *si natura dux est* volna.

Az ógörögben nincs ablatívusz eset, de van melléknévi módon egyeztetendő igenév a jelzői és határozói szerepkörökben, és van független participíumos szerkezet is, csak éppen a genitivus absolutus fejezi ki az idő-, ok- vagy állapothatározói mellékmondatokat igeneves szerkezetbe tömörítő formát. A független participíumos szerkezettípus igen ősi örökség az indoeurópai nyelvekben, a szanszkritban locativus absolutus és genitivus absolutus alakban élt. (L. TÖTTÖSSY 1977.)

És öröklődött is. PAOLO DRIUSSI szíves közléséből tudom, hogy a mai olasz nyelvtanok is számon tartják a participii passati assoluti szerkezet-típust. Ebben az előidejű igenévnek – amely tárgyias igéből képezve szükségképpen szenvedővé válik – a saját alanya különbözik a főmondatétól. Természetes a feltételezés a mai beszélők számára, hogy ez a latin szerkezet folytatása, mint ahogy azok a főnévi és melléknévi szerkezetek is az ablatívus absolutus mancus leszármazottai, amelyek „közel állnak a participium absolutumhoz”, pl. *contento te* 'lévén te boldog', azaz 'ha/amikor/mert te boldog vagy', *lui presente* 'lévén ő jelen', tehát 'az ő jelenlétében'. (Vö. SERIANNI 1989²: 482.)

7. A genusz hiányának hatása a nyelvi rendszerre. Összegzés és kitekintés. Láttuk, hogy a nyelvtani nem – ott, ahol van – a főnévnek és a főnévi névmásnak is „vele született” jellemző tulajdonsága, alapvető kategóriája. Kimutattuk, hogy nem csak a megléte, de a hiánya is rányomja bélyegét azon lexématípusok szófaji minőségére, amelyek szintagmatikus kapcsolatokat alkotnak a főnevekkel; azt is láttuk, hogy az emiatt eltérő szófaji természetek más és más típusú szintagmák megszerkesztését teszik lehetővé a genuszos és a nyelvtani nemet nem ismerő nyelveken beszélők számára. Rámutattunk, hogy az így kialakult mondat szerkezetek igen tartósak, és még akkor is megmaradnak a nyelvben, ha annak egyéni fejlődése következtében a névszók már alig vagy egyáltalán nem mutatnak nembeli vagy ragozásbeli eltéréseket.

Magától értetődik, hogy a nyelvtani nem kategóriájának meglétén vagy hiányán kívül még rengeteg belső törvényszerűség és külső befolyás hat egy-egy nyelv történeti változásaira. A szókincs állandó változásán kívül elég csak a történetileg oly sokat változó fonémákra, az OV vs. VO alapszórend különbségéből adódó eltérésekre, a szó elejére eső hangsúllyal szemben a „paenultima – antepaenultima” hangsúlyozással is összefüggő szóalakváltozási tendenciákra, az agglutinálódás és a flektálás szerepére a ragozási paradigmák alakulásában, a névelők meglétére, illetve hiányára, a megjelenésükkel rájuk átháruló sokféle funkcióra utalni. A jelen dolgozatban csupán azt kívántuk bemutatni, hogy a nyelvtani nem hiánya is hozzájárult ahhoz, hogy a mi nyelvünk más megoldásokra kényszerült ott, ahol a genuszal élő nyelvek számára a szavakat egymáshoz fűző nyelvtani viszonyok kifejezésére a nemre (is) utaló egyeztetések kínáltak lehetőséget. Ez alakította másképp a mi melléknévi használatú

szavaink alakját, ragozását, ezáltal hatott határozószavaink osztályának alakulására is. Befolyásolta igenévrendszerünk mai állapotát, és hozzájárult ahhoz, hogy igeneveinket nem az igei paradigma részeként, hanem egységesebben és önállóan, átmeneti szófajcsoportként kezeljük. Genusztól független, szemantikai gyökerekből táplálkozó közös névszóragozásunk kiterjesztette az adverbális szintagmák lehetőségeit, átrendezve a mondataink szerkezetét. A kettős szerkezetek állítmánykiegészítő alanyai, tárgyai, sőt olykor egyéb mondatrészei helyett nekünk más a határozórendszerünk; adnominális szerkezetekben az egyeztetési kötelezettség helyébe a szórendjük kötöttsége lépett, amibe bekapcsolódott a birtokosi determináns is, ezzel megszületett a birtokos jelző.

A mondataink grammatikai struktúráját a lexémaállomány szintagmaalkotási lehetőségei szabják meg. Ezek pedig a magyarban azt eredményezték, hogy az igein kívül van névszói állítmányunk is, aminek csak paradigmaalkotó változatai a (mindössze 4) kopulával kiegészített összetett állítmányok. „Subiectum est praedicatum” típusú ítéleteink szerkezetének nem része az ige, ha a praedicatum biztosítani képes az igei állítmánytól is elvárt (és azon is zéró fokú, tehát testes eszközzel nem képviselt) minimális grammatikai feltételeket: szolgáljon információval az időről, a módról, az alany számáról és személyéről (*Jancsi is örül, ha Julcsa boldog*). Ennek megfelelően a magyar mondatnak nem az ige a grammatikai központja, hanem az állítmány. Köréje szerveződnek az általa kötelezően vonzott vagy csak lehetőségessé tett mondatrészek: a mondat nominatívuszi alanya, a tranzitív ige akkuzatívuszi tárgya és az összes többi: a határozók; a mondat valamennyi elemét morfológiailag meghatározott ismertetőjegyekkel kell ellátni. Nincs indirekt tárgy, nincsenek alanyi és tárgyi, sőt genitívuszi, datívuszi „kiegészítők”, nincsenek külön adverbiumok és prepozíciók (vagyis segédszóval és/vagy esetalakkal viszonyított) főnévi csoportok: mi mindezek szerepében valamilyen határozót szerkesztünk a mondatainkba. Külön mondatnapi kategóriát képeznek a jelzőink, amelyek (az esetenként ragos birtokos és a névelőtől követett főnévi mutató névmás kivételével) mindig jelöletlenek, és mindig egy főnévi taghoz kapcsolódva kerülhetnek a mondatba. Tehát nem az állítmány bővítményei, bár kapcsolódhatnak az állítmányhoz is, ha az történetesen főnév. A jelző tehát ugyanúgy nem azonosítható a melléknévvvel, mint az állítmány sem az igével, az adverbium a határozóval. Nem lehet egy kalap alá venni névelőt és birtokos névmást, mint az angol determinánsok osztályában, a mi nyelvünkben élesen elkülönül a más-más síkon mozgó szófaji–morfológiai elemzés és a mondaté. És nem tud értelmes magyar mondatokat alkotni, aki nem ismeri az utolsó ragig a mi morfológiánkat. (Aki nem hiszi, próbálja egyszer a fordítógombbal magyarítani a – mondjuk – hollandul kapott Wikipedia-szöveget.) Ezért is nehéz a magyar nyelv.

A mondat nyelvtani szerkezetének elemeiből azonban még csak a szavak morfológiai tulajdonságain és a szintagmák felépítésén alapuló struktúrárt alkotjuk meg. Más kérdés, hogy ezeket az elemeket hogyan rendezzük el aktuálisan. (Az indoeurópai nyelvekben

a ragozott formák kopásával egyre inkább a szórendre hárult a sokszor alakilag meg sem különböztethető mondatbeli funkció jelölése. Ez és az ige kötelező jelenléte a predikatív szerkezetekben szinte kínálta a felületes elemző számára a logikai ítélet felőli közelítést a mondathoz is. Az ilyen elemzés azonban csak a „gyógymondatokban” működik. A grammatika a kötött szórendű nyelvekben sem azonos a logikával, s a mondatok aktuális tagolása ott is sok kérdést vetett fel (de ez nem a nyelvtani nemmel függ össze). A *Mit állítok?* és *Miről állítom?* logikai ítéletalkotással két részre osztható mondatkonstrukció nálunk is érvényes, de a legritkább esetben felel meg a grammatikai állítmánynak és alanynak, mert a morfológia szabályaitól függően szerkesztjük, de az aktuális beszédhelyzetnek megfelelő sorrendben ágyazzuk be a kontextusba az egyes megnyilatkozásrészeket. Ráadásul az a téma, amiről valami újat mondunk a fókusz tartalmazó rémával, a mi mondataink jelentős hányadában bele sem kerül a konstrukcióba, mert – már úgyszólván ismert lévén – felszínen van a tudatunkban, legfeljebb az alanyi vagy tárgyas igealak, esetleg a határozói vonzatot reprezentáló igekötő utal rá. Vagy éppen arra szögezték az eligazító táblát, hogy ti. *E mögött az ajtó mögött a „Titkárság” van.*

Nyelvtanoktatásunk sürgető feladata volna a különféle elemzések terminológiájának következetes szétválasztása, a pontatlan definíciók korrigálása, a fogalmak tisztázása. Nyelvreírásunk során már BRASSAI SÁMUEL (részletesen pl. BRASSAI 1885) felismerte ezt, de csak az utóbbi bő fél évszázadban kapott egyre több figyelmet az aktuális tagolás, különösen ELEKFI LÁSZLÓ és É. KISS KATALIN munkássága révén. De a mai napig sincs mindenre kiterjedő, kielégítően definiált, általánosan elfogadott, az iskolákban is tanítható, stabilan megkülönböztetett terminológiánk, amely ne zavarja össze a tanuló formálódó fogalmait a szemantikai agens, a grammatikai alany, a nominatívuszi alak, a mondat témája és a logikai szubjektum körül.

Kulcsszók: nyelvtani nem, szintagmaalkotás, egyeztetés, határozók, jelzői szórend, birtokos jelző, igeneves szerkezetek.

Hivatkozott irodalom

- BENSELER 1931¹⁵. *Griechisch-Deutsches Wörterbuch*. Teubner, Leipzig.
- BERRÁR JOLÁN 1977. Alany és állítmány. In: RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 79–93.
- BRASSAI SÁMUEL 1885. *A mondat dualismusa*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből XII. kötet 10. szám. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- BUDENZ JÓZSEF 1881. A grammatikai genus hiányában. *Nyelvtudományi Közlemények* 16: 323–324.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1957. A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 11: 145–146.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1964. Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 331–370.

- ELEKFI LÁSZLÓ 1966. A predikatív viszony. *Magyar Nyelvőr* 90: 62–75.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. (Különös tekintettel az aktuális mondatagolásra)*. Nyelvészeti Tanulmányok 27. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1994. *Magyar ragozási szótár. Dictionary of Hungarian inflections*. Ford. KONTRA MIKLÓS. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- É. KISS KATALIN 1992. Mondattan. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 74–160.
- FODOR ISTVÁN 1958–1959. A nyelvtani nem kialakulása I–II. *Nyelvtudományi Közlemények* 60: 339–368, 61: 29–43.
- HAVAS FERENC 2011. *A prenominitivitás. Elmélet és alkalmazása az uráli nyelvekre*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 2013. Az olvasónők és a nyelvésznők dilemmája. *Nyelv és Tudomány* 2013. 01. 14. <https://www.nyest.hu/hirek/az-olvasonok-es-a-nyelvesznok-dilemmaja>
- KISS ANGELIKA 2014. Szexistává tesznek-e a nyelvtani nemek? *Nyelv és Tudomány* 2014. 11. 06. <https://www.nyest.hu/hirek/szexistava-tesznek-e-a-nyelvtani-nemek>
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 1980–1981. A „kettős alany” megítéléséről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25: 179–194.
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 1984. The Problems of „Double Object”. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 374–379.
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 2006. *Magyar nyelvtan nemcsak magyaroknak*. Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtani kézikönyv. SZTE Hungarológiai Központ, Szeged.
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 2018. Mit állítok? In: BALÁZS GÉZA – LENGYEL KLÁRA szerk., *Grammatika és oktatás – Időszerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter (IKU) – Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- LEUMANN, MANU – HOFMANN, J. B. – SZANTYR, ANTON 1965. *Lateinische Grammatik. 2. Bd. Syntax und Stilistik*. Verlag C. H. Beck, München.
- MAYWALD JÓZSEF – VAYER LAJOS – MÉSZÁROS EDE 1978¹⁰. *Görög nyelvtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan* 1–2. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–1962.
- H. MOLNÁR ILONA 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 229–270.
- MORAVCSIK, EDITH 1972. On case markers and complementizers. *Working Papers on Language Universals* 8: 151–152.
- ÓRSI TIBOR 2011. *A nyelvtani nem választása szókölcsönzéskor*. http://www.kodolanyi.hu/manye/2011_szombathely/kotet/10_orsi.pdf (2019. 10. 31.)
- PAPP FERENC 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÉLI PÉTER 2009. A nyelvtani nem mint politikai „nem”. *Nyelv és Tudomány* 2009. 08. 11. <https://www.nyest.hu/hirek/a-nyelvtani-nem-mint-politikai-nem>
- P. MAYER ERIKA – TÖTTÖSSY CSABA 1960. *Latin mondattan és stilisztika*. Kézirat. Váltózatlan utánnomás. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.

- SCHUMACHER, HELMUT Hrsg. 1986. *Verben im Feldern*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- SERIANNI, LUCA 1989². *Grammatica italiana. Italiano comune e lingua letteraria*. Suoni, forme, costrutti, in collaborazione con ALBERTO CASTELVECCHI. Utet, Torino.
- SINCLAIR, JOHN et al. 1992. *English Grammar*. Collins Cobuild, London.
- STANITZ KÁROLY 1987. *Adalékok a nyelvtani nem természetrajzához*. Doktori értekezés. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- H. TÓTH IMRE 2011. *Rövid összehasonlító szláv nyelvtan. I. rész. Hangtan, alaktan (főnév, ige). Szöveggyűjtemény. 2.*, javított kiadás. JATEPress, Szeged.
- TÖTTÖSSY CSABA 1969. A latin gerundivum. *Antik Tanulmányok* 16: 205–208.
- TÖTTÖSSY CSABA 1975. A görög és latin infinitivus-os szerkezetek. *Antik Tanulmányok* 22: 13–19.
- TÖTTÖSSY CSABA 1977. A latin, görög és szanszkrit participiumos szerkezetek. *Antik Tanulmányok* 24: 221–224.
- H. VARGA MÁRTA 2016. A „nem” (sexus, genus) fogalma. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 299–322.
- VASVÁRI, LOUISE O. 2014. Problémás nyelvi nem a nem nélküli magyar nyelvben. TNTeF 4.1: 130–166. ntefjournal.hu/vol4/iss1/vasvari.pdf
- ZSILKA JÁNOS 1966. *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.)* Nyelvtudományi Értekezések 53. Akadémiai Kiadó, Budapest.

The results of the absence of gender in the Hungarian language

This paper offers a brief survey of the presence of gender distinctions in the parts of speech of Indo-European languages, pointing out the fact that the absence of gender has changed the grammatical forms not only of the Hungarian pronouns but of all of the words connected to a noun in a nominal phrase. The syntagmatic structures based on grammatical agreement by gender influenced not only the moods of determination but also the predicative structure, causing the system of “double” constructions with the predicative attributes and appositions. Instead of these there are a lot of adverbial forms in Hungarian, but a sentence construction can have only one “subject” and one “object”, and Hungarian also has predicative syntagms with zero copula. While the order of these parts of the sentence depends on the functional sentence perspective (where all parts of the construction may be represented by the grammatical form of the predicate instead of pronouns), the word order of the adnominal constructions is strictly defined/fixe.

Keywords: gender, grammatical agreement, syntagmatic structures, copula, nominal phrases, adverbial structures, word order.

M. KORCHMÁROS VALÉRIA
Szegedi Tudományegyetem

Magyar eredetű szavak a litván nyelvben

2. rész*

pallos *palōšius* 'kard; másfél méter hosszú, háromujjnyi széles hegyes végű kétélű kard markolattal' < lengyel *palasz* 'egyfajta kard; hóhér kardja' (< német *Pallasch* 'ua.' < magyar *pallos* 'széles kétélű kard, hóhér kardja' < oszmán-török *pala* 'ívelt keleti kard'. Számos európai nyelvben adatolt vándorszó, vö. ófehérorosz *палашъ*, fehérorosz *палаш*, orosz *палашиъ*, bolgár *палеш*, német *Pallasch*, olasz *paloscio*, *paloscio*, angol *palache*, stb. (PŽ. 487; WOŁOSZ 1989: 288).

Feltételezhető, hogy az -s képzős alak a magyarban alakult ki (1575-től adatolt), esetleg a *bot*–*botos* típusú képzések mintájára (EWUng. 2: 1104).

pálca *palsiōtas*, *palsōtas* 'bot, pálca' < lengyel *palcat* 'korbács, bot, vessző'. A szó a lengyelbe kerülhetett közvetlenül a magyarból (a *pálca*, illetve inkább az acc. *pálcát* alakból), vagy cseh közvetítéssel (cseh *palcát* [a husziták a magyarokkal harcolva vehették át a fegyverként is használt eszköz nevét] < magyar *pálca*, *pálcát*; WOŁOSZ 1989: 287; PŽ. 488). SMOCZYŃSKI a fehérorosz nyj. *палцам* átvetelésének tartja, magyar közvetítés nélkül (SEJLe. 1045). A magyar *pálca* szlavizmus; 'hajlékony bot, vessző' jelentésben 1452-től adatolt, 'hivatali jelkép, jogar' jelentésben 1585-től, 'botbüntetés, verés' jelentésben pedig 1683-tól (EWUng. 2: 1102). Az akkuzatívuszi alak elterjedése valószínűleg azzal magyarázható, hogy főként katonai vagy jogi kontextusokban, állandósult szókapcsolatokban jelent meg (vö. lengyel *harum palcat* 'egyfajta botbüntetés', WOŁOSZ 1989: 287; vagy a *pálcát tör* kifejezésben, amely megtalálható például egy 17. század eleji huszár rendtartásban (BÁRDOSI 2015: 413).

A litvánban adatolt a SMOCZYŃSKI szerint a vizsgált főnév tövéből képzett *palsoti* 'verni', *išpalsoti* 'megverni, elverni' ige is (LKŽe.; SEJLe. 1045).

Rákos *rokošas* 'rendi gyűlés, a nemesség fegyveres felkelése a király ellen (16–18. sz.)' < lengyel *rokosz* (1537-től) 'ua.' (LKŽe.) < magyar *Rákos* 'Rákosmező'. A jelentés alapja, hogy a 13–16. században ezen a helyen tartották az országgyűléseket (HOLLÓS 1996: 54).

sátor *šātras*, *šātra*, *šētra* 1. 'kunyhó, sátor'; 2. 'a halászcsonakokban a tűzhelyet a széltől védő sátorszerű alkalmatosság'. A szó egy sor szláv nyelvben ismert az 1. jelentésben, vö. fehérorosz *уамер*, *уаповыіу*; lengyel *szater*; *szatra*, *szatr*; *szatro* (1582); orosz *уатябрь* (12. sz.). A magyarban honfoglalás előtti jövevényszó valamely török nyelvből (vö. pl. ótörök *čatyr*). Mivel az oroszban már igen korán megvolt, egyes kutatók szerint a szó a törökből közvetlenül került át a szlávba. A szláv nyelvek fonetikai fejlődése azonban nem ad magyarázatot a *č* > *š*, *y* > *ь* hangváltozásokra, emiatt MELICH JÁNOS és KNEIENZA ISTVÁN magyar közvetítést feltételezett (EWUng. 2: 1310; HOLLÓS 1996: 69). A litvánban

* Az első részt l. MNy. 2019: 422–435.

az LKŽe. szerint a lengyel *szatra* átvétele, az ALEW. szerint lengyel vagy keleti szláv, SMOCZYŃSKI ófehérorosz eredetűnek tartja (ALEW. 1180; SEJLe. 1566). KREGŹDYS a lengyel szót a tatár *чадра* 'tető, fedél' és *чатыр* 'sátor' szavakra, és végső soron a perzsa *chādar* 'sátor'-ra vezeti vissza, a magyarral tehát nem hozza összefüggésbe (PŽ. 158). Ugyanakkor nem ad magyarázatot a szó eleji affrikáta változására, ami a magyar közvetítés szempontjából, mint láttuk, döntő kérdés (PŽ. 160). Vagyis a lengyel esetében valószínűleg éppúgy indokolt a magyart figyelembe venni, mint az orosznál.

sereg Két litván szó, pontosabban két változat hozható összefüggésbe a magyar *sereg* szóval:

šerengà, šerénga, šērengà, šaràngà, šarànga 1. 'egymás mellett felsorakozott emberek'; 2. 'vesszőfutás', vö. *varyti per šerengà* 'végighajt a soron, vesszőfutásra kényszerít'; 3. 'az a hely, ahol az embert ütik, ülep' (LKŽe.);

šēras 1. 'sor'; 2. 'gabonakereszt; boglya'; 3. 'földsáv'.

Az LKŽe. mindkét szót pontosabban nem meghatározott forrású szlavizmusként jelöli. KREGŹDYS szerint a *šēras* részlegesen átvett polonizmus (vö. lengyel *szereg* 'emberek, dolgok sora; csapat' < magyar *sereg* 'katonák csapata, hadsereg, tömeg' < ótörök *čärig* '[felsorakozott] hadsereg'). Szerinte a litvánban az *-eg*-elem kiesett – ennek okát azonban nem fejti ki. SMOCZYŃSKI is csupán annyit közöl, hogy a *šēras* egy korábbi litván *šēregas* < lengyel *szereg*-ből képzett változat. A hosszabb, *šerenga* alak (a *šaranga* alakról nem tesz említést) forrásának KREGŹDYS az orosz *шепенга*-t tartja a fonetikai, illetve nembeli egyezés miatt (hasonlóképpen SMOCZYŃSKI), szemben a lengyel *szereg*, fehérorosz *шэраг* alakokkal (PŽ. 611; SEJLe. 1559).

A magyar *sereg* a 16. századtól adatolt. Az ótörök *čärig* 'hadsereg' szóból származik. A lengyelbe Báthory idején került *szereg* alakban, amiből a 17. században alakult ki, főként litván területeken, a nazális *ę*-t tartalmazó forma, ez terjedt tovább az oroszba is (WOŁOSZ 1989: 306–307). A litvánnal érintkező fehéroroszban és ukránban egyaránt dokumentáltak a minden bizonnyal a lengyelből átvett, *-e-*, illetve *-en-* elemet tartalmazó alakok: fehérorosz *шепенгъ* (1599), *шэпаг*; ukr. *шепег*, *шэпаг*, *шепенга* (HOLLÓS 1996: 70).

A *šerenga* / *šaranga* a litván nyelvjárásokban elterjedt, frazeologizmusokban is bőségesen adatolt lexéma. A modern litván korpuszban csak a *šerenga* található meg, részben etnográfiai leírásokban (a), részben 'sor' jelentésben (b).

a) *Toks paprotys gyvavo ir Žekijoje (tik vaikinų eilė vietoj lietuvių vadintos „šerengos”, „šarangos” ir pan. įvardijama „ulica”)*. 'Volt ilyen szokás [vesszőfutás mint beavatási próbatétel a legényeknek] Žekijában is (csak a legények sorát a litván „šerenga”, „šaranga” és hasonlók helyett „ulica”-nak nevezték)' (DLKT.); *Kai kur praktikuotas paprasčiausias jaunuolio mušimas. Drošnios kaime [...], kaip ir už nusikaltimą kariuomenėje neofitas turėjo pereiti „šerengą” - diržais apsiginklavusių vaikinų eilę.* 'Egyes helyeken a legényeket egyszerűen elverték. Drošnia faluban, [...] ugyanúgy, mint a katonaságnál bűntetésből, az újoncnak át kellett mennie a „šerengá”-n: a borszíjjakkal felfegyverezett legények során' (DLKT.).

b) *Vaikai „šerengom” ėjo limonado, ledu.* 'A gyerekek sorban mentek limonádéért, fagylaltért'; *Prie kareivinių matydavau - šerengos vaikiškų vežimų.* 'A laktanyák mellett mindig láttam: ott állnak egymás mellett (tkp. sorokban vagy egymás mellett) a babakocsik' (DLKT.).

sódar *šaldrà, šáldra* 1. 'komolytalan, szeleburdi ember', 2. 'csavargó, vándor', 3. 'pazarló, vagyonát tékozló ember'; *šaldras* 1. 'komolytalan, szeleburdi ember', 2. 'csavargó, vándor'; *šaldrōkas, -ė* 'komolytalan, szeleburdi ember'; *šaldravōtas, -a* 'komolytalan, szeleburdi'; *šaldravōti, -ōja, -ōjo* 1. 'könnyelműen, komolytalanul viselkedik', 2. 'pazarol, tékozol', 3. 'rohangál, rendetlenkedik, viháncol'.

KREGŽDYS szerint a litván szó forrása a lengyel *szoldra* (nyelvjárási *soldra*) 1. 'sonka, sovány szalonna'; 2. 'hátsó'; 3. 'gonosz, veszekedős ember'; 4. 'német'; 5. 'semmirekellő, csirkefogó'; ez a lengyel szó pedig a magyar *sódar* 'sonka' és a német *Schulter* 'váll' kontaminációja (PŽ. 159). A magyar *sódar* (1422) a középnémet *scholder* 'váll, lapocka; sonka' átvétele (EWUng. 2: 1341).

szablya *šōblė* 1. 'kard, szablya', 2. 'a lentilológép felső mozgatható része', 3. 'tilolóbárd'; *šobliā* 'kard, szablya'; *šōblis, šoblys* 'kard, szablya'.

A litván szavak forrása a lengyel *szabla* 'egyélű görbe kard', ennek pedig KREGŽDYS és STACHOWSKI szerint a magyar *szablya* 'görbe kard' < kipszak *selebe* 'görbe kard'. A szó megtalálható a fehérországban is, *шабля* 'kard' alakban, így akár ez is lehet a litván szavak forrása (PŽ. 626; STACHOWSKI 2002: 50; SEJLe. 1613).

Az EWUng. szerint a magyar *szablya* a 14. sz végétől / 15. századtól adatolt, régészeti leletek azonban arról tanúskodnak, hogy ezt a fegyvert már a honfoglaló magyarok is jól ismerték. Az elnevezés egy kelet-európai keletkezésű vándorszó, melynek etimonja ismeretlen, az azonban bizonyos, hogy a nyugat-európai nyelvekbe részben magyar közvetítéssel került (EWUng. 2: 1379).

tábor *tāboras* 1. 'katonai tábor', 2. 'nomád tábor', 3. 'cigánytábor'; *tāborius* 1. 'katonai tábor', 2. 'nomád tábor; < lengyel *tabor* (1424) < magyar *tábor* (1383) 'hadsereg, csapat', (1519) 'katonai alakulat ideiglenes szálláshelye.' Korai átvétel valamely török nyelvből, valószínűleg **tabur* alakban (EWUng. 2: 1468). A szó jelentése a 19. századi és 20. sz. elején keletkezett litván szótárakban 'katonai tábor', a későbbi forrásokban elsősorban 'cigánytábor, cigánycsapat', a modern litvánban 1. 'cigánytábor', 2. 'zajos sokadalom' (DLKT.). KREGŽDYS szerint a magyarból cseh közvetítéssel kerülhetett a lengyelbe (PŽ. 641). Ebben a gondolatmenetben az a feltételezés jelenik meg, amely szerint a szó a bibliai Tábor-hegy hatására elnevezett huszita Tábor nevének köznévvé válásával a csehből terjedt volna el. Ennek azonban ellentmondanak az igen korai magyar és lengyel adatok (HOLLÓS 1996: 58; STACHOWSKI 2002: 50).

2.3. A magyarok népeve a litvánban. A magyarok népeveként a litvánban a 17. század elejétől adatoltak a lengyel *Węgiel* alakra visszavezethető terminusok: *veņgras, veņgris* (SD. 1620); *vengrijis, vengrelis* 1. 'magyar ember', 2. 'gyógykovács', 3. 'vándorkereskedő' (LKŽe.). Hasonló szavak, illetve ezek a jelentések megtalálhatók a fehérországban (*вэнгрин, венгер*) és az oroszban (*венг[e]р, венгерца*) is (HOLLÓS 1996: 82). A 3. jelentéssel függhet össze a szó előfordulása litván frazeologizmusokban: *vengrais eiti* 'vándorkereskedéssel foglalkozni

(*eiti* 'menni, járni'); *vaikščioja po svieta kaip vengras* 'Járja a világot, mint egy magyar'; *nestygsta kaip vengras seredo(je)* 'nyughatatlan, mint a magyar szerdán' (VOSYLYTĖ 1985: 316).

A népnévből képzett további származékok: *veñgrinis/vengrinis* 'magyar, Magyarországról származó' (~ *vynas* 'magyar bor', ~ *slyva* vagy *vengrinės* 'magyar szilva'); *veñgriškas* 'ua.'; *vengerka* 1. 'magyar nő', 2. 'egyfajta tánc', 3. 'egyfajta női ruha', 4. 'egyfajta csizma, női csizma'; *vengrinukė* 'jó minőségű, szép kendő, rendszerint Magyarországról' (LKŽe.).

3. Összegzés. A litvánban adatható magyar eredetű szavak meghatározó része a katonaság, ezen belül a fegyverzet, egyenruha fogalomkörébe tartozik. Kisebb, de szintén jellegzetes csoportot alkotnak a magyarországi termékek kereskedelmével összefüggő lexémák. Ami azt jelenti, hogy a feltárt kölcsönzések jól tükrözik a 15–18. századi litván–magyar kapcsolatok jellegét.

Megfigyelhető az is, hogy különösen a katonasághoz köthető kifejezések nagyobb részének a litvánban (illetve sok esetben már a közvetítő lengyelben) módosult a jelentése, méghozzá úgy, hogy elveszítette szűk terminológiai jelentését, és főként különböző, a hétköznapi viselethez tartozó ruhadarabot vagy használati eszközt jelöl (pl. *karvašas*: 'karvért' → 'mandzsetta', *katanka* 'katonai zubbony' → 'egyfajta kabát', *šoblė* 'szablya' → 'tilolóbárd'). Különösen a litván nyelvjárásokban elterjedt szavak esetében jellemző metaforikus jelentések kialakulása (*bardišius* 'alabárd' → 'magas ember', *kuntušas* 'kaftán, köpeny' → 'kócos haj, sörény'). A meghonosodásra utal a jelentés helyi viszonyokhoz történő igazítása is (*antalikas* 'boroshordó' → 'söröshordó').

A kölcsönzések nagyobb részét azok a lexémák alkotják, ahol lengyel közvetítést feltételezhetünk. A szavak kisebb része köthető kelet-porosországi forrásokhoz, ahol a lengyel mellett a német hatásával kell számolnunk.

Tekintettel a litván területeken tartózkodó magyarok jelentős számára a vizsgált időszakban, nem zárható ki, hogy egyes szavaknál az átadó nyelv közvetlenül a magyar lehetett, vagy legalábbis a közvetlenül megtapasztalt magyar kiejtés befolyásolhatta a szó litván változatát (gondolok például a *bekešas* hangsúlyos első szótagjára), ez azonban nehezen igazolható, részben a litván nyelvű írott források kései (16. századi) megjelenése miatt, részben azért, mert a magyar eredetű szavak fonetikai adaptációja a szláv nyelvekben, illetve a litvánban sok esetben hasonló eredményt adhat. Így például a magyar labiális [p] hang [o] hanggal történő helyettesítése egyfelől magyarázható a labiális rövid *a* hiányával a litván hangkészletben, másfelől jellemző a közvetítő szláv nyelvekbe átvett magyar szavakra is (vö. *karvošius*).

Végül fontos rámutatni arra, hogy a tárgyalt magyar eredetű litván szavak, néhány kivételtől eltekintve (pl. *husaras*, *eidukas*, *taboras*) a modern litván irodalmi nyelvben alig vagy egyáltalán nem használatos lexémák, melyeket leginkább nyelvjárások adataiból vagy régies, történelmi terminusként ismerhetünk.

Kulcsszók: litván nyelv, nyelvi kapcsolatok, lexikai kölcsönzések, magyar eredetű jövevényszók, Litván Nagyfejedelemség.

Hivatkozott irodalom

- ALEW. = *Altlitauisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Unter der Leitung von WOLFGANG HOCK und der Mitarbeit von ELVIRA-JULIA BUKVIČIŪTĒ und CHRISTIANE SCHILLER, bearbeitet von RAINER FECHT, ANNA HELENE FEULNER, EUGEN HILL und DAGMAR S. WODTKO. Baar-Verlag, Hamburg, 2015.
- ANIKIN = АНИКИН, А. Е., *Русский этимологический словарь* 1–. Рукописные памятники Древней Руси, Москва, 2007–.
- BÁRDOSI VILMOS 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazológiai etimológiai szótár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁTI BERKÓ ISTVÁN 1918. *A magyar huszárság története.* Liptsey Kálmán Könyvkiadóhivatala, Budapest.
- BES. = BAŃKOWSKI, ANDRZEJ, *Etymologiczny słownik języka polskiego* 1–2. PWN, Warszawa, 2000.
- BEZZENBERGER, ADALBERT 1877. *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. und des XVII. Jahrhunderts.* Robert Peppmüller, Göttingen.
- BOJTÁR ENDRE 2015. Hogyan lesz valakiből ruhadarab és domb? In: BOJTÁR ENDRE, *Útvesztők, útjelzők: Írások a közép- és kelet-európai kultúrák köréből.* Kalligram, Budapest. 173–189.
- BRÜCKNER, ALEKSANDER 1927. *Słownik etymologiczny języka polskiego.* Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków.
- BRZEZIŃSKI, SZYMON 2014. *Tanulmányok a 16.–17. századi lengyel–erdélyi–magyar kapcsolattörténetből.* ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Budapest.
- BULYKA 1980 = БУЛЫКА, А. С., *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.* Навука і тэхніка, Мінск.
- CELUNOVA 1997–1998 = ЦЕЛУНОВА, Е. А. Культурная и языковая ситуация Великого княжества Литовского. *Annali dell’Istituto universitario Orientale di Napoli, Slavistica* 5: 33–109.
- ČEPIENĖ, NIJOLĖ 2006. *Lietuvių kalbos germanizmai ir jų fonetinės ypatybės.* Lietuvių kalbos institutas, Vilnius.
- DLKT. = *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas.* <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>
- ĖSBM. = *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* 1–. Ред. МАРТЫНОВ, В. В. – ЦЫХУН, Г. А.. Навука і тэхніка, Мінск, 1978–.
- ESUM. = *Этимологічний словник української мови* 1–. Ред. МЕЛЬНИЧУК, О. С. et al. Наукова думка, Київ, 1982–.
- FRAENKEL, ERNST 1955–1962. *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Carl Winter, Heidelberg.
- GERSTNER KÁROLY 2014a. A magyar szókészlet eredetéről – újra magyarul: Készülőben az Új magyar etimológiai szótár. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 191–204.
- GERSTNER KÁROLY 2014b. Az új magyar etimológiai szótár munkálatairól. *Magyar Tudomány* 175: 1029–1037.
- GIRDENIS 1978 = ГИРДЯНИС, А. 1978. Влияние твердых и мягких согласных на развитие вокализма в балтийских диалектах (Пример параллельной эволюции фоновологических систем). In: *Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом.* Наука, Москва. 75–77.

- GIRDENIS 2014 = ГИРДЕНИС, АЛЯКСАС 2014. *Теоретические основы литовской фонологии*. Перевод со второго литовского издания А. Girdenis. *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003. Перевод. с литовского Н. А. АЛЕКСЕЕВОЙ и Н. М. ЗАЙКИ, отв. ред. А. В. АНДРОНОВ. Eugrimas, Вильнюс.⁹
- GOLTZ, REINHARD Hrsrg. 2005. *Preussisches Wörterbuch. Deutsche Mundarten Ost- und Westpreussens* 1. Akademie der Wissenschaften und der Literatur – Wachholz Verlag, Mainz, 2005.
- HOLLÓS ATTILA 1996. *Az orosz szókincs magyar elemei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 206. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- HOLLÓS, ATTILA 1998. Венгерские элементы литовского словаря. In: LACZHÁZI ARANKA – SZMOLINKA ESZTER – ZOLTÁN ANDRÁS szerk., *A Litván Nagyfejedelemség és a mai Közép- és Kelet-Európa nyelvei: Analógiák és folytonosság. Az 1998. május 25–26-i konferencia anyaga*. ELTE, Budapest. 35.
- HSBM. = *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* 1–37. Ред. ЖУРАЎСКИ, А. І. Навука і тэхніка, Мінск, 1982–2017.
- K. = *Deutsch-litauisches Wörterbuch von Friedrich Kurschat* 1–2. Buchdruckerei Des Waisenhauses, Halle, 1870–1874.
- KARDELIS, VYTAUTAS 2003. *Rytų aukštaičių šnektų slavizmų fonologijos bruožai*. Vilniaus universiteto leidykla, Vilnius.
- KISS LAJOS 1960. Bekecs. *Magyar Nyelvőr* 84: 477–479.
- KLEMENSIEWICZ, ZENON 1974. *Historia języka polskiego*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- KOCSIS MIHÁLY 2018. A szláv nazálisok és a *huszár*. *Magyar Nyelv* 114: 68–77. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2018.1.77>
- KREGŽDYS, ROLANDAS 2016. *Lietuvių kalbos polonizmų žodyno specifikacija. Charakterystyka słownika polonizmów w języku litewskim*. Studia Etymologica Baltica 1. Lietuvių kalbos institutas, Vilnius.
- KREGŽDYS, ROLANDAS 2018. Onyms and appellatives of onomastic origin of the *Dictionary of Polish loanwords in Lithuanian*. In: BIJAK, URSZULA – GÓRNY, HALSZKA – MAGDA-CZEKAJ, MALGORZATA red., *Onomastyka — Neohumanistyka — Nauki społeczne*. Polska Akademia Nauk Instytut Języka Polskiego, Kraków. 271–285.
- LACZHÁZI, ARANKA 2003. Венгерские элементы в лексике литовского языка. In: ABO- NYI RÉKA – JANURIK SZABOLCS – ZOLTÁN ANDRÁS szerk., *Miscellanea Corviniana. Köszöntőkönyv Hollós Attila 70. születésnapjára*. ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszéke, Budapest. 236–243. <http://szlavintezet.elte.hu/publications/szerk.shtml>
- LACZHÁZI ARANKA 2009. Magyarok a Litván Nagyfejedelemségben a Jagellók és Báthory István korában. *Kisebbségkutatás* 18: 756–759.
- ŁATYSZONEK, OLEG – BELI, ALESZ 2006. Magyar–fehérorosz kapcsolatok a középkorban és az újkor kezdetén. *Annus Albaruthenicus* 7: 77–91.
- LINDE, SAMUEL BOGUMIL 1807–1814. *Słownik języka polskiego*. U autora, Warszawa.
- LKŽe. = *Lietuvių kalbos žodynas. (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas*. Vyr. red. NAKTINIENĖ, GERTRŪDA. Lietuvių kalbos institutas, Vilnius, 2005–. <http://www.lkz.lt>

⁹ A tanulmány 1. részében (425) tévesen GIRDENIS 1995-ként szerepel.

- MATULIONIENĖ, ELENA 2015. Baltijos regiono tautinio kostiumo kišenių ornamentika. *Res Humanitariae* 17: 187–220. <https://doi.org/10.15181/rh.v17i1.1157>
- MIELCKE, CHRISTIAN GOTTLIEB 1800. *Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörter–Buch*, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals herausgegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit sehr vielen Wörtern, Redens–Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehret und verbessert worden von Christian Gottlieb Mielcke... Hartung, Königsberg, 1800.
- MIEŽINIS, MIKOLAS 1894. *Lietuviszkai–latviszkai–lenkiskai–rusiskas žodynas*. M. Noveskis, Tilsit.
- MOLDOVAN 2011 = МОЛДОВАН, АЛЕКСАНДР 2011. К этимологии слова *мент*. *Русский язык в научном освещении* 22/2: 47–67.
- MP. = MORKUNAS JOKUBAS 1600. *Postilla Lietuwiszka* Tàtài est Ižguldimàs pràstàs Ewàngeliu ànt kožnos Nedelios ir Szwentes per wisus metus, kurios pàgal buda senà Bàznicžioy Dievà est skàitomos Nu isz nauia su didžiu perweizdeghimu est izduotà. Wilno
- NESSELMANN, GEORG HEINRICH FERDINAND 1851. *Wörterbuch der Littauischen Sprache*. Gebrüder Bornträger, Königsberg.
- PŽ. = KREGŽDYS, ROLANDAS, *Lietuvių kalbos polonizmų žodynas. Słownik polonizmów w języku litewskim*. Studia Etymologica Baltica 2. Lietuvių kalbos institutas, Vilnius, 2016.
- RAGAUSKIENĖ, RAIMONDA 2008. Hungarians' Status in the Grand Duchy of Lithuania under the Rule of Jagiello and Stephen (sic!) Batora (1492–1586). Vengrai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Aleksandro Jogailaičio ir Stepono Batora laikais (1492–1586 m.). *Istorija* 72: 21–31.
- ROSPOND, STANISŁAW 1979. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- RUHIG, PHILIPP 1747. *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon*. Hartung, Königsberg.
- SD. = *Dictionarium trium lingvarum, In usum Studiosae Iuventutis, Avctore... Constantino Szyrwid... Vilnae, 1620 k.*
- SEJL. = SMOCZYŃSKI, WOJCIECH, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Vilniaus universiteto leidykla, Vilnius, 2007.
- SEJLe. = SMOCZYŃSKI, WOJCIECH 2007. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. <https://roman.es.org/pub/alii/Smoczy%C5%84ski%20W.%20S%C5%82ownik%20etymologiczny%20j%C4%99zyka%20litewskiego.pdf> (2019. 07. 23.)
- SJP. = *Słownik języka polskiego* 1–11. Red. WITOLD DOROSZEWSKI. Polska Akademia Nauk, Warszawa, 1958–1969.
- STACHOWSKI, MAREK 2002. Uwagi o wybranych etymologiach węgierskich w języku polskim. *Studia Slavica Hungarica* 47: 45–52.
- TÓTH, SZILÁRD 2003. Ungarisches im lettischen Wortschatz (mit besonderer Berücksichtigung des Wortes *tokajietis* 'Tokajer'). In: ABONYI RÉKA – JANURIK SZABOLCS – ZOLTÁN ANDRÁS szerk., *Miscellaneous Corviniana. Köszöntőkönyv Hollós Attila 70. születésnapjára*. ELTE BTK Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszéke, Budapest. 236–243. <http://szlavintezet.elte.hu/publications/szerk.shtml>
- TÓTH SZILÁRD 2007. Ismét a *lecsó*-ról. *Magyar Nyelv* 103: 206–208.
- TÓTH SZILÁRD 2016a. Ещё раз к вопросу опосредованных венгеризмов латышского языка – латгальское *kuntuži*. *Via Latgalica* 8: 30–36.

- TOTH, SZILARD 2016b. Ungāru cilmes personvārdi latviešu valodā. In: N. n. szerk., *Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 143. dzimšanas dienas atceres starptautiskā zinātniskā konference Sugasvārdi un īpašvārdi valodā un valodniecībā. Tēzes. / International Scientific Conference Common Nouns and Proper Names in Language and Linguistics to commemorate the 143rd anniversary of academician Jānis Endzelīns. Abstracts.* Latvijas Universitāte, Rīga. 38–41. http://www.lulavi.lv/media/upload/tiny/files/Endzelins_abstracts_2016.pdf
- TOTH, SZILARD TIBOR 2018. Zu den ungarisch-lettischen Lehnbeziehungen: über die Varianten des lett. haiduks 'Heiduck; Bedienter, Söldner'. In: N. n. szerk., *Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 145. dzimšanas dienas atceres starptautiskā zinātniskā konference Valoda daudzveidībā. Tēzes / International Scientific Conference Language in its Diversity to commemorate the 145th anniversary of the academician Jānis Endzelīns. / Abstracts: 22–23 February, 2018.* Latvijas Universitāte, Rīga. 58–60.
- VOSYLYTĒ, KLEMENTINA 1985. *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas.* Mokslas, Vilnius.
- WOŁOSZ, ROBERT 1989. Wyrazy węgierskie w języku polskim I. *Studia Slavica Hungarica* 35: 215–317.
- WOŁOSZ, ROBERT 1991–1992. Wyrazy węgierskie w języku polskim II. *Studia Slavica Hungarica* 37: 3–27.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1978. H. Leeming. Rola języka polskiego w rozwoju leksyki rosyjskiej do roku 1696. Wyrazy pochodzenia łacińskiego. (Polska Academia Nauk – Oddział w Krakowie. Prace Komisji Językoznawstwa nr 44). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976. 118 strp. *Studia Slavica Hungarica* 24: 422–426.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2001. A Litván Nagyfejedelemség kulturális és nyelvi helyzete. *Kisebbségkutatás* 10: 486–491.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2006. Magyar szavak az ófehérorozsban. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Argumentum, Budapest. 497–502.

Words of Hungarian origin in Lithuanian

The aim of this paper is to survey the stock of Lithuanian words of Hungarian origin. These lexemes made their way into Lithuanian mainly via Polish, or less often via German, Belorussian, or Russian, in the sixteenth to eighteenth centuries. Hungarian borrowings constitute well-defined thematic groups in Lithuanian. For instance, military terms related to the export of Hungarian military technology form a clear subset, as do words denoting agricultural products or manufactured goods transported from Hungarian territories to Poland or the Grand Duchy of Lithuania. Of these lexemes, merely a small number have become part of the present-day literary word stock of Lithuanian, most of them are historical relics or dialectal items. Furthermore, a marked change of their meaning in Lithuanian can also be observed in many cases.

Keywords: Lithuanian language, language contacts, lexical borrowings, loanwords of Hungarian origin, Grand Duchy of Lithuania.

LACZHÁZI ARANKA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A *mondván* diskurzusjelölő variációs pragmatikai elemzése*

1. rész

1. Bevezetés. Tanulmányunkban a *mondván* diskurzusjelölő formai, funkcióbeli, területi, valamint stílusrétegek szerinti variabilitását elemezzük korpuszanyagon a mai magyar nyelvhasználatban. Elméleti keretünk, a variációs pragmatika a diskurzuspragmatikai jelenségek különböző, a földrajzi és a társas térben megjelenő változatainak elemzését tűzi ki célul, egyesítve a pragmatika, a szociolingvisztika és a dialektológia szempontjait (SCHNEIDER–BARRON 2008). A variációs pragmatika egyik népszerű módszere az ún. diskurzusvariációs elemzés (discourse variation analysis; PICHLER 2010, 2013), amely a diskurzuselemzés, a variációs szociolingvisztika, illetve a grammatikalizációelmélet kvalitatív és kvantitatív metódusait vegyíti. A módszertan kidolgozója, PICHLER szerint a diskurzuspragmatikai jelenségek más természetűek, mint a fonológiai, morfológiai vagy szintaktikai variánsok – például flexibilisek és multifunkcionálisak –, ezért eltérő jellegű, szélesebb variációs rendszerbe tartoznak, mint az utóbbiak (PICHLER 2009, 2010; PICHLER ed. 2016). A *diskurzuspragmatikai egységek* elnevezés összefoglaló terminusa az olyan nyelvi elemeknek, amelyeket *diskurzusjelölők*-nek, *pragmatikai partikulák*-nak is szokás nevezni, de PICHLER nem tesz különbséget a kettő között, mivel sokszor szimultán látják el a különböző szemantikai-pragmatikai funkciókat (PICHLER ed. 2016: 5; vö. DÉR 2017; FURKÓ 2007). Formailag ezek az elemek rendkívül változatosak, sokféle szófajból és szerkezetből jönnek létre, ezért ilyen szempontból egységesen nem is ragadhatók meg. Interperszonális és/vagy textuális diskurzusfunkciókat hordoznak, használatukat elsődlegesen a funkciójuk motiválja, így leírásuk lényegi kiindulópontja is ez.

Bár a funkcionális pragmatikai vizsgálatokban és diskurzusjelölő-kutatásban a történeti perspektíva, így az elem kialakulásának és változásainak megragadása is igen lényeges (l. fentebb a diskurzusvariációs elemzésről írottakat), ebben a munkában azért nem foglalkozunk a *mondván* diskurzusjelölő részletes történeti kialakulásával, mert azt DÖMÖTÖR (2015) korábban már elvégezte. A *mondván* alakulástörténetét az *úgymond* idézetjelölővel párhuzamba állítva a jelölő következő funkcióit adta meg:

A) Az idéző erő biztosítása a kettős idéző kifejezés második tagjaként, a főmondatnak tranzitivitást biztosítva a *mond* állítmány mellett; később más, tranzitívan is működni képes közlésigék mellett. Például: *Zent dorothea*

* A szerzők a tanulmány alapjául szolgáló kutatást A diskurzusjelölők nyelv- és műfajközi kutatása kutatócsoport 20633B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem által finanszírozott pályázat keretében végezték.

azzon nagy vigan felele monduan. Valamyt akarz hog zenuegyek keez vagyok (CornK. 127v; DÖMÖTÖR 2025: 24).

B) Idézetjelölés: ugyancsak kettős idéző kifejezés második elemeként (később önállóan) a *mondván* síkváltást jelez. Például: *Az elet kerde az halalt monduan* (PéldK. 66). A középmagyar korra már függő idézetekben is megjelenik (az ómagyarban csak elvéve, l. DÖMÖTÖR 2015: 28), például: *még ajándékat küldé annak az aszszonynak, mondván, hogy nagy kötelességel volna hozája* (MKÖ. 3: 220: A keresztnek királyi uttya Tizen hatodik rész). DÖMÖTÖR szerint (2015: 31) a függő idézésben nincs síkváltás, mert a megnyilatkozó a saját nézőpontjából írja le a másik megszólalását, az idézet pedig alárendelő tagmondatként jelenik meg.

C) Okadó, magyarázó kapcsolóelemként használt *mondván* (mind kettős idéző szerkezetekben, mind az önálló idéző szói szerepben): a függő idézésekben a mellékmondat elejeként értelmeződhetett újra. Például: *a másik részük viszont a nagyfokú biztonsági intézkedések miatt inkább most kel útra, mondván, hogy most biztosan nem történhet semmi* (MNSz.). Gyakori variáns a *mondván hogy* (az utóbbi az igenévvél végződő főmondat mellékmondatát vezette be, de a függő idézésnek csak fakultatív eleme a *hogy*, hiányakor szünet jelenik meg, l. DÖMÖTÖR 2015: 32). Itt hívja fel a figyelmet DÖMÖTÖR arra, hogy a *mondván* mellett a *mert*, *merthogy* kötőszó is megjelent a 2010-es évektől, okadó jellegük a *mondván* ilyen funkcióját igazolja (diskurzusjelölő-társulásként való felfogásukról később írunk, l. a 3. fejezetet).

Azt, hogy inkább az idézetjelölés vagy pedig inkább a magyarázatadás van-e előtérben, DÖMÖTÖR az alapján tartja elkülöníthetőnek, hogy mennyire értelmezhető már a szövegalkotó saját magyarázataként a *mondván* utáni rész. A két végpont között – az idézett személy megnyilatkozásának tekinthetők a mellékmondatban foglaltak vagy pedig egyértelműen a szövegalkotó magyarázataként értelmezhetők – több átmeneti eset is létezik, amikor is valamilyen mértékben megjelenik mindkét funkció. DÖMÖTÖR szerint az idézés jobban megfogható, ha az állítmányhoz beszédtevékenységre képes alany tartozik, s az előbbi közlése (*megtagad, elutasít* stb.), esetleg kognitív működést (szándékot, akaratot) kifejező ige (pl. *szeret, akar*). Ha azonban nem ilyen, akkor az indoklás már mind az alany szavainak, gondolatainak felelevenítéseként, mind a megnyilatkozó saját magyarázataként elképzelhető. Lényeges, hogy DÖMÖTÖR szerint a *mondván*, ha ritkán is, de képes magyarázó kötőelemként funkcionálni a mai magyarban – ezt a képességét a saját korpuszanyagunkon is tesztelni fogjuk (a szerző 2007-ig vizsgálta a kortársi anyagot az MNSz.-ből, mi az ezt követő éveket is beemeltük, az MNSz2. 2.0.5-ös változata 2012-ig tartalmaz szövegeket).

DÖMÖTÖR „diskurzusjelölési többlet”-et említ a *mondván* kapcsán, de alapvetően kötőszóként értelmezi (szemben az *úgymond*-dal, amit már diskurzusjelölőnek), mi azonban egyértelműen diskurzusjelölőnek tartjuk a következő megfontolásból. A magyarázás mint funkció a magyar leíró grammatikai hagyományban mellérendelő, logikai-szemantikai szerepkör, a diskurzusjelölő-szakirodalomban azonban a szemantikai és a pragmatikai funkciók között megosztva található meg. A GONZÁLEZ (2004: 87) ismertette diskurzusjelölő-

funkciók¹ közül a szemantikai struktúra esetében az ok-következmény, illetve az újrafogalmazás (reformulation), a pragmatikai struktúrájánál pedig a személyes kommentár, személyes értékelés, tisztázás, evidencia funkciói hozhatók vele kapcsolatba. Ebben a tanulmányban a *mondván* ilyen pragmatikai funkcióit az egyszerűség kedvéért összefoglalóan mi is *magyarázás*-nak fogjuk nevezni.² Azért nem az ideációs struktúrához kötődő ok-következmény relációhoz, s ilyen módon a kapcsolóelemekhez rendeljük, mert véleményünk szerint a *mondván* – nem tisztán idézetjelölői szerepében – mindig visszaad szubjektív nézőpontot (a szövegalkotóét), interperszonális funkciója is van, ami pedig diskurzusjelölői vonás (vö. PICHLER 2013, ill. I. a 3. fejezetben az elem szubjektívizálódásáról írottakat).

2. Anyag és módszer. Feltáró vizsgálatainkat a Magyar Nemzeti Szövegtár 2 (v.2.0.5; MNSz2.) korpuszán végeztük (a lekérdezések időpontja 2019. április eleje–június legvége volt). Minél részletesebben meg akartuk a *mondván* variabilitását ragadni a korábban említett fő szempontok – forma, funkció, stílusréteg, régió – mentén, ezek egyes lehetséges összefüggéseit is felfedve.

Két fázisban végeztük az elemzéseket: első körben az MNSz2. teljes anyagára kiterjedő vizsgálatok történtek, amelyek a *mondván* területi és az egyes stílusrétegekben megfigyelhető variabilitásának megragadását célozták.

A második lépésben – a kapott eredményekre építve – a korpusz három stílusrétegéből (beszéltnyelvi, sajtónyelvi, személyes-közösségi) származó 100–100-as véletlen mintákat elemeztünk, tehát összesen 300 *mondván*-előfordulást. Azért ezt a három stílusréteget választottuk, mert a teljes korpuszra vonatkozó lekérdezés alapján a vizsgált nyelvi elem ezekben bizonyult a leggyakoribbnak (részletesen I. a 3. fejezetben).

Elsődleges cél az alábbi jelenségeknek a különböző stílusrétegek mentén történő összevetése volt, ugyanis azt vártuk, hogy a *mondván* e szempontból mutatott jellegzetes eltéréseket (és kevésbé regionálisat vagy formabelit). Ezt illetően a következő kérdésekre kerestük a választ:

1. Milyen főbb diskurzusjelölői funkciókat hordoz a *mondván* (kódok: 1 = tisztán idézetjelölő, 2 = kevert: idézetjelölő és magyarázó, 3 = magyarázó)?

2. Megjelenik-e az *azt*, *ezt* mutató névmási deiktikus elem a *mondván*-hoz kapcsolódva (kódok: 1 = van *azt/ezt* mutató névmási deiktikus elem, 2 = nincs)?

3. Milyen, a *mondván*-t megelőző központosítás jellemző (kódok: 1 = nincs semmilyen központosítás, 2 = pont, 3 = vessző, 5 = zárójel, 6 = egyéb)? Ezenkívül milyen, a *mondván*-t követő központosítás jellemző (kódok: 1 = nincs semmilyen központosítás, 2 = idézőjel, 3 = gondolatjel, 4 = vessző, 5 = kettőspont, 6 = pont)?

¹ Nála *pragmatikai diskurzusjelölők* (pragmatic discourse markers) a terminus, ha a pragmatikai struktúra, *konnektorok* (connectors), ha az ideációs (szemantikai) struktúra szintjén működő elemekről van szó. Mi a kettőt összefoglalóan *diskurzusjelölők*-nek nevezzük.

² A Magyar grammatikában (KESZLER főszerk. 2000) például a mellérendelő szintagmák és összetett mondatok körébe utalt kifejtő és helyreigazító magyarázó kategóriák és az oda sorolt példák nem okozati-ok viszonyt adnak vissza, hanem sokszor pragmatikai funkciókat töltenek be (pl. tisztázás, személyes kommentár), vagy éppen ok-okozati (következtető) sorrendet mutatnak.

4. Állandósult szókapcsolatnak tekinthető-e az adott konstrukció, amelyben a *mondván* megjelenik (vö. *jobban mondva*, *becsületére legyen mondva*; kódok: 1 = állandósult, 2 = nem állandósult)? Létrejött-e diskurzusjelölő-társulás (DÉR 2009, 2016)?

5. Megjelenik-e a *hogy* kötőszó a *mondván*-t követő tagmondatban (kódok: 1 = megjelenik, 2 = nem jelenik meg)?

Ezt követően khinégyzet-, illetve Fisher-egzakt próbákat végeztünk (az SPSS 17.0 statisztikai programmal), hogy kiderítsük, az egyes változók (funkciók, mutató névmás jelenléte/hiánya, központosás jellege, a *hogy* kötőszó jelenléte/hiánya) mutatnak-e bármilyen összefüggést egymással.

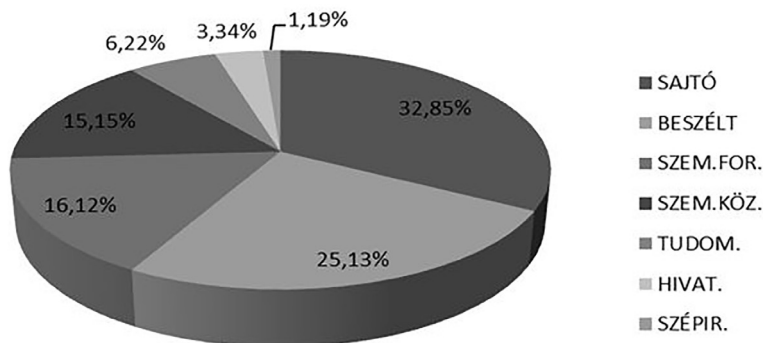
3. Eredmények. Ebben a fejezetben a *mondván* területi és stílusrétegek szerinti megoszlását vizsgáljuk meg az MNSz2. teljes korpuszát felhasználva, ezt követően pedig a diskurzusjelölő funkcióira, a hozzá kapcsolódó *ezt/azt* deiktikus névmásokra, a megelőző és követő központosásra, a vele alkotott állandósult szókapcsolatokra és a követő *hogy* kötőszóra vonatkozó, véletlen mintákon végzett elemzések eredményeit ismertetjük.

3.1. A teljes korpuszra irányuló elemzések eredményei: a *mondván* területi és stílusrétegek szerinti megoszlása. A *mondván* összesen 23 913-szer fordult elő az MNSz2. teljes korpuszában (annak teljes méretéhez – 1,04 milliárd szövegszó – viszonyítva azt mondhatjuk, hogy átlagosan 43 449 szövegszavanként jelent meg).

A teljes korpuszban a *mondván* a leggyakrabban – ez összes előfordulásának az egyharmadát teszi ki – az írott sajtó nyelvén fordult elő (l. 1. ábra), amelyet a megjelenések egynegyedét kitevő, ugyancsak a sajtónyelvet reprezentáló beszélt nyelv követett, vagyis a diskurzusjelölő az esetek több mint felében a sajtónyelven jelentkezett. A személys alkorpusz képezte azt a másik nagy regisztert, amelyre jellemzőnek bizonyult a használata (a vitafórumok és a közösségi média szövegeinek anyagát együtt nézve az írott sajtó nyelvének arányával azonos mennyiséget látunk: 31,27%). Az összes találat fennmaradó része (1 és 6% közti relatív gyakorisággal) a tudományos, a hivatalos és a szépirodalmi stílusrétegek között oszlott meg.

1. ábra

A *mondván* relatív gyakorisága stílusrétegek szerint az MNSz2. teljes korpuszában

1. táblázat

A mondván gyakorisága az MNSz2. teljes korpuszában

Stílusréteg	A mondván abszolút gyakorisága az alkorpuszban (db)	A mondván relatív gyakorisága az alkorpuszban (lásd 1. ábra)	Az alkorpusz mérete (millió szövegszó)	A mondván előfordulása (szövegszavanként) az alkorpuszban
sajtó	13 253	32,85%	364,8	27 465
beszélt nyelvi	1 515	25,13%	76,2	50 297
személyes-fórum	1 045	16,12%	57,7	55 215
személyes-közösségi	4 377	15,15%	242,6	55 289
tudományos	1 480	6,22%	117,9	79 662
hivatalos	837	3,34%	99,0	118 279
szépirodalmi	1 867	1,19%	80,6	43 170
összesen	24 374	100,00%	1 038,8	43 449

Lássunk egy-egy jellemző példát a gyakoriság szerint kiemelkedő három stílusrétegből:³

írott sajtónyelv: (1) *Várpalota szocreál főterére bekanyarodva az utasok már le is váltották a kormányt, mondván, nem szerettük a kommunistákat se, de sokkal jobb volt akkor.* (#143881926, doc#1051, press_hu_hir_004, sajtó, magyarországi);

beszélt sajtónyelv („beszélt nyelv”): (2) *A tíz évig bujkáló titokzatos alak körül újabb legendák szövődnek - Amerika pedig nem hozza nyilvánosságra az akció után készült képeket, mondván túl borzasztóak.* (#892434808, doc#2622, spok_hu_radio_025, beszéltnyelvi, magyarországi);

személyes stílusréteg: (3) *A kisgyerekekkel most olvassuk a Titanic-ot, mondván, hogy egyrészt nem engedik be őt a moziba arra, másrészt még korai lenne megállnia a fejlődésben.* (#74992047, doc#973, pers_hu_ind_000, személyes-fórum, magyarországi).

A mondván funkcióinak ismeretében érthető, hogy miért éppen a sajtónyelvben a legszámottevőbb: ebben a regiszterben a hírek, értesülések forrásának megadása az idézetjelölő, a történések, döntések megokolása, a fontos részletek bemutatása pedig a magyarázó funkciójú nyelvi elemek használatát igényli. A személyes stílusrétegeknél ugyanezek más miatt lehetnek fontosak: a vitafórumokban központi szerepű érvelések mindkét funkciót előhívják (ki mondott mit

³ Minden korpuszpéldát betűhíven közlünk.

milyen érvekkel alátámasztva); a közösségi médiában zajló kommunikáció pedig sokszor a sajtónyelvihez hasonlóan jórészt különböző releváns személyek/ágensek nézeteinek azonosítását és értelmezését foglalja magában.

A *mondván* gyakorisági megoszlása jelentős különbségeket mutatott terület szerint is: az összes előfordulás csaknem 60%-a a magyarországi régióból származó szövegekben jelenik meg (l. 2. táblázat), egyötöde a vajdasági, kb. egyhatoda a szlovákiai magyar anyagból, az erdélyi és kárpátaljai szövegekben való feltűnése pedig igen ritkának mondható. Lényeges természetesen, hogy ezek a regionális alkorpuszok pontosan milyen stílusrétegeket reprezentálnak: a nem magyarországi területek anyagaiban beszélt (sajtó)nyelvi anyag nem szerepel, de – a szlovákiait leszámítva, amelyekben személyes alkorpusz sincs – az összes többiben mind a másik öt regiszter képviselve van.⁴

2. táblázat

A *mondván* előfordulási gyakorisága területi megoszlásban

Régió	A <i>mondván</i> előfordulási gyakorisága az alkorpuszban (db)	A <i>mondván</i> relatív gyakorisága az alkorpuszban	Az alkorpusz mérete (millió szövegszó)	A <i>mondván</i> előfordulása (szövegszavanként) az alkorpuszban
magyarországi	23 763	59,68%	1 013,9	42 629
vajdasági	84	21,37%	2,0	23 809
szlovákiai	407	14,41%	17,3	42 506
erdélyi	65	2,37%	3,9	60 000
kárpátaljai	55	2,17%	2,5	45 454
összesen	24 374	100,00%	1 038,8	43 449

Éppen ezért célszerűnek látszott megnézni, hogy területenkénti bontásban milyen stílusrétegbeli különbségek látszódnak: vajon a *mondván* minden területi változat esetében a sajtónyelvben a leggyakoribb?

3. táblázat

A *mondván* abszolút gyakorisága stílusrétegenként régióenkénti bontásban

Régió/ stílusréteg	Sajtó (írott)	Szépiro- dalom	Tudományos	Hivatalos	Személyes ⁵	Összesen
magyarországi	12 882	1 760	1 367	836	4 377 + 1 026	22 248
vajdasági	71	12	0	0	1	84

⁴ Részletes számarányukat lásd: <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/stat.html>.

⁵ A személyes-közösségi és a személyes-fórum alkorpuszok együttesen alkotják a személyes korpuszt a magyarországi régió esetében, az erdélyi, kárpátaljai és vajdasági régió esetében a személyes korpusz csak vitafórumok anyagát tartalmazza.

szlovákiai	265	69	73	0	nincs ilyen alkorpusz	407
erdélyi	14	10	32	1	8	65
kárpátaljai	21	16	8	0	10	55
összesen	13 253	1 867	1 480	837	5 422	24 374

4. táblázat

A *mondván* relatív gyakorisága stílusrétegenként régiónkénti bontásban⁶

Régió/ stílusréteg	Sajtó (írott)	Szépiro- dalom	Tudományos	Hivatalos	Személyes	Összesen
magyarországi	43,39%	1,54%	7,80%	4,51%	42,76%	100%
vajdasági	88,27%	3,87%	0%	0%	7,86%	100%
szlovákiai	65,17%	4,39%	30,44%	0%	–	100%
erdélyi	11,38%	2,11%	44,10%	1,31%	41,10%	100%
kárpátaljai	20,62%	4,07%	13,31%	0%	62,00%	100%

A magyarországi régióhoz hasonlóan ugyancsak az írott sajtó nyelvében jelentkezett a legtöbbször a *mondván* a vajdasági és a szlovákiai régióban (l. 3. és 4. táblázat). Az előbbiben a találatok csaknem 90%-át tették ki az e stílusrétegbeli előfordulások, ez a magyarországi idevágó adatok több mint kétszerese. Jelentős különbséget mutatott viszont e szempontból az erdélyi és a kárpátaljai terület, ahol csak a találatok egytizede-egyötöde származott a sajtónyelvből. Példák az említett három régió sajtónyelvéből:

magyarországi írott sajtónyelv: (4) *Az építményadó a helyi önkormányzatok egyik legfontosabb bevétele, s mivel a nyaralótulajdonos nem a település lakója - a helyhatósági választáson tehát máshol szavaz -, rálőcsölnek mindent, m o n d v á n , fizessen, ha hétvégi házat tart fenn. (#134469911,doc#1045,press_hu_dtn.clean, sajtó, magyarországi);*

vajdasági írott sajtónyelv: (5) *Többen féltik a nagy hagyományokra visszatekintő Gimnázium jövőjét, m o n d v á n , h o g y ezentúl az új intézmény nagyon sok önkormányzati , tartományi és külföldi támogatást kap, amelyeknek nagy részét más esetben a régi gimi kapta volna, amelytől egyébként éppen az idei tanévtől kezdve vált külön az eddig a keretein belül működő egészségügyi szakközépiskola. (#230442792,doc#1119,press_vj_ki, sajtó, vajdasági);*

⁶ Mivel beszélt nyelvi alkorpusz csak a magyarországi korpuszrészben található, annak relatív gyakorisági adatait annak kiemelésével számoltuk újra; ugyanígy a szlovákiai régió korpuszrészének adatait is, személyes alkorpusz híján az egésznek (100%) a többi stílusréteget reprezentáló négy alkorpusz anyagát vettük. Lényeges, hogy az egyes stílusrétegeket reprezentáló alkorpuszok mérete igen változó, így bár a relatív gyakorisági adatok jobb alapot kínálnak a stílusrétegekbeli előfordulások régiónkénti összehasonlítására, kritikával kezelendők (a látványosan kiugró számarányok a felül-reprezentált stílusrétegekben jelentkeznek).

szlovákiai írott sajtónyelv: (6) *A Székely Nemzeti Tanács elnöke, Izsák Balázs is örömeinek adott hangot, m o n d v á n , h o g y ezáltal az anyaország és a határon túli magyarság viszonya is rendeződhet. „Megnyílnak a távlatok, a lehetőségek arra, hogy ez a kapcsolat átértékelődjön, szorosabbá váljon” - értékelte a budapesti parlament döntését Izsák.* (#416458900,doc#2187,press_gr_felvma_004, sajtó, szlovákiai).

A (6)-os példa a *mondván* mindkét markáns funkcióját világosan mutatja: a közvetlenül a diskurzusjelölő után álló mellékmondat a rákövetkező egyenes idézet összefoglaló értelmezése, mindkettő az említett Izsák Balázs öröméről szóló nyitó tagmondatot indokolja, illusztrálja. A szó szerinti idézet maga is szolgálhat a korábban elmondottak magyarázataként, ezért is léphetett a *mondván* idézetjelölő diskurzusjelölői szerepe mellé a magyarázó.

Az előbbi, szlovákiai régióban a *mondván* a leggyakrabban a személyes alkorpuszban tűnt fel, ami összhangban áll az összes területet magában foglaló teljes korpusz gyakorisági eredményeivel a tekintetben, hogy a nyelvhasználók szeretik ezt a jelölőt az internetes vitafórumokban használni. Például:

szlovákiai személyes nyelvhasználat: (7) *Ugyanakkor a magyar diplomácia vezetője a közelmúltban épp a Magyar Gárda és az SNS összehasonlíthatatlanságáról beszélt, m o n d v á n : a kettő között épp az a különbség, hogy a Magyar Gárda nem tagja a magyar kormánynak, ezzel szemben az SNS a szlovák kormánykoalícióhoz tartozó párt.* (#410919705,doc#2183,press_gr_felvma_000, sajtó, szlovákiai)

Első látásra meglepő ugyanakkor, hogy a tudományos alkorpusz két régióban is mekkora hányadát adta a találatoknak: a szlovákiai előfordulások egyharmadát, az erdélyieknek pedig csaknem a felét (ha a beszélt nyelvi korpusz nem szerepel, a magyarországi stílusrétegek esetében is ez a harmadik legtöbb előfordulást mutató alkorpusz, bár az utóbbinál az összes megjelenésnek csak az egytizenkettedét teszik ki). Ennek oka is az lehet, hogy a *mondván* a tudományos érvelésekbe mind a saját és/vagy más tudományos álláspontját idéző, mind pedig magyarázó szerepében igen jól illeszkedik (egyéb indokokhoz a 6. lábjegyzetben is említett felülreprezentált stílusrétegek kínálkoznak).⁷ Néhány, az előbbi regiszterből származó példát említünk illusztrációképpen:

szlovákiai tudományos nyelvhasználat: (8) *Konrad Köstlin egy, a közelmúltban Bécsben megrendezett tudományos konferencián halálmadaraknak nevezte a néprajzkutatókat, m o n d v á n , ahol megjelennek, amivel elkezdének foglalkozni, azt a jelenséget éppen a kihalás fenyegeti.* (#236450368,doc#1164,sci_gr_liszka_jozsef_etnologia.l.iso.s1.clean, tudományos, szlovákiai);

erdélyi tudományos nyelvhasználat: (9) *A fiatalok internetfüggőségéről, a való világ és a virtuális világ elméjükben való káros összekeveredéséről szóló,*

⁷ Besorolásukat tekintve nem problémamentesek a tudományos stílusrétegbe sorolt anyagok szövegei, mivel valójában nem mindig azt képviselik (bővebben I. DÉR 2010).

néhol színvonalas elemzéssel egybekapcsolt, néhol igencsak lapos gondolatmenetek félelmetesen emlékeztetnek azokra a 17-18. századi előzményekre, amelyekben a könyvek túl gyakori olvasásától óvták az ifjúságot, m o n d v á n , h o g y a regényekben megtestesülő fikciót összekeverik majd a valósággal. (#232744966, doc#1128,sci_er_magyarksiebbseg_20.sl.clean, tudományos, erdélyi);

magyarországi tudományos nyelvhasználat: (10) *Nagy Lajos király a Veszprémbe történő áthelyezést ellenezte, m o n d v á n , a királyné kancellárjának ismernie kell a magyar nyelvet.* (#251236967,doc#1190,sci_hu_mek_006, tudományos, magyarországi).

(Folytatjuk.)

DÉR CSILLA ILONA – CSONTOS NÓRA – FURKÓ PÉTER
Károli Gáspár Református Egyetem

Dinamika és komplexitás romák etnikai és nyelvi (ön)definícióiban

1. rész

1. Bevezetés. A romákról szóló közéleti és tudományos diskurzusok meghatározó témái, hogy mi teszi ezt a csoportot, melyek az alcsoportjai, illetve kik és hogyan rendelhető hozzá e csoport(ok)hoz. A romák csoportjába való tartozás kritériumai hagyományosan többfélék: nyelv, etnicitás, szociokulturális jellemzők, történelmi meghatározottságok, stb. Ami viszont állandó, hogy a kategorizáció dualitások tételezésével történik, például ilyen sorokkal: cigányok és nem cigányok, beások és nem beás cigányok, magyarcigányok és oláh-cigányok, egynyelvűek és kétnyelvűek vagy éppen lovások és kelderások, és így tovább. Jó példa ez arra, amit IRVINE és GAL (2000) nyelvi ideológiákról írott tanulmányukban fraktálszerű rekurzivitásnak neveznek: a faágszerű osztódás ismétlődő mintájával újabb és újabb társadalmi kategóriák válnak észlelhetővé (vö. BODÓ 2016a: 162–163).

A különbözőség okán felmerülő nyelvi és egyéb társadalmi feszültségek kezelése két irányban történik. Az egyik a dualitások felszámolása (nyelvcseré és asszimiláció). A másik a dualitások fenntartása és ünneplése (multikulturalizmus), összekapcsolódva az integráció elképzelésével. Az asszimilációs és a multikulturalitást hangsúlyozó politikáknak vannak közös vonásaik: mindegyik statikus kategóriák (nyelvileg és etnikailag homogén, egymástól egyértelműen elválasztható csoportok) képét láttatja. Ezt a nyelvet és etnikai identitást egységben kezelő, valamint stabil, körülhatárolható csoportok képét elének vetítő logikát nevezi ROGERS BRUBAKER csoportszemléletnek (2002, 2004). Következménye, hogy az egyén identitásáról és hovatarozásáról szólván vagy-vagy, esetleg is-is alapon (GELDOF 2018: 50), de mindenképp csoportkategóriákhoz rendeli hozzá magát és másokat. A nemzetállami politikák ezt a nyelv és tér összekapcsolásával (GAL 2008) egészítik ki: egy etnikai csoporthoz területet (ideális esetben egy nemzetállam területét) rendelik hozzá. A multikulturalizmus politikái elismerik ugyan az egy térben létrejövő etnikai és nyelvi sokféleséget, de csak akkor, ha a más milyenség is etnikailag és nyelvileg homogén csoportként jelenik meg – azaz a nemzetállami politikákhoz hasonlóan ezek is etnofokális jellegűek (DEUMERT 2018: 150). Az e kritériumnak nem megfelelő elrendeződéseket vagy hasonulásra kényszerítik, vagy láthatatlanná teszik és felszámolják azzal, hogy érvénytelenítik a dinamizmus és a komplexitás faktorait. A multikulturalitás elgondolása e cél érdekében bizonyos distinktív jegyek megszüntetését, míg más jegyek fenntartását, illetve átalakítását írja elő. Utóbbira jó példa a különféle beszédmódok sztenderdizációja, amivel lehetővé válik az új csoport számára például a nyelvi jogok biztosítása.

SKUTNABB-KANGAS, KONTRA és PHILLIPSON (2005) az ezt a kérdést is érintő viták során (vö. pl. WEE 2005) tisztázták, hogy a nyelvi emberi jogok szerzőgázó és interdiszciplináris diskurzusai mentén létrejövő dokumentumok vonatkozhatnak (etnikai) csoportok és nyelvek mellett egyénekre is. (Ennek példaként

említik a Nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló ENSZ-nyilatkozatot – ENSZ 1992.) Ugyanakkor a szerzőhármas azt is leszögezi, hogy – mivel a nyelvi emberi jogok diskurzusa szükségszerűen multidiszciplináris – az eredmények elérése érdekében olyan koncepciókra van szükség, amelyek jogászok számára is értelmezhetők. „Ellenkező esetben az erőfeszítés csupán szemfényvesztés, a munka pedig pusztá elméletalkotássá válik” (SKUTNABB-KANGAS-KONTRA-PHILLIPSON 2005: 320; saját fordításom – H. J. I.). A csoportszemléletre épülő társadalmi viszonyok következtében tehát – a jelenlegi gyakorlat szerint – a nyelvi jogok érvényesítésének kísérletei az elmélet rugalmassága ellenére a gyakorlatban rendszerint az egyes nyelvek és változatok kategóriái mentén fogalmazódnak meg. Azokat a beszédmódokat ugyanis, amelyeket kevertnek, nem igaznak minősítenek a beszélők, nem lehet olyan intézményrendszerhez kötni, amely a hozzájuk rendelt jogok gyakorlásának lehetőségét biztosítaná.

A szuperdiverzitás egy olyan társadalomtudományi orientáció (VERTOVEC 2007; BLOMMAERT-RAMPTON 2011; CREESE-BLACKLEDGE eds. 2018), ami ennek a csoportszemléletnek és az abból következő politikáknak az alternatívája lehet. A megközelítést alkalmazó társadalomtudósok olyan (rendszerint nyugat-európai) lokalitásokban vizsgálódnak, amelyekben (már) nincs klasszikus etnikai-nyelvi-vallási többség. A többségtől való eltérés helyett a sokféleséget kialakító faktorok (történeti meghatározottságok, migrációs életutak, képzettség, vallás, jogi státusz, gazdasági státusz stb.) komplexitására figyelnek (WESSENDORF 2018: 58). A szuperdiverzitás „paradigmabeli és taktikai perspektívaválasztás annak a komplexitásnak a megértéséhez és vizsgálatához, amely növekvő mértékben jellemzi a késő modern és globalizált társadalmi elrendeződéseket” (LEPPÄNEN et al. 2018: 31; saját fordításom – H. J. I.). A szociolingvisztikai vizsgálatás centrumába az egyes nyelvekhez nem feltétlenül hozzárendelhető, a nyelvi kódokat is átlépő regiszterek kerülnek. Ezek a beszélés olyan módjai, amelyek felhasználásával az érintett beszélők repertoárjuk sokféleségét a sikeres együttélés érdekében menedzselik (PENNYCOOK 2018: 8–10). A regiszterek olyan, nem feltétlen egy-egy nyelvhez kötött nyelvi és szemiotikai formákból (például szavakból, szintaktikai szerkezetekből, a hangléjtés módozataiból és egyéb viselkedésbeli jellegzetességekből) épülnek fel, amelyekre támaszkodva egyének és csoportok reflexív módon (tehát egymásra figyelve és egymáshoz alkalmazkodva) navigálnak a komplexitás változó dimenziói között (LEPPÄNEN et al. 2018: 31).

Dolgozatomban bemutatom, hogy a szuperdiverzitás koncepciója hozzájárulhat a romákhoz kapcsolódó nyelvi és társadalmi kérdések vizsgálatához és kezeléséhez, mert segítségével e kontextusban is láthatóvá tehetők bizonyos dinamikák és komplexitások, amelyeket a stabil és elhatárolható csoportok képei elrejtenek. Ehhez áttekintem, hogyan határozza meg a csoportszemlélet mind a romákkal kapcsolatos társadalmi cselekvéseket, mind tudományos leírásuk kísérleteit (2. fejezet). Ezt követően egy kelet-magyarországi városban végzett kutatásunk alapján bemutatom, hogy helyben a csoportszemlélet kategóriái csak korlátozottan érvényesek, és hogy a kutatásba bevont beszélők ezekről a kérdésekről részben máshogy gondolkodnak (3. fejezet). Végül áttekintem a szuperdiverzitás koncepciójának szociolingvisztikai evolúcióját. Tárgyalom, hogy mit adhat e kon-

cepció a romákról való tudományos diskurzusnak, és megvizsgálom, mennyiben alkalmazható az általam vizsgált lokalitásban jellemző gondolkodási sémák leírására (4. fejezet).

2. A csoportszemlélet hatásai a romákról való gondolkodásra. A modernitás korára kialakuló nemzeti közösségek versenyképességéhez szükséges egy sztenderd változat (és a hozzá tartozó ortográfia) kialakítása. Ezzel válik lehetségessé a más társadalmi szerveződésekkel (nemzetekkel és egyéb elrendeződésekkel) való versenyben szükséges erő felmutatása. A sztenderdizáció velejárója, hogy a sztenderd mint ideál érvényességét mindenki elismeri, és saját nyelvi gyakorlatait lehetőség szerint igazítani igyekszik hozzá. Ehhez motivációt kínál az intézményrendszer, ami a sztenderdként megjelenő erőforrások igénybevételével való kommunikációt a (nemzeti) közösségen belüli társadalmi sikeresség előfeltételévé teszi. Így a sztenderd nem csak a létrejövő közösség versenyképességének, de a közösséget alkotó egyének versenyképességének záloga is.

A sztenderdizáció lényege „tárgyak egy osztályára ráerőltetett egységesség” (MILROY 2001: 531; idézi és fordítja BODÓ 2014: 269). A nyelvi sztenderdizáció is a sokféleséggel, a pillanatnyiséggel és az ezekből fakadó komplexitással való szembeszállást jelenti. A sztenderdek beszélői a nyelvet kiválasztott erőforrásokból álló rendszerként értelmezik. A nyelv fogalmát összekötik a sztenderd változat fogalmával (ami nem sztenderd, az nem igazi nyelv), és a nyelvi egységességhez rendszerint etnikai egységességet is kötnek. A sztenderd változatot az oktatáshoz és általában az állami közösségi rendszerekhez való hozzáférés lehetőségéhez kapcsolják. Nyelv, etnicitás és tér létrejövő egysége a nemzetállami ideológiák egyik legfontosabb pillére. A fentieket csoportszemléleten alapuló látásmódként összegző ROGERS BRUBAKER szerzőtársaival megjegyzi, hogy „amikor etnicitásról, még inkább, amikor etnikai konfliktusokról beszélünk, valahogy szinte automatikusan azon kapjuk magunkat, hogy etnikai csoportokról szólunk (BRUBAKER et al. 2011: 8). DOMINQUEZ (1989) nyomán külön felhívják a figyelmet arra, hogy ez a látásmód a magukat konstruktivistának valló, az ilyen csoportidentitásokat kialakítottként, azaz a közösségi kommunikáció során létrehozottként értékelő megközelítéseket is jellemzi.

Ez a szemlélet akkor is hat az etnikai és nyelvi elrendeződések társadalmi percepciójára, ha az egység létrehozása problematikus. A csoportszemlélet egyik meghatározó következménye például, hogy a csoportok létszáma megadhatónak látszik. A valóságban az átmenetiségek miatt egy-egy csoport létszámának (például a magyarok számának) megadása mindig problémás, de a romák esetében az etnicitáshoz és nyelvhez kapcsolható tér (ország, régió) hiánya ahhoz is vezet, hogy feltűnőbbé válik előbbi kettő összefüggésének konstruált volta. Ennek következménye, hogy a létrehozott csoportok instabilabbak, illetve integritásuk könnyebben kérdőjeleződik meg. Az önmeghatározáson alapuló népszámlálás és a mások (többségek) percepcióját döntőnek tekintő szociológiai felmérések például gyökeresen más eredményeket mutatnak a romák létszámát illetően. A körülbelül tízmilliós Magyarországon a magukat romának vallók aránya az utolsó rendelkezésre álló népszámlálási adatok szerint körülbelül 3% (KSH [Központi

Statisztikai Hivatal] 2013: 21). A KEMÉNY-féle, meglehetősen régi (2003), nem önbevalláson alapuló reprezentatív vizsgálat szerint ennél nagyobb, 6% körüli (KEMÉNY–JANKY 2006: 70). A Debreceni Egyetem 2010 és 2013 között végrehajtott felméréseinek eredménye szerint a romák aránya 9% körüli (PÉNZES et al. 2018: 10). De a valóság komplexitását, az átmeneteket és a szituativitást ezek mindegyike figyelmen kívül hagyja.

A romani vagy a beás nyelvek beszélőinek számáról szóló adatok szintén óvatosan kezelendők. A romanihoz és beáshoz köthető beszédmodok presztízse alacsony, ez is befolyásolja a válaszadást. Ráadásul beszélőikre sok esetben olyan megszólalások jellemzők, amelyek a beszélt (magyar és romani, illetve beás) nyelvek mindegyikéhez egyszerre kapcsolódnak. Ezeket a beszédmodokat a csoportszemléletet követve például para-romani nyelvekként (vö. pl. TÁLOS 2001; MATRAS 2002: 242–248) szokás leírni. Ettől elszakadva megragadhatók e beszédmodok a transzlingválás koncepciójával, ami olyan beszédmodokat jelöl, amelyek az egyes nyelvi struktúrákon túlmutatnak, és azok határait figyelmen kívül hagyják (WEI 2011: 1223). E megközelítés nem az egyes nyelvek szerint, hanem az igénybevett (nyelvi) erőforrások (szavak, artikulációs jellegzetességek, hangletjtések, hangsúlyok, gesztusok stb.) mentén írja le a kommunikációt. Nem tudjuk tehát, hogy hány emberre jellemzők transzlingváló diskurzív gyakorlatok, amelyek romani és magyar erőforrásokat is tartalmaznak, és túlmutatnak például a meghatározóan a magyar nyelvhez köthető, de egy-egy romani nyelvi forrást hasznosító beszédmodokon. (Ez utóbbi, alapvetően egy nyelvhez rendelhető, de más nyelvek erőforrásait is hasznosító beszédmodokat JØRGENSEN [2008] polilingválásnak nevezi.)

A csoportszemlélet a fenti ellentmondások mellett, vagy inkább ellenére döntő hatással van minden romákkal kapcsolatos politikai cselekvésre és társadalmi aktivizmusra, illetve a róluk szóló tudományos diskurzusra is. Ez határozza meg például a jogalkotást. Magyarország Alaptörvénye (2011) XXIX. cikkelye első bekezdésének értelmében „a Magyarországon élő nemzetiségeknek joguk van az anyanyelvhasználathoz, a saját nyelven való egyéni és közösségi névhasználathoz, saját kultúrájuk ápolásához és az anyanyelvű oktatáshoz”. A nemzetiségek jogairól szóló törvény (Magyar Országgyűlés 2011) a romákat nemzeti kisebbségként (tehát etnikai csoportként) határozza meg, nyelveikként pedig a 22. paragrafusban a magyart, a romanit és a beást jelöli meg. „E törvény értelmében nemzetiségek által használt nyelvnek számít a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma/cigány (romani, illetve beás), (a továbbiakban együtt: roma) [sic!], a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán nyelv, továbbá a roma és az örmény nemzetiség esetében a magyar nyelv is”. Ezek a törvényi rendelkezések a romaként leírt etnikai elrendeződéseket a modern európai világ egyik (csoportként koncepcionalizálódó) résztvevőjévé teszik.

Az alaptörvény biztosította, etnicitás és nyelv összekapcsoltságának elképzelésén alapuló jognak azonban már a nemzetiségi törvényben olvasható (még mindig meglehetősen elvi szintű) realizációja is problémás. A romák egységes etnikai csoportként, a romaniként és beásként megnevezett beszédmodok pedig olyan sztenderdizált nyelvekként tételeződnek, amelyek megfelelnek a csoportszemlélet ideológiáinak: kodifikáltak, ezáltal önmagukban, mintegy tárgyként (például

tantárgyként) is léteznek, és mind egy csoport, mind az adott csoporthoz tartozó beszélők versenyképességét biztosítják. Ez azonban nincs így, mert utóbbi kitétel nem érvényes. A – más országokhoz, régiókhoz hasonlóan – nyelvi aktivisták vagy nyelvészek által és decentralizált módon (MATRAS 2015: 299) kétségtelenül Magyarországon is kodifikált romani – lovári – vagy beás sztenderdek ismerete nem (vagy csak korlátozottan, például diplomához szükséges nyelvvizsga tételével) jelent versenyelőnyt a beszélők számára. Ennélfogva nincs olyan (racionális, nem érzelmi vagy ideológiai) ok, ami miatt nyelvi gyakorlataik ehhez való kötése szükségszerűvé válna (részletesebben l. HELTAI 2019a: 4–5). Az alaptörvény és a rá épülő nemzetiségi és oktatási törvények etnikai és nyelvi egységet mutató csoportokra vannak szabva. Emiatt nem alkalmasak arra, hogy tudomást vegyenek egyéb etnikai és nyelvi mintázatokról, és realizálhatatlanok a romák esetében.

A csoportszemlélet azonban más társadalmi cselekvéseket is meghatároz. Az ezek kiindulópontjául szolgáló ideológiák az etnikai hovatartozás mentén esszencializálják az egyének identitását. Általában (de nem feltétlenül és kizárólag) etnikai alapon definiálják azt, hogy ki roma, és segítséget kívánnak nyújtani a csoporthoz rendelt egyének számára a társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférésben. Cserébe az egyének kétféleképpen is alkalmazkodnia kell. Identitását a roma–nem roma kettősség mentén kell meghatároznia, magát kötnie kell az egyik (vagy-vagy alapon) vagy mindkét (is-is alapon) csoporthoz. Ezzel párhuzamosan el kell fogadnia azt a homogenizációt is, ami az egységes roma etnikai csoport létrehozásával jár. Például népszámláláskor a megkérdezettek vallhatják magukat roma/cigány identitásúnak és a roma nyelv (sic!) beszélőinek (az ezzel kapcsolatos ellentmondásokhoz l. KONTRA 2003; SZALAI 2007: 36–37; ORSÓS 2012: 18; HELTAI 2015: 38–40). Ugyanebben a mátrixban helyezhetők el az összefoglalóan roma aktivizmusként említhető társadalmi cselekvések is, amelyek egyrészt az állam által biztosított kisebbségi érdekképviselet intézményrendszerében, másrészt civil vagy üzleti alapon szerveződve jönnek létre. De a csoportszemlélet alapján a világban romák és nem romák csoportjait láttató társadalmi cselekvések közé tartoznak a roma politikai aktivizmus olyan szimbólumai, mint a nemzetközi roma nap, a roma zászló vagy a roma himnusz.

E megközelítések közös jellemzője, hogy a romaként tételezett csoport belső differenciálásának kérdését nem vagy elvértve érintik, meghagyva ezt a lehetőséget a tudományos diskurzusoknak. Ezek aztán szintén a csoportszemlélet jegyében foglalkoznak a kérdéssel. A tudományos leírások a roma közösségeket rendszerint úgy látatják, mint „metacsoportok, csoportok és alcsoportok kiterjedt szigetvilágát” (MARIUSHIAKOVA–POPOV 2001: 33). Az etnikai elrendeződés számára megszerzett vagy megszerzendő nyelvi jogokat pedig a nemzetállami mátrixban sztenderdizált (a tárgyá vált, dologiasított) nyelv konstrukciójához kötik (LAKATOS 2012: 134; ARATÓ 2014).

A magyarországi csoportosítások klasszikus alapja ERDŐS KAMILL 1958-as, A magyarországi cigányság című tanulmánya (ERDŐS 1958), amely a csoportokat nyelvi alapon különíti el, de a csoportosítást foglalkozásbeli, illetve törzset és nemzetségeket meghatározó szempontok együttállásával is megerősíti. A különféle tudományos (néprajzi, antropológiai) hagyományokat áttekintő és/vagy

a strukturalista nyelvészet hagyományait érvényesítő megközelítések csoportosításai (LANDAUER 2004; BALÓ 2017) Magyarországon azóta is a nyelvi különbségből indulnak ki. (A dialektális tagoltság rendezőelvének követése egyébként meghatározó európai viszonylatban is – MATRAS 2005.) Jellemző még e megközelítésekre, hogy a kategorizáció nehézségeit, ellentmondásosságát, nem tökéletes voltát hangsúlyozzák (BALÓ 2017: 8).

A tökéletes kategorizáció elérhetetlenségének oka, hogy a nyelvek és nyelvjáráások statikus kategóriái maguk is a csoportszemlélet következményei. Olyan tudományos invenciók (MAKONI–PENNYCOOK 2006), amelyek a modern Európa nyelvtudományának strukturalista hagyományából (AGHA 2007) következnek. E kategóriák tudományos leírásban való használata – hasonlóan a statikusnak, elhatárolhatónak és tagjai létszámát tekintve megszámlálhatónak láttatott etnikai csoportkategóriák használatához – törli a csoportszemlélet követelményeinek nem megfelelő, dinamizmussal, átmenetiséggel, komplexitással jellemezhető elrendeződéseket, illetve azokat a fraktálszerű rekurzivitás jegyében kategóriák keveredésének eredményeként létrejövő új és új csoportokként láttatja. Tovább árnyalja a helyzetet, hogy a nyelvi szempontok mellett a klasszifikációban etnikai, szociális és életmódot (például foglalkozást) érintő szempontok is szerepet játszanak (LADÁNYI–SZELÉNYI 2001; BABUSIK 2004). NAGY PÁLT történeti forráskutatásai például annak hangsúlyozására ösztönzik, hogy a roma – évszázadok óta – egy olyan, a társadalom perifériáján elhelyezkedő emberek sokféleségét magába foglaló szociokulturális kategória, amiből ki lehetett és lehet kerülni polgárosodás útján, és aminek részévé váltak és válnak deklasszálódó társadalmi csoportok (NAGY 2007).

A konstruktivista szemléletű megközelítések nem egy meghatározható szempontú (nyelvi vagy szociokulturális) klasszifikációs eljárás érvényessége mellett érvelnek. Inkább arra koncentrálnak, hogyan alkotják meg az érintettként azonosított beszélők saját kategorizációs rendszerüket (SZALAI 2006), hogyan zajlik a különbségtétel (HORVÁTH–KOVAI 2010), illetve egyes csoportelnevezések adott térben és időben milyen társadalmi jelentést (KOVAI 2017: 12) vesznek fel. KOVAI CECÍLIA hangsúlyozza, hogy ezzel elkerülhetőnek látja az esszencializmus és a csoportszemlélet (fordításában csoportizmus) csapdáit. Hogy ez mennyire nehéz, és hogy a csoportszemlélet törvényszerűen átjárja a konstruktivista szemléletű munkákat is, azt jól jelzi, hogy KOVAI három oldallal később közli, hogy kutatásának helyszínén a lakosság „mintegy 20-25%-a cigány származású”, és „ez az arány az utóbbi évtizedekben folyamatosan emelkedik” (2017: 15).

A csoportszemlélet úgy ad keretet a társadalmi életnek, hogy elsősorban az entitások közötti különbségekre és ezzel az elválasztottságra irányítja a résztvevők figyelmét, megakadályozva a különbségek egyéb dimenzióinak, illetve a létrehozott csoportokon átívelő azonosságoknak az érzékelését. Bár megszervezi az életet, olyan következményei is vannak, amelyek a marginálisabb, kevesebb erőforrással rendelkező csoportok számára hátrányosak.

(Folytatjuk.)

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A szókincs alakulásáról a költői beszédben

1. A *költői nyelv* kifejezés kétféle értelemben használatos: egyfelől mint a költészet sajátos kommunikációs rendszere, *a festészet nyelve, a tánc nyelve* stb. kifejezések analógiájára (noha az analógia valójában fordított irányú); másfelől mint az a természetes nyelv, amelyen valamely költői mű, illetve ilyen művek összessége íródott (l. PÉTER 1977, 1978, 1981, 2005). Ez utóbbi értelmezés azonban mind időbeli vonatkozásban, mind pedig tartalmilag pontosításra szorul, ezért helyesebb, ha általánosságban a *költői nyelvhasználat* vagy a *költői beszéd* kifejezéseket használjuk. Költői nyelvről mint viszonylag autonóm kommunikációs rendszerről beszélhetünk pl. a szanszkritról, az Avesztáról, az izlandi Edda-dalokról. Némileg hasonló volt az ógörög helyzet, amikor a lírai, epikai és drámai művek más-más nyelvjárásban szólaltak meg.

2. Tekinthejtük-e a költői nyelvhasználatot a funkcionális nyelvi stílusokkal egyenmű változatnak? Lényegében nem, ugyanis a költői beszéd és a nyelvi stílusok elvileg különböző módon látják el feladatukat. A tudományos, hivatali stb. stílusok funkcióik elvégzése érdekében bizonyos szelekciós szabályoknak (korlátozásoknak) vannak alávetve a nyelv szinonimikus eszközeinek használatában. Ezzel szemben a költői beszéd – az esztétikailag hatékony közlés céljából – többé-kevésbé elhatárolódik a mindennapi beszédétől, noha teljességgel nem szakad el attól. A költői beszédben a nyelvhasználat egyéni szférája összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszik, mint a nyelvi stílusokban; utóbbiakban az egyedi szövegek csupán a kollektív nyelvhasználat egyes példányainak tekinthetők. (Nagyobb szerephez jutnak az egyedi sajátosságok egyes átmeneti, „félíg művészi” stílusokban, például a publicisztikában.) Ugyanakkor a költői beszédet az egyéni és a kollektív közötti, történetileg változó, fejlődési tendenciájában egyre bonyolultabb dialektikus kölcsönhatás jellemzi. Hagyomány és újdonság részben őrző, részben meghaladó kapcsolatában rejlik a költői beszéd esztétikai hatékonyságának egyik fő tényezője. A nyelvi stílusok olyan nyelvhasználati változatok, amelyek szorosan összefüggenek egy-egy tágan értelmezett kontextussal, történetileg kialakult és társadalmilag típusos, „leltározható” és osztályozható képződmények. Ezzel szemben az egyes költői szövegek számára releváns kontextusok elvileg egyedi természetűek és korlátlanul sokfélék lehetnek. A nyelvi stílusok viszonylag zárt rendszerek, amelyek bizonyos nyelvi eszközök kötelező vagy privilegiált használatán, illetve más eszközök kizárásán alapulnak. Ezzel szemben a modern költői beszéd a nyelv valamennyi létező és valaha létezett változatából táplálkozhat; egy mai költői szövegben a nyelv bármely eleme előfordulhat. A nyelvi stílusok kölcsönösen „lefordíthatók” egymásra; a „fordítás” során a szövegnek általában főként a konnotációja változik. Ezzel szemben a költői szöveg – egyedisége és szemantikai bonyolultsága következtében – elvileg nem „fordítható le” lényeges szemantikai és esztétikai veszteség nélkül sem a mindennapi nyelvre, sem pedig egy másik költői beszédre (l. PÉTER 2005: 146).

3. Az újkori költői nyelvhasználat vizsgálata szempontjából fontos a klasszicizmus és a romantika megkülönböztetése. E fogalmakon nem csak két korstílus, meghatározott korszakokban uralkodó művészeti irányzatok értendők, hanem – ZSIRMUNSZKIJ felfogását követve – a költői alkotásnak két, nem csak korhoz kötött típusa is. A klasszicista költő, állítja a kiváló orosz filológus, mesteri építész módjára öntörvényű, önmagában teljes világot hoz létre; alkotásaiban a görög–római hagyományt követi és a közösségbe illeszkedés kedvéért minden kirívóan egyénit lefarag (ZSIRMUNSZKIJ 1977: 134). Ezzel szemben a romantikus költő a művészi szabadság és eredetiség eszméjét, az egyéniség, a felfokozott életérzés, az érzelmek és szenvedélyek kultuszát vallja és bizonyos értelemben előkészíti a realizmushoz vezető utat.

4. Az alábbiakban néhány önkényesen kiválasztott példán szándékozom bemutatni a költői beszéd szókincsének alakulását költészetünkben. A példák sora általános tendenciát kíván jelezni, nem tér ki sem az egyes irodalmi irányzatokon belül, sem pedig az egyes művekben megfigyelhető eltérő jelenségekre.

*Forr a világ bús tengere, ó magyar!
Ádáz Erynnis lelke uralkodik,
S a föld lakóit vérbe mártott
Tőre dühös viadalra készti.*

*Egy nap lerontá Prusszia trónusát.
A balti partot s Adria öbleit
Vér festi, s a Cordillerákat
S Haemusokat zivatar borítja.*

*Fegyvert kiáltnak Baktra vidékei,
A Dardanellák bérci dörögnek,
A népek érckorláti dőlnek,
S a zabolák s kötelek szakadnak...*

(Berzsenyi Dániel: A Magyarokhoz, 1807)

Berzsenyi az ókori görög–római világot akarta átplántálni társadalmunkba, ám ugyanakkor érzelmileg erősen telített képeivel, hazafias pátoaszával közvetlen előkészítője lett romantikus költészetünknek (noha ugyanakkor erélyesen szembehelyezkedett a romantika térhódításával, l. MIrodTört. 293). Egyébként ez az ellentmondásos művészi álláspont, illetve tevékenység nem egyedülálló jelenség. MÁTRAI LÁSZLÓ állítja, hogy a német költészet Goethe életére tehető virágkora „nem osztható a klasszikus–romantikus osztóval” (MÁTRAI 1943/1963: 34). Berzsenyi e híres ódájában a sorscsapást megszemélyesítő Erynnis fúria, valamint az ókorból ismert földrajzi nevek (Baktra, Cordillerák, Haemus) említése a klasszicista stílust idézik, akárcsak az alkaiozsi strófaszerkezet; ugyanakkor a forrongó világ bús tengere, Erynnis vérbe mártott tőre, Prusszia trónusának lerontása, a dörgő bérc, érckorlátok dőlése kifejezések felfokozottan expresszív töltése a pusztító háború romantikus ábrázolását szolgálják.

5. Vörösmarty lírájában a korlátlan fantázia merész képei találkoznak a Shakespeare-en nevelkedett nyelvi bátorsággal és szenvedélyességgel (MIrodTört. 350).

*Fürtidben tengervészes éj,
Szemekkel, mint a csillagtűz;*

*Hol annyi gög és annyi kéj,
Ki vagy te márványkeblü szüz?*

(Az úri hölgyhöz)

A haragvó pátosszal megszólított „úri hölgy” szépségét a költő egyéni szóalkotásokkal jellemzi: *tengervészes éj*-hez hasonló fekete hajfürtök, *csillagtűzű* szemek, *márványkeblü* szüz.

Hová merült el szép szemed világa?

Mi az, mit kétes távolban keres?

Talán a múlt idők setét virága,

Min a csalódás könnye rengedez?

Tán a jövőnek holdas fátyolában

Ijesztő képek réme jár feléd,

S nem bízhatol sorsodnak jóslatában,

Mert egyszer azt csalúton kereséd?

...

Múlt és jövő nagy tenger egy kebelnek,

Megférhetetlen oly kicsiny tanyán;

Hullámin holt fény s ködvárak lebegnek,

Zajától felrémiül a szívmagány.

...

(A merengőhöz [Laurának])

Ebben a versben a költő a szeretett lányt kívánja visszahozni a szertelen ábrándok csalfa világából a valóságos életbe, miközben megragadóan kifejező képekkel ábrázolja a képzelet világát (*múlt idők setét virága ... a jövőnek holdas fátyolában, holt fény s ködvárak lebegése, múlt és jövő nagy tengerének hullámain*).

A vén cigány című versben, amelyet SZERB ANTAL Vörösmarty alkotása megdöbbentő hangszerelésű *fortissimo*-jának nevez (SZERB 1943: 303), a már csaknem elborult elméjű költő látomásait és hallucinációját erőteljes mozgást jelentő igék sora fejezi ki; különösen fontos a hangzó jelenségek sorolása:

... Véred forrjon mint az örvény árja,

Rendüljön meg a velő agyadban,

Szemed égjen mint az üstökös láng,

Húrod zengjen vésznel szilajabban.

...

Tanulj dalt a zengő zivatartól,

Mint nyög, ordít, jajgat, sír és bömböl;

...

Kié volt ez elfojtott sohajtás,

Mi üvölt, sír e vad rohanatban,

Ki dörömböl az ég boltozatján,

Mi zokog mint malom a pokolban?

Maguk a sorjázó igék köznyelveiek, de a kapcsolataik által létrehozott képek hozzáak létre a kifejezés sejtelmes fantasztikumát, szinte szürreális energiáját.

6. Petőfi Sándor: Befordultam a konyhára (1843)

*Befordultam a konyhára,
Rágyújtottam a pipára...
Azaz rágyújtottam volna,
Hogyha már nem égett volna.*

*A pipám javában égett,
Nem is mentem én avégett!
Azért mentem, mert megláttam,
Hogy odabenn szép leány van.*

*Tüzet rakott eszemadta,
Lobogott is, amint rakta;
Jaj de hát még szeme párja,
Annak volt ám nagy a lángja!*

*Én beléptem, ő rám nézett,
Aligha meg nem igézett!
Égő pipám kialudott,
Alvó szívem meggyúladott.*

Petőfinek ez a remek kis életképe mind ritmikájában (ösi nyolcas: 4+4), mind mondatfűzésében népdal jellegű; szókinccse köznyelvi, beleértve a kedveskedő, népies *eszemadta* és a „babonás” *meg nem igézett* kifejezéseket. Retorikai eszközei is a mindennapi nyelvhasználatból valók: *Azaz rágyújtottam volna* ún. visszavétele (retractio), az *Én beléptem, ő rám nézett* kontrasztos irányultsága, és mindenekelőtt a verset lezáró és összegező *Égő pipám kialudott, Alvó szívem meggyúladott* reális és metaforikus leírást aforisztikus tömörséggel egyesítő antitézise.

7. Ady Endre: Csak egy perc (1907)

*Csak egy perc és megcsókol az Élet,
Testem vidám, lángoló katlan.
Égnek a nők, a házak, utcák,
A szívek, álmok. Minden ég
És minden halhatatlan.*

*Egy perc és kis ördögök jönnek:
Üstökkel a lángot lohasztják.
Jön a kétség, a hunyás, nagy Fagy.
A sár jön s tán eszünkbe jut
Egy vasalatlan nadrág.*

*Egy perc és szörnyű buta balság
Ül mellünkre jeges üleppel.
Röhögést hallunk: „Lapos erszény,
Bajos ember, kis valaki,
No-no, lassan a testtel.”*

*Egy perc és meghal minden bennünk.
Meghal a mesebeli herceg,
Meghal az Öröm. S mi sóhajtunk:
„Rossz Isten, adnál legalább
Csak tízszer ennyi percet.”*

Ez a vers, amely egy gyors hangulatváltozást rendkívül kifejező módon érzékeltet, anamnézisként is megállná a helyét egy pszichoterápiás interjúban. Szókinccse teljességgel köznyelvi; érzelmi-gondolati tartalma, nagyfokú expresszivitása képalkotásában realizálódik. Az első szakasz ujjongó hangulata a *megcsókol az Élet* komplex metaforában, valamint az égéssel-lángolással kapcsolatos öröm-metaforák sorában jelentkezik. Ezt az ujjongó emelkedettséget a többi három strófa könnyörtelenül levertségbe, depresszióba lohasztja. Az erőteljes antitézisben a valóság egyes elemei (*Egy vasalatlan nadrág, Lapos erszény*) keverednek már-már hallucinációs jelenségekkel (*kis ördögök...a lángot lohasztják, ... szörnyű buta balság Ül mellünkre jeges üleppel*). A drámaian gyors és heves hangulatváltást az első és az utolsó strófa egy-egy sora összegezi antitézisben: *minden halhatatlan... és meghal minden bennünk*.

8. Petri György: Egy törvényre

*Köztársaságunk koronás címere.
Neomagyar. Félreértés ne essék:
meghajtom előtte lőfőmet. Natürlich.
És meleg öröm
tartozik általjárni
szívemet, sőt: szümet! kiváltképp és
mindazonáltal (tá titi tá tá).
Én törvény... – mit tisztelő! –
törvény-mániás vagyok. (Tényleg.)
Mondd, Szoki, öreg szaki,
nem maradt egy korty
véletlenül a bürökpohár alján?*

Elszopogatnám.

Már az első sor diszkrét ellentmondásosságában jelentkezik a vers groteszk-ironikus hangneme, majd a továbbiakban a *neomagyar* szóújdomságban, a német *natürlich* váratlan közbeiktatásában, a régi székely társadalmi rangot jelentő *lőfő* tréfás-gúnyos félreértelmezésében és a régies *szümet* alakban. Az ironikus hangnem (látszólagos) könnyedsége mutatkozik meg Szókratész nyeglén játszi megszólításában (*Mondd, Szoki, öreg szaki*), míg végül az utolsó két sor tárja fel a görög filozófus halálára, a méregpohár kényszerű kiivására utaló allúzióban a szöveg groteszk iróniája mögött rejlő mély keserűséget.

9. Kiss Judit Ágnes: Önarckép

*Egy kövér nő ül a ligetben,
Az a kövér nő én vagyok.
Ez nem most van, majd húsz év múlva,
Az a kövér nő én vagyok.*

*Senkije nincs, akinek kéne,
Két kóbor macskát vitt haza,
Azoknak köszön hazaérve,
Két kóbor macskát vitt haza.*

*Szeretői mind elfeledték,
Mert megcsúnyult és hisztizik,
Nem simogatja többé senki,
Hát megcsúnyult és hisztizik.*

*Nézi, mások hogy csókolóznak,
És elmormol egy bazmeget,
Eszébe jut, hogy hajdan ő is –
Elmormol még egy bazmeget.*

*Szeretett, és őt is szeretted.
Ki volt hibás? Ki mondja meg?
A dagály mindet elsodorta,
Ki volt hibás? Ki mondja meg?*

*A kövér nő most hazaindul,
Az árnya karcsú, este van.
Egy tej kell, tíz deka parizer,
Karcsú az árnya, este van.*

Mai költészetünk kiváló képviselője ebben a versben mintegy előrevetíti az örege-
dés és a magány majdan bekövetkező sivár korszakának beletörődő hangulatát. A szöveg
lefojtott hangnemét, monotonitását erősítik a versszakonként ismétlődő 2. és 4. sorok, va-
lamint a nyolc- és kilencszótagú ütemek ritmusváltozatai (4+5, 5+3, 5+4). A szókincs és

mondatszerkesztés teljességgel köznyelvi; talán a *dagály* az egyetlen szó, amely rejtett értelmű kontextusokra utal. A szövegben kétszer előforduló obszcén kifejezés funkcionálisan éppúgy indokolt, „helyén van”, mint a *tíz deka parizer*.

A kiragadott szövegek természetesen még nem bizonyító erejűek, azonban kétségtelenül jelzik a költői beszéd szókincsének stiláris süllyedését mint tendenciát az irodalmi folyamatban. Felmerülhet a kérdés: vajon ez a tendencia nem utal-e valamiféle általános „depoetizálódásra”? Általánosságában tekintve: nem.

10. A versnek mint művészi alkotásnak kétségtelenül alapanyaga és közege a nyelvi szöveg, amely szavakból, mondatszerkezetekből és hangzó elemekből (metrum, ritmus, rím, hangszerelés) áll; e tényezők mind fontos elemei lehetnek a költői közlés módjának, a képzalkotásnak. A vers teljes, mélyebb értelmét ugyanakkor egyéb tényezők is meghatározzák, jelesül a szerzővel, a címmel, a témával kapcsolatos közelebbi és távolabbi kontextusok, beleértve az irodalmi hagyomány egyes elemeit is. Magának a versszövegnek a jelentése is rendszerint többretegű: a közvetlen, „szótári” jelentés mellett rejtett (implicit) szinonimikus, metaforikus stb. kapcsolatok, összefüggések szolgálhatják a költő közlési szándékának megvalósulását. Röviden szólva: egy valós esztétikai értéket képviselő vers olyan „Gesamtkunstwerk”, amelynek egyes (olykor hierarchikusan rendezett) tényezői egymást erősítik, kiegészítik vagy éppen kárpótolják. Ezért a modern költői beszéd „köznyelviesülését” nem tekinthetjük eleve antipoétikus folyamatnak.

Kulcsszók: költői nyelv, nyelvi stílusok, költői beszéd, a versszöveg szókincsének köznyelviesülése, a vers mint komplex jeleség.

Hivatkozott irodalom

- Ady Endre é. n. *Ady Endre összes versei*. Athenaeum, Budapest.
- Berzsenyi Dániel /1956. *Berzsenyi Dániel válogatott versei*. Válogatta és az előszót írta ILLÉS ENDRE. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest.
- HORVÁTH KÁROLY 1965. *A romantika*. A bevezető tanulmányt írta és a szövegeket válogatta HORVÁTH KÁROLY. Gondolat, Budapest.
- Kiss Judit Ágnes 2012. *Koncentrikus korok*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- MÁTRAI LÁSZLÓ 1943/1963. MÁTRAI idézi RÓNAY GYÖRGY in: *A klasszicizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1963. 34.
- MIrodTört. = *A magyar irodalom története 1949-ig*. Szerk. BÓKA LÁSZLÓ – PÁNDI PÁL. „Bibliotheca”, Budapest, 1957.
- PÉTER, MIHÁLY 1977. К вопросам семантики поэтического языка. In: *The Structure and Semantics of the Literary Text*. Ed. MIHÁLY PÉTER. Akadémiai Kiadó, Budapest. 57–74. (Magyarul: PÉTER 1981.)
- PÉTER, MIHÁLY 1978. Существует ли «поэтический язык»? *Zeitschrift für Slawistik* 23: 494–500. (Magyarul: PÉTER 2005.)
- PÉTER MIHÁLY 1981. A költői nyelv szemantikájáról. In: *Kultúra és szemiotika*. Szerk. GRÁFIK IMRE – VOIGT VILMOS. Múzeion Könyvtár. Akadémiai Kiadó, Budapest. 147–161.
- PÉTER MIHÁLY 2005. Létezik-e „költői nyelv”? In: *Uő, Nyelv, stílus, költői beszéd*. Válogatott tanulmányok. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005. 143–148.
- Petőfi Sándor /1970. *Petőfi Sándor összes költeményei* 1. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Petri György 1996. *Versek 1971–1995*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- SZERB ANTAL 1943. *A magyar irodalom története*. Révai Kiadó, Budapest, 1943.

Vörösmarty Mihály é. n. *Vörösmarty Mihály munkái*. Első kötet. Bevezetéssel ellátta GYULAI PÁL. Lampel R. könyvkereskedése, Budapest.

ZSIRMUNSZKIJ, V. M. (= Жирмунский, В. М.) 1977. О поэзии классической и романтической. In: Uő., *Теория литературы, поэтика, стилистика*. «Наука», Ленинград. 134–137.

Lexical change in poetic speech

The paper presents some characteristic examples of lexical change in Hungarian lyric poetry of the past two centuries showing the approximation of poetic vocabulary to colloquial language. However, this process does not unavoidably indicate any kind of “depoetization” since all the poetic devices and contexts of the text strengthen and complement each other creating jointly the aesthetic value of the poem.

Keywords: poetic language, linguistic styles, poetic speech, poetic vocabulary, approximation to colloquial language.

PÉTER MIHÁLY

Kiegészítés a Bodrog-alsóbüi székely-magyar rovás írásemlék átírásához

A Bodrog falu határában lévő Alsóbü-pusztán 1999-ben talált székely-magyar rovás (szmr.) feliratos fűvókatöredék (MAGYAR 1999; GÖMÖRI 2000: 168) korábbi megfejtési kísérleteinek (VÉKONY 1999a: 226–229, 1999b: 30–31, 2004: 25–39; RÁDULY 2008: 5–7) átfogó elemzésére 2014-ben került sor (HOSSZÚ–ZELLIGER 2014), melynek eredménye a /fußnâk/ (esetleg /fußnék/) olvasat lett. Egy nemrég napvilágot látott közlemény (FEHÉR 2019: 20, 10. lábjegyzet) a feliratra adott olvasatra további alátámasztást jelent.

FEHÉR az említett cikkében – VÉKONY <na> értelmezésével szemben – azt állítja, hogy a jobbról 3. jel „tetején van ahhoz képest egy ferde vonás, amelyet halványan, de összeköt a fővonal a betűvel.” FEHÉR által leírtak alapján a 3. jel rajzolata szerinte ilyen lehet: ʒ. Korábban, erről a felső vonalról a jelen cikk szerzői szintén azt feltételezték, hogy a 3. jelhez tartozik, függetlenül attól, hogy a rendelkezésre álló fényképek és rajzok alapján a felső ferde vonal nem éri el a 3. jel ívelt fővonalát (HOSSZÚ–ZELLIGER 2004: 424). VÉKONY is feltételezte, hogy az önmagában álló felső ferde vonal a felirathoz tartozik (VÉKONY 2004: 26). Igaz, hogy ő ezt a felső ferde vonalat nem egy betű részének, hanem írásjelnek tekintette, amely azt jelezné, hogy alatta ligatúra van; ez a jelzés azonban a szmr. írásemlékek között szokatlan lenne. Ezzel szemben (1) a felső ferde vonal jobb felső csúcsa egy vonalban van a tőle jobbra álló – tehát az írásirányt tekintve megelőző – két jel (ϑ és ϑ̇) felső csúcsával, továbbá (2) ez a ferde vonal párhuzamos az alatta lévő rész felső ferde vonalával: ʒ. Ez utóbbi megállapítás valószínűsíti, hogy a felső ferde vonal és az alatta lévő rajzolat felső vonala egyetlen graféma két párhuzamos vonalát jelöli. Így az általunk ʒ alakúnak látott 3. jel a felirat készítésekor bizonyára ʒ alakú volt.

FEHÉR szerint a 3. jel nem ligatúra, hanem egy szmr. <l>. A szmr. <l> számos alakváltozata ismert: ʌ (Rugonfalva, 16–17. sz.); ʌ (Bonyhai-ábécé, 1627); ʌ (Székelyderzs, 1490-es évek); ʌ (Wolfenbüttel, 1592–1666); ʌ, ʌ (Miskolci Csulyak István, 1610–1645); ʌ (Konstantinápoly, 1515); ʌ (Farkaslaki, 1624). (Az emlékek szakirodalmi forrásainak

felsorolására lásd HOSSZÚ 2019: 166–170). A szmr. <|> alakváltozatainak közös tulajdonsága, hogy mindkét száruk hosszú, lényegében alapvonalig érő, míg a belső segédvonal vagy vonalak változatos hosszúságúak. Ehhez képest kivétel a Rugonfalvi felirat, amelyben az <|> \wedge grafémaalakjának bal szára jóval rövidebb a jobbnál. Azonban a Rugonfalvi felirat bal fele (ahol az \wedge <|> is található) nem vízszintes, hanem bal felé 15°-kal emelkedik, így az <|> két szára közötti különbség (\wedge) részben az emelkedésből adódik. Hasonlóan a Rugonfalvi felirat jobbról utolsó \wedge jele (egy <š>) bal szára szintén rövidebb, bizonyára szintén a felirat ezen részének ferdesége miatt. Ezek alapján a Bodrog-Alsóbüi felirat FEHÉR által leírt \mathfrak{z} jellegű alakja biztosan nem <|>, mivel erőteljesen íves a jobb oldala, továbbá a felső vonala rövid, amely nem hasonlít a szmr. <|> alakváltozatainak bal oldali szárához. Ráadásul a szmr. <|> közbenső vonalai egyik ismert alakváltozatnál sem alkotnak háromszöget szemben a Bodrog-Alsóbüi felirat 3. jelével: \mathfrak{z} .

FEHÉR BENCE az idézett helyen az általa adott olvasat értelmezését is megadja: „a jel minden bizonnyal ugyanaz, mint a székely L jel, és ezzel a szöveg nem lesz értelmetlenné: az olvasat így FOLK ’fol’k’, ugyanúgy a gyártási technológiára vonatkozó kívánság-tartalmú ige, mint VÉKONY feltételezte.”

A megfelejtési kísérlet tisztázandó terminológiai pontja a „kívánság-tartalmú ige”. A grammatikában az igék tartalmi szempontból cselekvést, történést vagy létezést fejeznek ki. Ha a kívánságunkat akarjuk elmondani, akkor ez óhajtó mondatokkal lehetséges. Az óhajtó mondat kettős funkciót tölthet be: kifejezheti a valódi feltételektől függő cselekvést, másrészt az óhajtott, kívánt valóság kifejezésére is szolgálhat. Nyelvtani eszköze a feltételes mód, amelyhez óhajtó módosító szók társulhatnak. A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint az óhajtó módosító szók kialakulása a kései ómagyar korra tehető. A korai ómagyar korból az óhajtásnak felszólító módú igealakokkal történő kifejezésére van példa: ÓMS.: *maraggun urodum, eggedum illen* (PÓLYA 1991: 589–590). FEHÉR megfelejtési kísérletében kijelentő módú igealak szerepel: a kijelentő mód szerepkörei között a feltételesség, óhajtás nem szerepel.

Az igék említett tartalmi csoportjai közül az ajánlott *folyik* ige a történést kifejező, illetőleg a mediális igék csoportjába illeszkedik. Erre az igenemre az jellemző, hogy az alanyuk nem szándékosan cselekszik, hanem az akaratától függetlenül történik vele valami. A mediális igék nem alakíthatók szenvedő igékké. A *folyok* igealak E/1. személyben feliratként alany szerepében a fűvókát idézi fel, tartalmilag viszont rá az ige jelentése értelmileg sem vonatkozhat: a fűvóka nem folyik (el). Megfelelő óhajtó mondat az olvasztandó vasbuca mint alany értelmezésében sem konstruálható.

Szerencsés dolognak mondható, ha egy újabb megfelejtési kísérlet a korábbi eredmények felülvizsgálatát, újragondolását hívja elő. Nemcsak a korábbiak helyénvaló volta kaphat megerősítést, hanem a szakirodalom újabb áttekintése nyomán újabb megállapításra is lehetőség nyílik. Arról van szó ugyanis, hogy az óhajtásnak feltételes módú igével való kifejezésére latin betűs nyelvemlékeink alapján csak a kései ómagyar korból vannak adataink, korai ómagyar meglétük csupán a feltevés szintjén lehetséges (PÓLYA i. h.). Az alsóbüi felirat ezt a hiányt konkrét adattal pótolja.

A 2014-ben megjelent közleményben a 3. jelet <βna> hármás ligatúráként értelmeztük (HOSSZÚ–ZELLIGER 2004: 424), amelynek általunk feltételezett összetevői (ϣ <a>,) <n> és ϣ <β>) mind megtalálhatók a szmr.-ban (a ϣ <β>-ra lásd HOSSZÚ–ZELLIGER 2004: 425–427). FEHÉR megállapítása a \mathfrak{z} jel alakzati összefüggőségéről megerősíti a korábbi feltételezésünket, hogy ennek a jelnek a jelentése <βna> (/βná/ hangértékkel). A jel közepén lévő háromszög és a fővonalának ívessége összhangban áll a ligatúrát alkotó ϣ <a> és) <n> alakjával.

A 2014-es közleményben esetlegesen említett /fuβnĕk/ olvasat (HOSSZÚ–ZELLIGER 2014: 427–428) azt feltételezi, hogy a feliratban szereplő szmr. ¶ <a> egy Kárpát-medencei rovásból (kmr.) ismert ¶ <A> /ä, e, ë/ grafémából jött létre egy vonal hozzáadásával, és így jelölhetne a feliratbeli 3. jel feltételezett ¶ összetevője /e/ hangot. Azonban a szmr. ¶ <a> alaki és hangértékbeli változás nélkül létrejöhetett az ógörög, a görög-baktriai vagy a görög írásból (HOSSZÚ 2019: 188–190), míg a kmr. ¶ <A>-ból történő átvételhez egy rövid többletvonal alkalmazását kellene feltenni. A kladisztika takarékosági elve (lex parsimoniae, Ockham borotvája) alapján a kevesebb feltételezéssel járó származtatás a valószínűbb (ASHLOCK 1974: 83), ezért a szmr. ¶ <a>-nak a kmr. ¶ <A>-ból való származtatását, és ennek következtében a Bodrog-Alsóbüi felirat /fuβnĕk/ olvasati lehetőségét figyelmen kívül hagyhatjuk.

Hivatkozott irodalom

- ASHLOCK, PETER D. 1974. The Uses of Cladistics. *Annual Review of Ecology and Systematics* 5: 81–99.
- FEHÉR BENCE 2019. Egy avar-kori rovásírásos felirat Aquincum–Szőlő utcából: Az ósláv nyelv korai emléke. *Studia Epigraphica Pannonica* 10: 16–22.
- GÖMÖRI JÁNOS 2000. Az avar kori és X–XI. századi vaskohászat régészeti emlékei Somogy megyében. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 14: 163–218.
- GÖMÖRI JÁNOS szerk. 1999. *Traditions and Innovations in the Early Medieval Iron Production*. [Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban.] Sopron–Somogyfajs, 30th May 1997 –1st June 1997 [1997. május 30. – 1997. június 1.]. Dunaferr-Somogyország Archeometallurgiai Alapítvány – MTA Veab Iparrégészeti és Archeometriai Munkabizottság, Dunaújváros–Veszprém.
- HOSSZÚ GÁBOR 2019. Írásemlékek grafémaalakjainak térstatistikai és fenetikai elemzése. In: ZELLIGER ERZSÉBET szerk., *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarországi kutató Intézet, Budapest. 120–450.
- HOSSZÚ GÁBOR – ZELLIGER ERZSÉBET 2014. A Bodrog-alsóbüi rovásémlék számítógépes írástörténeti kapcsolatai és egy olvasati kísérlete. *Magyar Nyelv* 110: 417–431.
- MAGYAR KÁLMÁN 1999. Előzetes jelentés a Bodrog-Bü-i X. századi vasolvasztó műhely régészeti kutatásáról. In: GÖMÖRI szerk. 1999: 209–211.
- PÓLYA KATALIN 1991. A mondat fajai modalitásuk szerint. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 587–592.
- RÁDULY JÁNOS 2008. *Beszélő rovásémlékek. Adalékok rovásírásunk ismeretéhez*. Hoppá Kiadó, Marosvásárhely.
- VÉKONY GÁBOR 1999a. A székely írás legrégebb emléke Bodrog-Alsóbü vaskohászati műhelyéből. In: GÖMÖRI szerk. 1999: 226–229.
- VÉKONY GÁBOR 1999b. 10. századi székely felirat a Somogy megyei Bodrog határában. *História* 8: 30–31.
- VÉKONY GÁBOR 2004. *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest.

HOSSZÚ GÁBOR
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

ZELLIGER ERZSÉBET
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Egy Karinthy-halandzsa nyelvi háttere

1. Halandzsa című karcolatában egy kávéházi történetben mutat be Karinthy Frigyes (1958a) egy kitalált nyelvezetet (és hatását). Ebben az írásában szerepel az immár szinte szólássá lett *kiszera méra bavatag*.

A *halandzsa* szó Karinthytól származik, így tartja az író nyelvésznek indult fia is, KARINTHY FERENC (1946: 120): „Magát a *halandzsa* nyelvet, saját elbeszélése szerint Karinthy még az első világháború előtt hallotta először egy Lax vagy Lachs nevű gégebajos képügnöktől, aki látván, hogy úgysem nagyon értik gyors suttogását, utóbb már nem is fárasztotta magát[,] s beszédében hetet-havat, mindenféle érthetetlen szót összehordott. Ebből származott aztán a tréfás *halandzsa* nyelv[,] s oly ismert lett, hogy ma már mindenkire, – akit valami okból nem értünk meg, azt mondjuk: *halandzsázik*. [A kiemelések az eredetiből valók: B. L.] Maga a szó hangutánzó[,] s minthogy arra, amit jelent, egyáltalában nincs más kifejezés, ’érthetlenség, zagyva, értelmetlen beszéd’ értelemben mindjobban terjed s valószínűleg meg is fog maradni.” KARINTHY FERENCnek igaza lett, a szó része lett a nemzeti nyelvnek: I. ÉrtSz., ÉKsz.² *halandzsa*. A Világ című napilapban névtelen szerző írja meg, hogy honnan származik az értelmes szövegbe szőtt értelmetlenség: „Bródy Sándor drámáját előadták, – nem érti? – mirekeresettvilágáthalandzsaápolásában enemegészenmertazirodalom – érti? – luxus” (s. n. 1912; vö. TESz., EWUng. *halandzsa*).

A szó eredetét KARINTHY FERENC említett cikkének megjelenése után tartja Karinthy Frigyes leleményének KÁLMÁN BÉLA (1948: 7., 1. j.) KARINTHY FERENC személyes közlése alapján.

A szó máig érdeklődést kelt: halandzsának tetsző eredetmagyarázataiban MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS (2019) a *hantál* igét, a *khaladzs* népnevet, a görög *khaladza* főnevet és más szavakat említ etimonként.

A halandzsának mint irodalom- és nyelvtudományi fogalomnak mibenlétét – „a beszéd paródiája” – és történetét (éppen Karinthy halandzsájából kiindulva) FÓNAGY IVÁN (1975: 160–166) írta le. A halandzsával – rendszerint tágan értelmezve – többnyire a humor kapcsán folynak vizsgálatok, így például folklórszövegekben (VOIGT 1975: 166–167; 1983; vö. TAMÁS 2013, 2018: 317). A humor fogalma azonban nehezen határozható meg, már a múlt század elején is Arisztotelészt idézi (részben) emiatt a komikum elméletéről szóló munkájában SZIGETVÁRI IVÁN (1911: 405): „Tárgyunk egész irodalmában, tehát százak és százak munkájában, ma is az a legértékesebb, a mit Aristoteles hagyott ránk: »A neveléses valami hiba vagy rütség, a mely fájdalmat és bajt nem okoz.«”

Karinthy halandzsáinak nyelvisége és a *halandzsa* szónak származtatási kérdése mellett kevésbé kapott vizsgálatot, jóllehet az író valamilyen grammatikai szerkezet szerint alkotta meg azokat. Erre utal KARINTHY FERENC (1967: 150–151) visszaemlékezése, amely szerint az apjával folytatott kicsoda-micsoda játékban annak saját halandzsaversét kellett volna kitalálnia. Így írja le az esetet: „S már szavaltam is: A kicsoda, ha kicsodát

mit csinál | De milyen, ha mit csinál... [Bekezdés.] – Várj! – kiáltotta apám, és lehunyta szemét. Érzem, érzem, ne mondd meg! De azt is érzem, nem jól kérdezed! Tessék pontosan, szabatosan kérdezni! [Bekezdés.] – Megzavarodtam, újra elkezdtem, másképpen: A kicsoda, ha hogyan mit csinál | de mikor... [Bekezdés.] Apám tenyerével az asztalra csapott. – *A pő, ha engemély kimár, de mindegygy, ha vildagár!* [A kiemelés az eredetiből való: B. L.] Ugye, te csirkefogó, mondom, hogy rosszul kérdezed. Az *engemély* nem *engem* helyett van, az nem kicsodát, mert nem tárgy. És nem is hogyan, mert nem határozó, hanem csakis jelző! Milyen? Engemély! Hogy lehet ezt nem érezni?” Karinthy Frigyes a lehetséges mondattani szerkezetek szerepét a kicsoda-micsoda játék kapcsán is fejtegeti (1966: 189). (A kicsoda-micsoda játék nyelvészeti fölhasználására l. FÓNAGY 1967: 334; BÜKY 2012–2013: 19–31.)

2. Karinthy egy másik karcolata elmondja, miként született a szóban forgó halandzsavers. Az elbeszélő találkozik a kávéházban költőtársával, Jóskával. Elhatározzák, hogy kuruc verset írnak. „Tiszta halandzsa, vagy lehet benne *szó* is?” [A kiemelés az eredetiből való.] Költenek is egyet „tele kurucos tüzzel”, a Huj, koszmabég, huj, kerek! kezdetűt, majd egy szonett következik Fájdala... címmel (Karinthy Frigyes 1958b. 3: 200): „Ennek a szonettnek is csak az elejére emlékszem, meg a végére. Finom, törekeny vers volt, kissé a francia dekadensek modorában. A címe: »Fájdala...« És utána a kezdősorok borongós, bölcselkedő hangulata:

*A pő, ha engemély kimár –
De mindegygy, ha vildagár...*

Aztán volt még néhány hasonló reflexió a *pő*-vel kapcsolatban. Még csak a befejező két sor hiányzott. Ő [Jóska] írta, sebesen, az ihlet lázában, csillogó szemekkel:

*...mert engemély minder bagul,
Mint vélgaban a bégahur!...*”

A Fájdala... két szövegdarabjában az *a*, a *ha*, a *de* és a *mint* olyan szó, amelyik egyezik magyar szavakkal. A többi az anyanyelvi hangcsoportok felismerésén alapul; FÓNAGY IVÁN szerint ezzel az eljárással Karinthy írt először halandzsát, mint írja (1975-ben!): „Karinthy bravúrosan oldja meg a nehéz feladatot, fél évszázaddal megelőzi a kibernetikát, amely a hangok következési valószínűségének ismeretében gépi program segítségével automatikusan állítja elő az álangol vagy álmagyar szövegeket.”

Az egyes Karinthy-szavakhoz valóban található alaki fölépítésben hasonló szavak a magyar szókészletben. Ez a hasonló hangzás, a magán- és mássalhangzók szóbeli rendje, valamint a hangzósság szempontja miatt a magánhangzók megfelelése alapján jól észlelhető, hiszen a beszédhangzók intenzitásának, hangerejének szerepe már Dionüsziosz Halikarnasszeusz óta ismeretes (FÓNAGY 1989: 46, 49, 65–66). A magánhangzókat mint tiszta zenei hangokat a halandzsavers szófölépítésében fontos szerepűnek lehet venni a hangzóssági sorrendjükben levő különbségek ellenére is.

A VégSz. alapján a Karinthy-féle szavakhoz található hasonló hangfölépítésű szavak. A VégSz. szóállománya az ÉrtSz. anyagát dolgozta föl, tehát olyan a szókészlete,

amilyent Karinthy is, a korabeli olvasó is ismer(het)ett. A hasonlóság a magán- és más-salhangzók elhelyezkedési rendje alapján értendő, vagyis (hang)alakilag, tehát a szófajjiságtól is függetlenül.

pő : (MSH + Ő) – *bő, fő^{1, 2}, hő^{1, 2, 3}, kő, lő, nő^{1, 2}, sző, vő*
engemély : (E + MSH + MSH + E + MSH + É + MSH) – *engedély*
kimár : (MSH + I + MSH + Á + MSH) – *csiszár, kijár, kizár, sikár, sivár*
mindegegy : (MSH + I + MSH + MSH + E + MSH + E + MSH) – \emptyset
vildagár : (MSH + I + MSH + MSH + Á + MSH) – \emptyset

A *tímár* és a *vizár* főnevek az *í*-ben különböznek, némi elnagyoltsággal beilleszthetők lennének a sorozatba, hiszen például a zalai nyelvjárás csoportban csupán *i* van. Karinthy nyelvhasználatában a nyelvjárás(ok)nak nincs szerepe.

A befejező két sor – ...*mert engemély minder bagul*, | *Mint vélgaban a bégahur!*... – szavainak hangfelépítése és az e szerinti hasonlóságok:

engemély : (E + MSH + MSH + E + MSH + É + MSH) – *engedély*
minder : (MSH + I + MSH + MSH + E + MSH) – *ciszter, linzer, hirdet, lisztel, tisztel, vikszel, gipszel, liftes, szirtes, hitves, mindez*
bagul : (MSH + A + MSH + U + MSH) – *antul, fakul, fajul, gyalul, lapul, szakul, szalul, szapul, javul, lazul, tanul, vadul, vakul*
vélgaban : (MSH + É + MSH + MSH + A + MSH + A + MSH) – \emptyset

Ha a *vélgaban* todalékos alak volna, szótöve egyeznék a *cérna, félfa, példa, tézsla, vézna* fölépítéssel; csakhogy ebben az esetben **vélgában* szóalak lenne várható.

Az áttekintés mutatja, hogy a kitalált szavak zöméhez van hasonló, mindössze a *mindegegy*, a *vildagár* és a *vélgaban* ri ki. Néhány létező szó is van a szövegdarabokban: *a* (2x), *de*, *ha* (2x), *mert*, *mint*.

Méltó a figyelemre, hogy a *mindegegy* és a *minder* szóban az *nd* hangkapcsolat a magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszerében kiemelkedő gyakoriságú, a *vélgaban*-ban lévő *lg* ritka, mindössze a *hallgatózik* [*halgatózik*], a *hallgat* [*halgat*] és a *patrulgazda/patrógazda* adatokat közli hozzá B. LŐRINCZY ÉVA (1979: 451, 247) az akkoriban készülő Új magyar tájszótár cédulaanyagának harmincezernél több adatán alapuló monográfiájában. Ez nem jelenti azt, hogy a mássalhangzó-kapcsolódások ne lennének a köznyelvben is hasonló rendszerűek, mint a nyelvjárásokban. Ezt közvetve igazolják a szótári adatok: például az ÚMTsz.-ben nincs meg a *gipszel* ige, amelyik az ÉrtSz.-ban viszont szerepel; ellenben van *vikszol* ige, amely az ÉrtSz.-ban ugyanilyen címszó alatt található; a *lisztel* ige pedig mind a két szótárban megvan.

A hangfölépítés formai rendje mellett leginkább a szavak végén lévő megfelelések adják a hasonlóságot: *pő, engemély, kimár, minder, bagul*.

A Karinthy-halandzsadarab szövegmondat gyanánt így tehető át a kicsoda-micsoda játék alapján így tehető át – FÓNAGY IVÁN kifejezésével élve – mondatképletté: *A kicsoda ~ micsoda, ha milyen kicsoda ~ micsoda, de milyen, ha mit csinál?* Ez a szintaktikai alapminta feltölthető jelentéssel szavakkal például a következőképpen: **A macska, ha szelíd,*

*dorombol, de bestia, ha karmol.*¹ Visszafordítva halandzsára és általánosítva a grammatikai rendet: „*A VMI (pő), ha VMILYEN (engemély) VMI (kimár), de VMILYEN (mindegegy), ha CSINÁL VMIT (vildagár)*”. Tehát *A pő, ha engemély kimár – de mindegegy, ha vildagár* megnyilatkozás megfeleltethető olyan lehetséges szintaktikai szerkezetű megnyilatkozásnak, amelynek természetesen nincs szemantikai megfelelése a Karinthy-halandzsával, és amelynek jambikus voltát nem akarja megvalósítani. Táblázatos áttekintésben:

<i>A pő,</i>	<i>ha engemély,</i>	<i>kimár –</i>	<i>de mindegegy,</i>	<i>ha vildagár...</i>
<i>A VMI,</i>	<i>ha VMILYEN,</i>	<i>VMIT CSINÁL –</i>	<i>de VMILYEN,</i>	<i>ha VMIT CSINÁL...</i>
<i>*A macska,</i>	<i>ha szelíd,</i>	<i>dorombol,</i>	<i>de bestia,</i>	<i>ha karmol...</i>

Hasonlóképp lehet szöveget rendelni a halandzsaszonett-darab befejező két sorához – *...mert engemély minder bagul, | Mint vélgaban a bégahur!...* –, amelynek a kicsoda-micsoda nyelvezetével ez lehet a váza: *...mert milyen mennyi valami, mint valahol a valami;* azaz: *...mert VMILYEN (engemély) VMENNYI (minder) VMI (bagul), mint VHOL (vélgaban) a VMI (a bégahur).*” Jelentésszerű szavakkal: **mert szelíd számos kandúr, mint virágon a lódarázs.* Ennek a halandzsarésznek táblázatos áttekintése:

<i>...mert engemély</i>	<i>minder</i>	<i>bagul, </i>	<i>Mint vélgaban</i>	<i>a bégahur!...</i>
<i>...mert MILYEN</i>	<i>MENNYI</i>	<i>VMI</i>	<i>mint VHOL</i>	<i>a VMI!...</i>
<i>*mert szelíd</i>	<i>számos</i>	<i>kandúr,</i>	<i>mint virágon</i>	<i>a lódarázs!...</i>

A pő [≈ **A macska*] – minthogy szövegkörnyezete nincs – referencia nélküli, általános (generikus) összefüggést fejez ki, vagyis téma, az *engemély kimár* [≈ **szelíd állat*] a réma. Csupán a téma marad ezután azonos: **szelíd [a pő ≈] a macska*, majd: **bestia, ha karmol [a macska ≈ a pő]*. Új rémák a **bestia* és a **karmol*. Mindemmellett *A pő* formálisan egzisztenciális előfeltevés, amelynek referenciájának van: a valóságos világban egyedeke, anyagokra, eseményekre, elvont entitásokra vonatkozik (KIEFER 2000: 13–14); valamely lehetséges világban ugyanezt teszi. A *ha* bevezetésű szövegmondatoknak vagy -egységeknek nincs szükségképpen előfeltevésük.

A töredék szövegmondatdarab (**mert szelíd számos kandúr, mint virágon a lódarázs*) rémája az *engemély (*szelíd)*, amely már ismerős a kezdősorból, téma a **(számos) kandúr*: Ennek a szerkezetnek témája a **macska* hiponimája, tehát kapcsolódik az előzményhez. A hasonlítás pedig általános tudásra épül: a ragadozó lódarázs ugyan fogyasztja az édes nedveket fő tápláléka mellett, mégis az embert is veszélyesen megszúró rovarként párhuzamba állítható a látszólag szelíd macskával vagy kandúrral. Ami az előfeltevéseket illeti, a **szelíd* mint elvont entitás jelenik meg, a szövegmondat alapján lehetnek kandúrok, amelyek nem szelídek, hasonlóképpen van a helyzet a lódarázzsal is feltehető, hogy számos lódarázs szelíd a virágon; itt a **virágon* szó réma, a *lódarázs*-ról mint egzisztenciális előfeltevés szerepel, és rá is vonatkozik a metaforikusan a grammatikai főmondat állítmánya (**bestia* 'vad').

¹ NÉMETH MIKLÓSNak köszönöm ennek a halandzsaszövegrésznek magyarrá alakításában nyújtott segítségét.

Az entrópia a véletlenség, a keveredés fokmérője. A fizikai rendszerek tulajdonsága, hogy egyre csökken a szervezethez, egyre kevertebbekké válnak. Az információforrás entrópiáját (a választás szabadságát, az információt) kiszámítva az összevethető az entrópia maximális értékével, a viszony a relatív entrópia. Az egy mínusz relatív entrópia ($1 - E$) mennyisége a redundancia. A költői (szöveg)művek entrópiája igen magas, a jelek következési valószínűsége általában kicsi. Az angol nyelvre számított redundancia 50% körül van (SHANNON–WARREN 1986: 24), aki tehát angolul ír, mindannak, amit leír, a felét a nyelvi szerkezetek határozzák meg. A nyelv ilyen tulajdonsága érvényesül Karinthy szövegműdarabjaiban, a – mondhatni: – lecsupaszított szintaktikai szerkezet fölötthelyezhető értelmes szavak anyagából összeállított ruházattal, az entrópia magas, hiszen a grammatikálisan részben kötelező öt, már fentebb említett természetes szón kívül csupán az *engemély* fordul elő kétszer. A nyelvi elemek előfordulási valószínűségei csökkentik az egyes elemek hírértékét, a *„nem várható”* elemek előfordulása viszont növeli azt. A *„nem várható”* – a két *engemély*-lyel együtt – tíz szó eredményezi a magas entrópiát, vagyis az keveredés meglétét és az ezzel összefüggő magas hírértéket, amely itt a 10 *„nem várható”* és lehetséges szóra vonatkozik a 7 valós és a grammatika miatt *„várható”* kis hírértékű mellett.

Megjegyzendő, hogy a Karinthy-féle fiktív és ráadásul halandzsanyelvű szonettet, pontosabban annak néhány sorát nem csupán a fenti, hanem más megfontolások vagy más módozatok alapján is tartalmaz nyelvvűve lehet tenni; az eredeti jambikusága ugyancsak követhető.

Az értelmetlennek tartott szöveg hangállományát – sötét és világos magánhangzóit, kemény és lágy mássalhangzóit különböző módon megváltoztatva új szövegminőségeket hozott létre FÓNAGY IVÁN (1980: 77–80), amelyeket azután hangulati szempontból minősített 35–40 éves személyekkel; akik az említett hangzók előfordulási gyakorisága alapján harci dalnak, plátói, illetőleg erotikus szerelmi versnek vagy éppen egy őszi tájat leíró szövegnek vélték Karinthy halandzsáját. FÓNAGY IVÁN tévesen a Heuréka című karcolatot adja meg mint forráshelyet. Ugyancsak a Heuréka szerepel a szerző egy másik munkájában (FÓNAGY 1999: 97), itt „kuruc-hangnem” szerepel a halandzsavers jellegét mutatva. E tévedés onnan ered, hogy a Mint vélgaban (Karinthy Frigyes 1958b: 201) tartalmaz ilyen hangulatú halandzsát is – „Huj, kozmabég, huj, kerek! | Vatykos csuhászok vereki! Dengelegi!...” –, amelyikről a szerző mondja, hogy „[...] tele kurucos tűzzel, régies zamattal.” A Heurékában nem halandzsa van, hanem Arkhimédész mondja el, hogy „[m]inden vízbe mártott test annyit veszít súlyából, amennyi az általa kiszorított víz súlya” (Karinthy Frigyes 1958c. 1: 541), majd bizonyításképp a tengerbe veti magát...

3. Karinthy írásában megadja a halandzsaversdarab képzetársítási irányát, mivel a francia dekadensek modorára, borongós, bölcselkedő hangulatra asszociáltatja az olvasót a halandzsaszöveg előtt. Ez a szándékoltóság meg is valósul, a tudományosság is efféle lát benne. Nem téved akkor FÓNAGY IVÁN (1975: 161), amikor szimbolista stílusban költött, melankolikusan, »spleen«-esen ható jambikus vers”-nek tartja a halandzsáról szóló lexikoncikkében. A Karinthy-szöveg célirányultsága nyilvánvaló. A halandzsatöredék címe, a *Fájdala...* ebben a tekintetben a legárulkodóbb, elsősorban a *fájdalom* szóra emlékeztet, azután a **fáj[dalom] dala* szerkezet is szóba jöhet.

Való nyelvre, való nyelv hangzására és szerkezetére mintázott, kitalált és értelem nélküli szöveg az irodalmi irányzat(oka)t, az egyéni stílusjelleg(eke)t csaknem olyanná teszi,

mint amilyen ezeknek elfogadhatósága valóságos műalkotások esetében megvan (vö. BEAUGRANDE–DRESSLER 2000: 152–183). Mindezt az teszi lehetővé, hogy anyanyelvi hallgatólágos tudás birtokában van az olvasó, továbbá nem csupán nyelvhez kötött intelligenciája van (I. SZÍVÓS 2017: 314). Voltaképpen ezek a tényezők teszik lehetővé, hogy a Karinthy jelezte hangulatot, stílust lehessen társítani a szöveghez, de ez teszi lehetővé azt is, hogy a hangtani, a szótani és a szintaktikai hallgatólágos tudás alapján másféle szöveg is megfeleltethető a halandzsavers sorainak, illetőleg másféle hangulat vagy stílus is, továbbá a humor mint esztétikai minőség, amely (valószínűleg) az intelligencia velejárója. HENRI BERGSON (1968: 116) a szójáték komikumát elemezve írja: „nincs olyan rugalmas, oly mélyen élő, minden részében maradéktalanul jelenlévő nyelv, amely teljességgel megszabadulna a *kész formáktól* [A kiemelés az eredetiből való: B. L.], s ellenállhatna a megfordítás, az átalakítás stb. gépies műveleteinek, amelyekkel úgy közelítenek hozzá, mint valami egyszerű tárgyhoz.” Karinthy halandzsája hangtani, szótani, szintaktikai és szemantikai kész formáktól részben elszakítja a magyar nyelvet, részben pedig utánozza.

Kulcsszók: halandzsa, hangállomány, téma-réma tagolás, entrópia, fiktív tartalom.

Hivatkozott irodalom

- BEAUGRANDE, ROBERT DE – WOLFGANG DRESSLER 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina, [Budapest].
- BERGSON, HENRI 1968. *A nevetés*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BÜKY LÁSZLÓ 2012–2013. Egy költői szövegmű elfogadhatóságának háttere(i) Weöres Sándor: Táncdal. *Nyelvtudomány* 8–9: 19–31.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FÓNAGY IVÁN 1967. Áthajlás, szünet, szerkezet. *Nyelvtudományi Közlemények* 69: 318–343.
- FÓNAGY IVÁN 1975. [A] halandzsa. [1. rész.] In: *Világirodalmi lexikon* 4. Főszerk. KIRÁLY ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest. 160–166.
- FÓNAGY, IVAN 1980. *La métaphore en phonétique*. *Studia Phonetica* 16. Didier, Ottawa.
- FÓNAGY IVÁN 1989. *A költői nyelv hangtanából*. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÓNAGY IVÁN 1999. *A költői nyelvről*. Corvina, Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA 1948. A finn és észti nyelvújítás. *Magyar Nyelv* 44: 11–17.
- KARINTHY FERENC 1946. Halandzsa. *Magyar Nyelvőr* 70: 120.
- KARINTHY FERENC 1967. *Szellemidézés*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Karinthy Frigyes 1958a. Halandzsa. In: Uő, *Az egész város beszél – Karcolatok* 1–4. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1: 291–294.
- Karinthy Frigyes 1958b. Mint vélgaban. In: Uő, *Az egész város beszél* 1–4. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 3: 199–203.
- Karinthy Frigyes 1958c. Heuréka. *Az egész város beszél* 1–4. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1: 537–541.
- Karinthy Frigyes 1966. A vers lelke. In: *Miniatűrök*. Gondolat, Budapest. 188–192.
- KIEFER FERENC 2000. *Jelentésmélelet*. Corvina, Budapest.
- B. LÖRINCZY ÉVA 1979. *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS 2019. Halandzsa. *Élet és Irodalom* 63: 39. (2019. szeptember 27.) <https://www.es.hu/cikk/2019-09-27/magyar-laszlo-andras/halandzsa.html> [2019. 12. 03.]
- SHANNON, E. CLAUDE – WARREN, WEAVER 1986. *A kommunikáció matematikai elmélete*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Budapest.
- s. n. 1912. Színes mozi. *Világ* 3. 75: 7. (1912. március 28.)
- SZIGETVÁRI IVÁN 1911. *A komikum elmélete*. MTA, Budapest.
- SZÍVÓS MIHÁLY 2017. *Fordulópontok a hallgatólágos tudás és a tudattalan felfedezés-történetében. A hallgatólágos tudás általános elmélete*. Magyar Szemiotikai Társaság – Loisir Könyvkiadó, Budapest.
- TAMÁS ILDIKÓ 2013. Halandzsa (nonszensz) a folklórban. Szövegkonstrukciós és -de(kon)strukciós megoldások nyelven innen és túl. *Ethno-Lore* 30: 321–359.
- TAMÁS ILDIKÓ 2018. Nem jársz át az eszemen. Humor a diákközlőben. In: NEMESI ATTILA – T. LITOVKINA ANNA – BARTA ZSUZSANNA – BARTA PÉTER szerk., *Humorstilusok és -stratégiák*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 312–323.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VégSz. = *A magyar nyelv szövegmutató szótára*. Szerk. PAPP FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- VOIGT VILMOS 1975. [A] halandzsa. [2. rész.] In: *Világirodalmi lexikon* 4. Főszerk. KIRÁLY ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest. 166–167.
- VOIGT VILMOS 1983. Fonológia és fonetika egy folklórműfajban. In: JUNG KÁROLY szerk., *Jugoszláviai magyar folklór*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatóintézet, Újvidék. 320–326.

The organization of a nonsense text by Karinthy

The most important author in Hungarian literature and language use who is credited with the creation of Hungarian nonsense texts as a parody of normal language use is Frigyes Karinthy. This essay analyses one of his nonsense texts in terms of its phonology, morphology, syntax, and theme-rheme constructions and entropy. Karinthy partly uses the existing grammatical patterns and partly reinvents them; that is why the reader can assign fictitious meanings to his texts.

Keywords: nonsense, phonology, syntax, theme-rheme structure, entropy, fictitious meaning.

BÜKY LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

ÉLŐNYELV

Névszociológiai analízis Szentpéterszeg helynevei alapján*

1. rész

1. Bevezetés. A helynevek használatának kérdései régóta foglalkoztatják a kutatókat, nem véletlen tehát, hogy a tanulmányozásukra egy önálló részdiszciplína, a helynév-szociológia alakult ki. A szociológiai aspektusú vizsgálatok kezdetben csak szórványosan jelentek meg egy-egy publikációban, napjainkban azonban mind több és több munka – tudományos tanulmány és egy monográfia – tárgyal helynév-szociológiai kérdéseket (GYÖRFFY 2012, 2013, 2015a, 2015b, 2015c, 2015d, 2016, 2017, 2018a, 2018b, 2018c; E. NAGY 2015, 2016, 2018; SZILÁGYI-VARGA 2017a, 2017b, 2018). E dolgozatok jellemzően a debreceni névkutató műhely keretében születtek meg, s az alábbi szempontokat járták körül: vizsgálat alá vonták a helynevek identitásteremtő szerepét, a szleng helynevekhez kapcsolódó attitűdöket, a névvariánsok tipológiáját, a mentális térképeket, a névközösségeket, valamint a helynév-kompetenciát. Vizsgálták tovább a helynévismeretre ható nyelven kívüli tényezőket, valamint a nyelvi-névrendszertani szempontokat is. Minthogy e munkák elsősorban az induktív általánosítás elvét alkalmazták, a tudományszak fejlődését meglátásom szerint az szolgálhatja leginkább, ha mind több és több, egymásra vonatkozatható szisztematikus élőnyelvi vizsgálat lát napvilágot. Az egyes kutatási eredmények egymásra vetítése nem csupán a még formálódó terminológiai és módszertani keretrendszer megszilárdulásához járulhat hozzá, hanem az összevetés révén az elméleti általánosítás céljából tett megállapítások finomítására, árnyalására is sor kerülhet. Mindezekből adódóan jelen tanulmányomban egy újabb esettanulmánnyal igyekszem bővíteni az eddigi empirikus élőnyelvi vizsgálatok sorát. A számos izgalmas helynév-szociológiai vizsgálati szempont közül az alábbiakban az életkor és a nem névismeretre gyakorolt hatását, valamint a névrendszer és a névismeret összefüggéseit állítom a középpontba, majd azt követően egy konkrét névközösség-vizsgálat eredményeit is közre adom.

A vizsgálat alapjául a 2016-ban hagyományos helynévgyűjtés során egybeállított helynévkorpusz szolgált, melyet 7 szentpéterszegi lakostól gyűjtöttem össze (E. NAGY 2016a). A hagyományos helynévgyűjtés eredményeképpen összeállt névkincs ismeretét szóbeli interjúk során mértem fel. Az interjúk előtt minden esetben rögzítettem az adatközlők alapvető személyi adatait (nevét, nemét, életkorát, iskolai végzettségét), foglalkozását és etnikai hovatartozását. A vizsgálatba bevont lakosok kiválasztásakor arra törekedtem, hogy az adatközlők összessége valamennyi szempontból reprezentálja a közösséget. A névismereti interjúk minden esetben kötetlen beszélgetéssel indultak a határ, majd a belterület neveiről. Képzeletben a táj egy-egy szegletére navigáltam adatközlőmet, s kértem, hogy sorolják fel, milyen helyek vannak arrafelé. Ezt követően kiindulópontként jelöltem meg

*Készült az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának, valamint az NKFI 128270 számú pályázatának a támogatásával.

a saját utcájukat, s arra kértem őket, hogy onnan gondolatban elindulva mutassák be a falut. Az interjúk második felében valamennyi adatközlőmet megkérdeztem az interjú során nem említett helynevekhez fűződő névismeretéről is, a kikérdezés módszerét alkalmazva.

A helynévismereti felmérés harmadik szakaszát a gyűjtött anyagok rendszerezése jelentette. Ebben a munkafázisban a gyűjtés során Excel-állományokba rendezett információk feldolgozása és kiértékelése történt meg.

Munkám elméleti keretét a funkcionális nyelvészetben határozom meg, s ennek megfelelően a helyneveket szélesebb társadalmi, szociokulturális összefüggések közé helyezve vizsgálom. Napjainkban több kutató is úgy vélekedik, hogy a helynévkutatás – sőt általában az onomasztika – legcélszerűbb elméleti kereteként a funkcionális nyelvészet jelölhető ki (HOFFMANN 2012: 10, 2014: 7–9; HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 148; RESZEGI 2009: 22). Ezt az elméleti háttérrel alkalmazta például TÓTH VALÉRIA több monográfiájában ómagyar kori hely- és személynévek feldolgozásakor (2016, 2017), a HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH szerzőhármás a magyar helynevek történetéről (2017), majd a régi magyar helynévadásról írt átfogó monográfiájában (2018), valamint GYÖRFFY ERZSÉBET is a jelen dolgozat meghatározó szakirodalmi előzményének tekinthető *Helynév-szociológia* című könyvében (2018a).

2. Településtörténeti áttekintés. A helynévhasználati vizsgálat terepeként szolgáló térség történetének vázlatos ismerete szükséges feltétele a sikeres helynév-szociológiai elemzésnek, mivel a történeti körülmények kisebb vagy nagyobb közvettséggel meghatározzák az ott élőknek a nevekhez való viszonyát is.

Szentpéterszeg Hajdú-Bihar megye déli részén, a Berettyó-vidéken, a folyótól északra fekszik. Az 1111 lakost számláló magyar lakta falu lakosai túlnyomórészt református vallásúak. Szentpéterszeg a Berettyóújfalui járáshoz tartozik, északon Tépével, keleten Gáborjánna, nyugaton Berettyóújfaluuval határos. Déli szomszédjától Váncsodtól, a Berettyó mint természetes határvonal választja el. Területe mintegy 2500 hektár. Népeség száma és területének mérete alapján a kisebb alföldi és az átlagos méretű bihari települések között tartjuk számon. Szentpéterszeg – vagy ahogyan a helybeli lakosok említik, Péterszeg – megtelepedésétől napjainkig Bihar vármegyéhez tartozott (MÓDY 1996: 73; ehhez lásd még TÓTH V. 2008: 99). Noha a falu első nyelvi említése a 13. századra datálható, a régészeti források tanúbizonysága szerint már a 11. században lakott falu lehetett (MÓDY 1996: 85). A kora Árpád-korban a határában feküdt Gáp, amely később nem népesedett be, s ennek következtében a 15. századra teljesen beolvadt Szentpéterszegbe (i. m. 86). Az első írásos említések alapján a településnév kezdetben *Szentpétersege* alakban élt (vö. TÓTH 2008: 104–105): 1285: *Scentpeturzege* (ZO. 1: 63; Gy. 1: 670; Cs. 1: 624; JAKÓ 1940: 353), 1411: *Sentpetersege* (ComBih. 312); majd a jelölt birtokos jelzős szerkezet jelöletlenre váltott: 1552: *Peterszögh* (BÉL 1723/1980: 87), 1598: *Zentt Peterzegrh* (DÁVID 2001: 134). A név eredetét az magyarázza, hogy a Berettyó fattyúágának kanyarulatánál épült falu ősi templomát Szent Péter tiszteletére szentelték fel (FNESZ.; MEZŐ 1996: 185, 2003: 378; RÁCZ A. 2007: 267).

A falu a 15. század utolsó harmadában a debreceni uradalomhoz tartozott, birtokosa Corvin János volt. Egy évszázaddal később Ghiczey Péter volt a földesura (MÓDY 1996: 86). A 17. század végén a török kiűzését követően a helyreállított váradi püspökség mind több szentpéterszegi birtokot igyekezett megszerezni (VARGA 1996: 90). A káptalani és a falusi földeket

a falu határában a 19. század közepén különítették el. A 20. század elején mintegy 1800 lakosa van, a század közepén azonban népességsökkenés következett be: a lakosai tömegesen hagyták el a Berettyó menti falvakat (PAPP 1996: 23, ehhez lásd még KOVÁCS 2013).

A Berettyó-vidék a 19. század második felében zajló folyószabályozások előtt mocsaras, lápos ártér volt (PAPP 1996: 11; VARGA 1996: 89). Igen szembetűnő természetföldrajzi jelenség, hogy a vízszabályozás ellenére a folyó többnyire náddal benőtt holtágai a falu határában a múlt század közepéig élő ereket, lápokot, laposokat képeztek. E táji-természeti adottságok pedig alapjaiban határozták meg Szentpéterszeg határszerkezetét, ebből adódóan pedig az ott élők életformáját és gazdálkodási lehetőségeit (VARGA 1996: 89). A táj eredeti vízrajza a falu szerkezetére is olyan nagy hatással volt, hogy anélkül alig érthető meg a településszerkezet. Az egykori vízállásos területeket, folyómedreket – melyek jól láthatók például a katonai felmérések térképein (MKFT., HKFT.) – a telkek és utcák gondosan elkerülték, s e falurészek jellemzően ma sincsenek beépítve (RÁCZ Z. 1996: 125, 135). A telekszerkezet „a régebbi falurészek mocsári halmaz jellegű, az újabban létesült falurészek szabályos sakktáblás-utcás elrendezésű” (VARGA 1996: 103).

A falu mindenkor lakói számára elsősorban a szántóföld jelentette a vagyont, így nem meglepő, hogy Szentpéterszegen a középkor óta az ekés földművelés volt a megélhetés alapja. A gépi alapú földművelés csupán az 1950-es években vette át a szerepet a kézi vontatású mezőgazdasági eszközöktől (i. m. 108). Napjainkban a település aktív lakosságának egy része a szomszédos Berettyóújfaluba jár dolgozni.

3. A névismereti felmérés háttere. A helynévismereti felmérést 2019 márciusában végeztem el Szentpéterszegen. A falu 1111 lakosából a kutatásba 80 főt (7%) vontam be. A vizsgálatba bevont lakosok kiválasztásakor arra törekedtem, hogy az adatközlők összessége valamennyi szempontból reprezentálja az adott közösséget. Figyelemmel voltam a nemek kiegyenlített aránya mellett a foglalkozások lehető legnagyobb mértékű sokféleségére is. Az adatközlők kiválasztása során többek között arra is törekedtem, hogy a vizsgálatba bevont lakosok a település legkülönbözőbb részeiről valók legyenek. Az eddigi kutatások módszerét követve adatközlőimet négy, életkoron alapuló kategóriába soroltam: 1) 20 év alatti, 2) 21–40 év közötti, 3) 41–60 év közötti és 4) 61 év fölötti korosztály. Úgy gondolom, hogy ezek a korcsoportok jól illeszkednek az emberi élet egyes fontosabb szakaszaihoz.

1. táblázat

Az adatközlők nem és életkor szerinti megoszlása

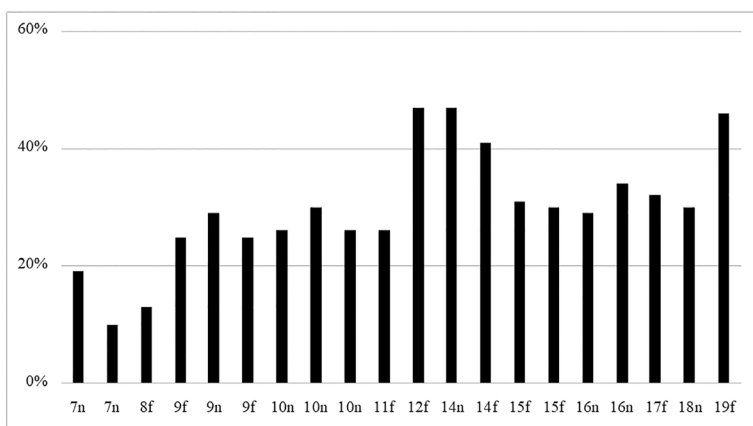
Korcsoport		Összesen	Nem			
			Nő		Férfi	
1.	20 év alatt	20	0–10:	6	0–10:	3
			11–20:	4	11–20:	7
2.	21–40 év között	20	21–30:	2	21–30:	8
			31–40:	8	31–40:	2
3.	41–60 év között	20	41–50:	4	41–50:	3
			51–60:	6	51–60:	7
4.	61 év fölött	20	61–70:	5	61–70:	5
			71–100:	5	71–100:	5
		80		40		40

4. Életkor és helynévismeret. A négy korcsoport helynévismeretét összehasonlítva azt látjuk, hogy az ismert helynévkincs korcsoportonként előrehaladva nő. Míg a gyerekek a névkincs egyharmad részét, a fiatal felnőttek már annak majdszak a felét (44%) ismerik. A 3. generációs csoport a névanyag még nagyobb hányadát, a 64%-át ismeri átlagosan. Az idősek névismerete pedig a helynévkincs háromnegyedét öleli fel.

Az első korcsoport tagjainak átlagosan a névanyag 30%-áról van tudása. Ahogyan azt az 1. diagram is szemlélteti, a fiatalok névismeretében két csoportosulás figyelhető meg. A 12 éves kornál fiatalabb nyelvhasználók névismerete jóval szerényebb, mint a kamaszoké: míg az előbbi alcsoport a neveknek átlagosan csupán a 23%-át, utóbbi a 37%-át ismeri.

1. ábra

A gyerekek névismerete (n = nő, f = férfi)

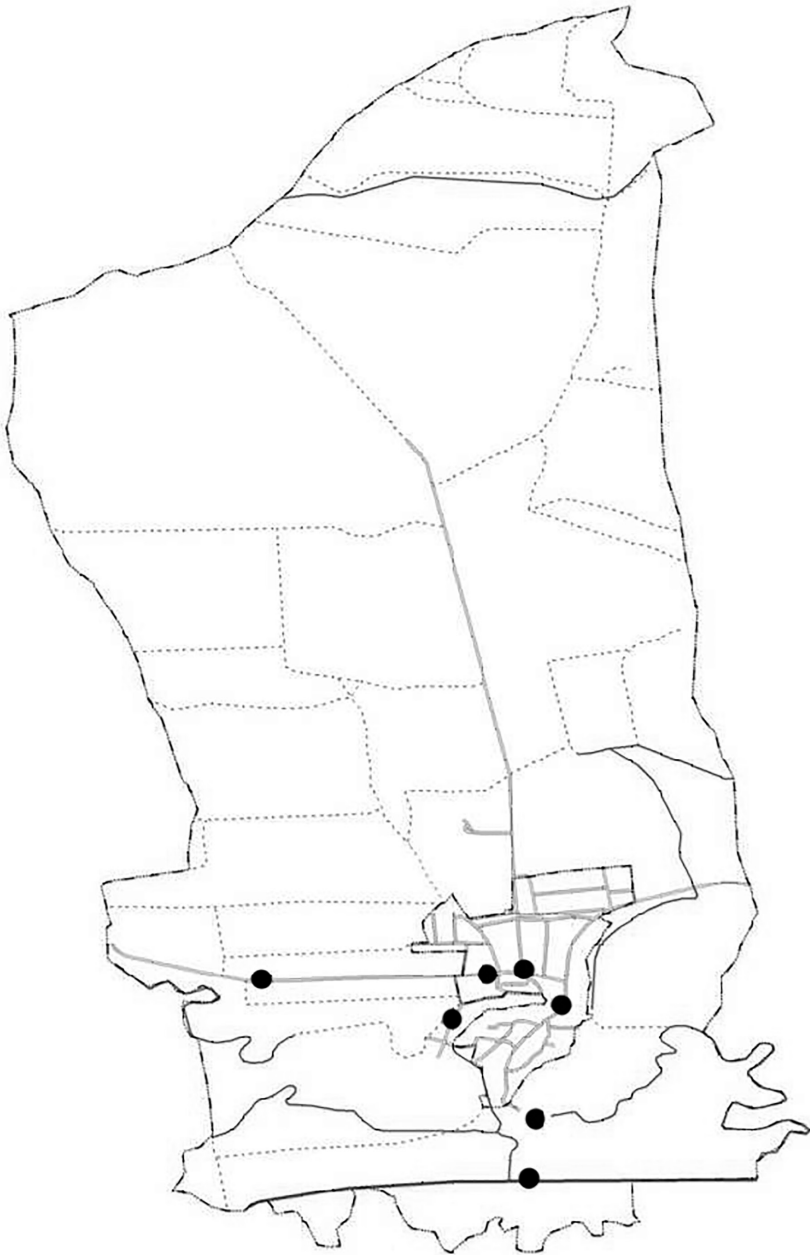

Hasonló eredményeket tapasztalt GYÖRFFY ERZSÉBET a Szentpéterszeggel szomszédos Tépén végzett vizsgálata során: a 10 évnél idősebb gyerekek névismerete e településen is jóval bővebbnek bizonyult (2018a: 83). Mint azt a későbbiekben látni fogjuk, a további korcsoportokon belül ilyen jellegű eltérés nem jelentkezik. A névismeretnek az első korcsoportban való ugrásszerű növekedése viszont nem meglepő, a térben történő mozgás éppen ebben az életkorban lesz általános a gyerekek életében. A mindennapi élet-tér kitágulása magával hozza a helynevekkel való intenzívebb megismerkedést is.

A péterszegi névkincsben 9 olyan név van (a teljes névkészlet 6%-a), amelyet az első korcsoport minden tagja ismer. Ismerik a *Berettyó* és a *Halastó* vízneveket, a szomszédos Berettyóújfaluba vezető út nevét (*Újfalusi út*), a település hivatalos és nem hivatalos megnevezését (*Szentpéterszeg ~ Péterszeg*), valamint néhány belterületi nevet. E nevek közös jellemzője, hogy mind nagy kiterjedésű objektumokat jelölnek (elhelyezkedésüket lásd az 1. térképen). A korcsoport minden tagja számára ismeretlen nevek a teljes névkincs 33%-át teszik ki: e nevek csaknem mindegyike külterületi objektumot jelöl, s a falu határára egykor jellemző földműveléssel hozható összefüggésbe (pl. *Farda ~ Farda-dűlő*). A Szentpéterszeg északkeleti határában egykor elterülő tanyaközpontnak, a 19. században létesült *Káptalan-tanya*-nak a neve, továbbá a területén fekvő objektumoknak (pl. *Kas-tyétkert*) a neve úgyszintén ismeretlen a korcsoport számára.

1. térkép

Az első korcsoport minden tagja által ismert névvel jelölt helyek

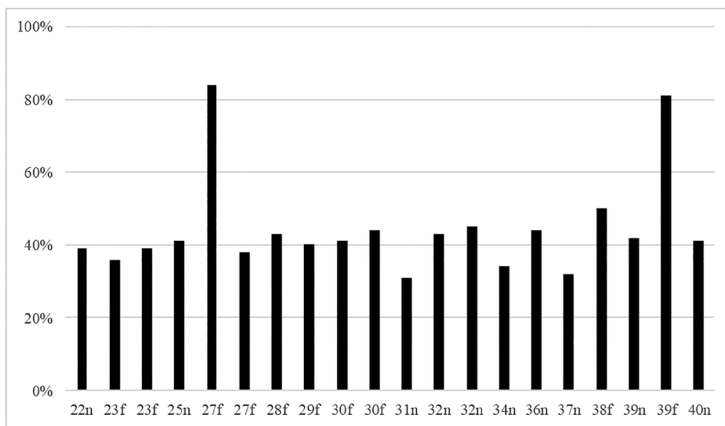

A második generációs csoport átlagosan a névanyag 44%-át ismeri. Az adatközlők névismerete a két kiugróan magas értéktől eltekintve átlagosan a névkincs 40%-ára

terjed ki. A csoport két férfi adatközlőjének (27 és 39 évesek) 80% körüli névismerete a 70 év feletti adatközlők soraiba illeszkedik leginkább. Vajon mi állhat a nagyfokú névismeret mögött? A 27 éves férfi adatközlő nagy népszerűségnek örvend a településen: kapcsolatot tart az idősekkel, a köztisztviselőkkel, a közintézmények dolgozóival. A velük való beszélgetések alkalmával egyfelől sok régi történetet meghallgat, másrészt a település mai életéről is sok információt szerez. Fontos szerepe lehet továbbá annak, hogy földet birtokol a külterületen, valamint annak is, hogy a családja évszázadok óta Szentpéterszegen él. Szentpéterszegi gyökereit erősnek érzi, szabadidejében a település történetét, demográfáját, saját családfáját, a falu őslakos családjait kutatja. Névismeretére tehát szociális és kulturális tényezők együttesen hatottak.

2. ábra

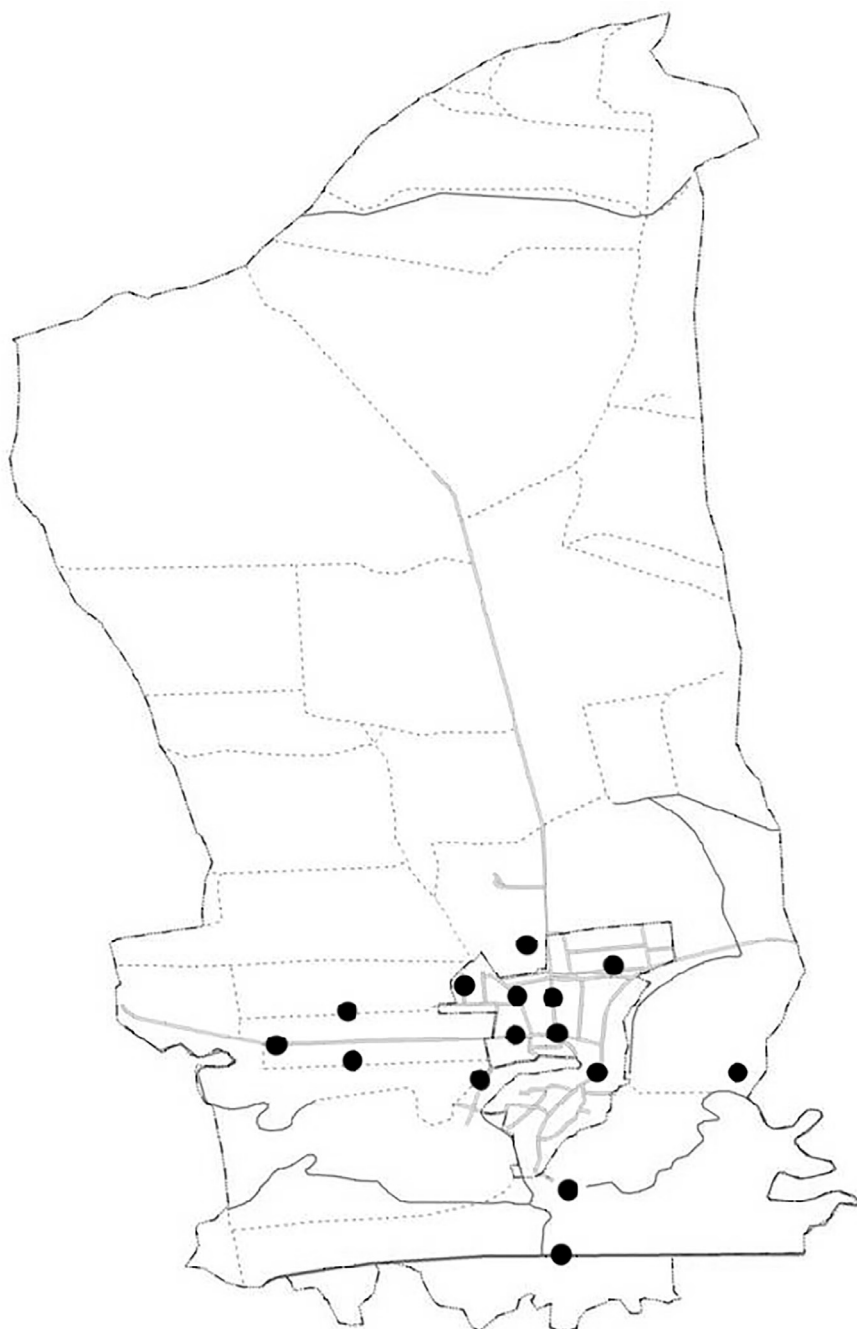
A fiatalok névismerete (n = nő, f = férfi)

A másik férfi adatközlő, aki fiatal kora ellenére kiemelkedően sok nevet, a névkincs 81%-át ismeri, 39 éves. A fenti adatközlőtől eltérően névismerete mögött nem szociokulturális, hanem inkább szociális vonatkozások húzódnak meg: a mezőgazdaság egész életében meghatározó volt, hiszen az a megélhetést biztosította a családja számára. A tősgyökeres adatközlő már kisgyermekkorától kezdve kijárt a földekre, kamaszkorától pedig földmunkákat is végzett. Napjainkban is megfordul a határban: közmunkás foglalkoztatottként olykor külterületi földeket művel. Mindezt saját szavaival illusztrálhatjuk a leghatékonyabban: „gyerekkoromban ürgét öntöttem, nagyapámmal, apámmal mentem, akarva-akaratlan mondták [ti. a helyneveket], oszt csak megmaradt az emberben”. A második korcsoport minden tagja által ismert nevek száma mintegy duplája az első korcsoportban megfigyelt értéknek. 19 név tartozik ide, s ez a teljes névanyag 12%-át jelenti. Az első korcsoport minden tagja által ismert neveket a második korcsoportban is valamennyien ismerik. Az ott felsorolt nevek mellett e korcsoportban többletként jelentkeznek belterületi hivatalos utcanevek (pl. *Ady Endre utca*, *Köztársaság utca*, *Petőfi utca*), továbbá külterületi objektumok nevei (pl. *Gáborjáni-határ*, *Porostó ~ Porostó-kert*). Ahogyan az a 2. térképen is látszik, a mindenki által ismert külterületi objektumok egyöntetűen a belterület közelében fekszenek.

2. térkép

A második korcsoport minden tagja által ismert névvel jelölt helyek

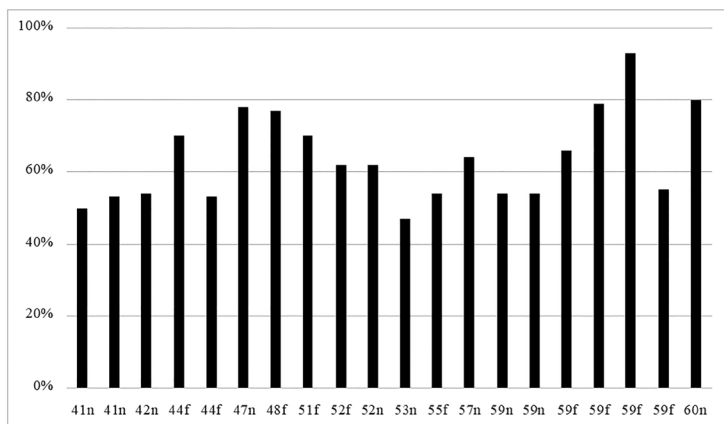

A 2. korcsoport minden tagja számára ismeretlen nevek a névkorpusznak csupán az 5%-át fedik le. Ez a gyerekek hasonló mutatójától (33%) erősen különböző arány. Rendkívül érdekes jelenség, hogy mint ahogyan a mindenki által ismert nevek köre koncentrikusan bővül – azaz a minden 20 év alatti személy által ismert neveket minden 21–40 év közötti is ismeri –, épp úgy a 21–40 év közöttiek számára ismeretlen neveket a 20 év alattiak sem ismerik. A 2. korcsoport számára ismeretlen nevek legtöbbször külterületi szánóföldnév, de akad közöttük belterületi név is.

A harmadik korcsoportnak átlagosan a névkorpusz 64%-áról van tudása. A névanyag negyedét a korcsoport minden adatközlője ismeri, s ez éppen a duplája a fiatalok körében mindenki által ismert nevek számának.

3. ábra

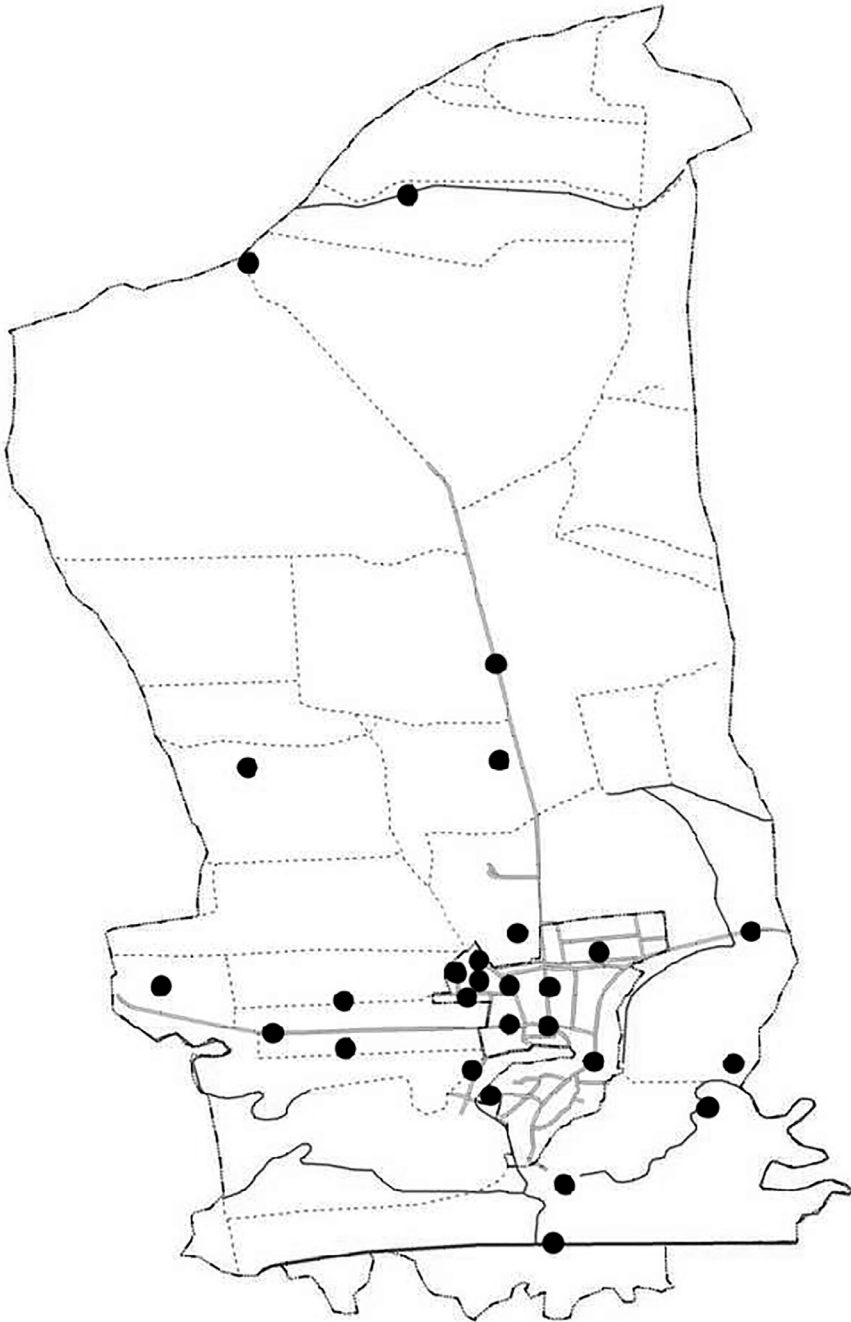
A középkorúak névismerete (n = nő, f = férfi)

A középkorúak által egyöntetűen ismert nevek egészében lefedik a második korcsoport névismeretét: egy kivételt találunk, a *Vörös Hadsereg utcá-t*, ennek szinonim neve, a *Fekete Borbála utca* azonban mindkét csoportban ismert. A fiatalok névismeretéhez képest a legnagyobb eltérés az ismert objektumoknak a belterülettől való távolsága kapcsán mutatkozik. Míg a fiatalok mindegyike által ismert nevek a belterületen vagy annak közvetlen közelében helyezkednek el, addig a középkorúak egyöntetű névismerete a határ távolabbi részeire is kiterjed, pl. *Kálló-ér*, *Tépei-Kálló-híd*, *Kettős*. Emellett a belterületi vagy a belterület melletti objektumok megnevezésére használt helynevek körében is vannak olyanok, amelyek ismerete többletet jelent a fiatalok névismeretéhez képest, például említhető az *Ady Endre utca* szinonim neve, a *Csürhejárás*. A korcsoport minden tagja számára ismeretlen név nincs.

3. térkép

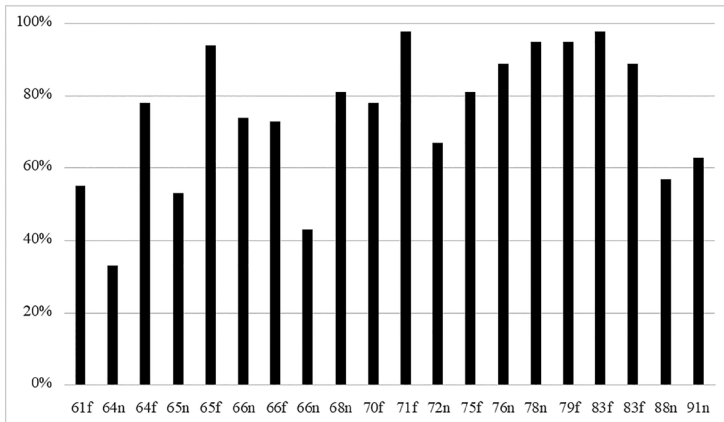
A harmadik korcsoport minden tagja által ismert névvel jelölt helyek

A negyedik korcsoportnak átlagosan a névanyag 75%-áról van tudása. Az a tendencia, mely szerint korcsoportonként előre haladva a mindenki által ismert nevek köre koncentrikusan bővül, ezen a ponton megreked. Mindez megnyilvánul egyfelől abban, hogy a mindenki által ismert nevek száma a középkorúakhoz képest az idősök körében számszerűen kisebb, azaz több olyan helynév is van, amelyet a 3. korcsoport egyöntetűen ismer, az idősök számára azonban ismeretlennek bizonyul (pl. *Ady Endre utca*, *Bacsó Béla utca*, *Köztársaság utca* stb.). E nevek elsősorban belterületi utcanevek, és egyöntetű ismeretük hiánya leginkább az életér idős korból adódó beszűkülésével lehet összefüggésben: ezeket az újabban használatba került neveket ők már nem tanulták meg.

4. ábra

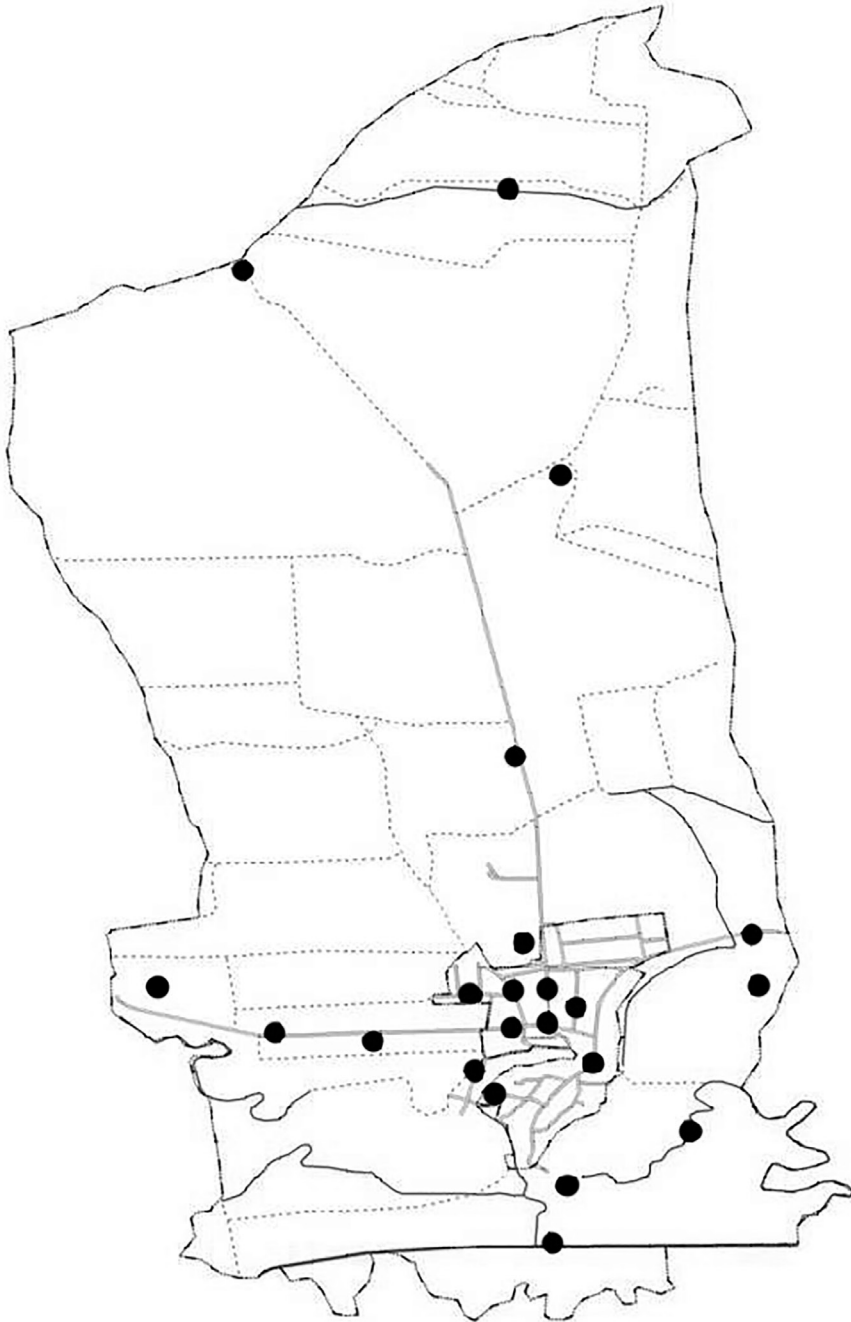
Az idősök névismerete (n = nő, f = férfi)

Másrésről a többletként jelentkező nevek alacsony számát emelhetjük ki. Mindössze négy olyan név van, amelyet a középkorúakkal ellentétben az idősök egyöntetűen ismernek: a *Dózsa utca* és a *Vörös Hadsereg utca* belterületi nevek, valamint a falutól északra elterülő egykori tanyaközpont megnevezései (*Káptalan ~ Káptalan-tanya*). A korcsoport minden tagja számára ismeretlen név nincs.

4. térkép

A negyedik korcsoport minden tagja által ismert névvel jelölt helyek

Összegzőképpen az alábbi táblázat segítségével áttekinthetjük az egyes korcsoportok névismeretét jellemző fontos mutatókat.

2. táblázat

A névismeret mértéke korcsoportok szerint

Korcsoport		Névismereti átlag	Minden adatközlő által ismert nevek	Mindenki számára ismeretlen nevek
1.	20 év alattiak	30%	6%	33%
2.	21–40 év közöttiek	44%	12%	5%
3.	41–60 év közöttiek	64%	25%	-
4.	61 év felettek	75%	25%	-

(Folytatjuk.)

E. NAGY KATALIN
Debreceni Egyetem

A kukorica bajusza: az elnevezés területi változatainak kognitív szemantikai elemzése

1. Bevezetés.¹ A MNyA., illetve a RMNyA. térképlapjai közül egyet-egyét kiválasztva arra keresem a választ, hogy az általam vizsgált címszó – MNyA. 42., illetve RMNyA. 61. *bajusza* (a *kukoricáé*) – egyes (a magyar nyelvterületen számottevő nyelvföldrajzi megoszlást mutató) táji névváltozatainak, lexikai variánsainak háttérében a kategorizáló névadás szempontjából milyen motivációk, metaforikus viszonyok állhatnak. A metaforák vizsgálatához egy kognitív típusú tárgytudományos keretben dolgozó elméleti modellt, LAKOFF–JOHNSON (1980) fogalmimetafora-elméletét használom fel.

A (holista) kognitív felfogás szerint maga a nyelvtudás is a kogníció része, ezáltal a nyelvtudás és az egyes kognitív folyamatok vetületei egységes – holisztikus – rendszert alkotnak, és az általuk nyert tapasztalati alapú ismeretek analógiás módon rendeződnek és raktározódnak el az elmében. Ehhez a folyamathoz különféle reprezentációs eljárásokat alkalmazunk – sematizáció, kategorizáció –, melyek közül elemzésemben a kategorizáció játszik alapvető fontosságú szerepet; ennek meghatározó módja a metaforizáció (l. bővebben BAÑCZEROWSKI 2009: 256–257; LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008: 38; TÁTRAI 2011: 27–28).

A kategorizáció nem más, mint a nyelvi egységek és kifejezések empirikus adatok alapján való csoportokba sorolása. E folyamatot a funkcionális (jelen esetben a holista kognitív) nyelvészet a prototípuselv alapján szemléli – vagyis tulajdonságok alapján történik a példányok kategóriába sorolása (l. bővebben: BAÑCZEROWSKI 253–255; KIEFER 2000: 93–96; KÖVECSÉS–BENCZES 2010: 27–49; LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008: 27; TAYLOR 1991: 38–80; TOLCSVAI NAGY 2013: 113–129; WARDHAUGH 1995: 209–210).

¹ Ezúton mondok köszönetet tanárainknak, H. TÓTH TIBORNAK, JUHÁSZ DEZSŐNEK és KISS JENŐNEK, továbbá lektorainknak a tanulmány elkészítése során nyújtott szakmai segítségért.

A kategóriák természetesen kultúránként változhatnak. A kognitív nyelvészeti felfogás nem fogadja el a SAPIR–WHORF-hipotézist, hiszen az ember egyetemes kognitív képességeit a nyelvi és nem nyelvi mentális műveletekben egyaránt számon tartja, valamint nem a nyelvi műveletek első(bb)ségéből indul ki (bővebben l. TOLCSVAI 2013: 37). – Ez a megállapítás nem zárja ki azt a tényt, hogy a nyelv és a kultúra szorosan összekapcsolódik (a „kulturális DNS”-ről l. részletesebben H. TÓTH 2014: 70; a kumulatív kulturális evolúció folyamatáról l. bővebben TOMASELLO 2002: 45–64; vö. még KÖVECSÉS 2005b: 283–294); továbbá a népnyelv és a standard „szemantikai alapjai és szemantikai kiterjesztései, a megismerésre épülő nyelvi konstruálások alapjai közösek, egyetemes és kultúraspecifikus vonatkozásokban egyaránt” (TOLCSVAI NAGY 2011a: 265).

A kategóriákról alkotott tudásunkat tulajdonképpen a fogalmak egyes tulajdonságainak listája képviseli, de teljesen nem fedi le. E többlettudást a fogalmi keretek adják. A fogalmi keret – más néven: megismerési séma vagy idealizált kognitív modell (LAKOFF 1987)² – „a fogalmi kategória strukturált mentális reprezentációja” (KÖVECSÉS–BENCZES 2010: 51), vagyis csupán az ember elméjében létezik. Idealizáltságukból eredően a különféle fogalmi keretek az egyes kultúrákban lényeges eltéréseket mutathatnak, mindazonáltal egy-egy kultúra tagjainál nagyjából azonosak a keretek. S ezek fontos szerepet játszanak, különösen a nyelvi megértés, a kategorizáció és a konceptualizáció folyamatában (vö. KÖVECSÉS–BENCZES 2010: 51–62).

Egy meglévő fogalomnak egy másik fogalom konceptualizálására való felhasználását, illetve egy már meglévő jelentésszerkezetnek egy másik fogalom leképezésére való alkalmazását nevezzük jelentéskiterjesztésnek. Ennek módozatai közül (metafora, metonímia, általánosítás, specifikáció) a metaforizáció a lényeges kutatóm szempontjából. A metafora olyan nyelvi alakzat, amelyben úgy hasonlítunk egy dolgot egy másikhoz, hogy a kettőt azonosítjuk egymással (l. bővebben KÖVECSÉS 2005a: 13; TOLCSVAI NAGY 2011: 87). A metafora az ókori alakzatelméletek szerint hiba, de ha ezeket megfelelő helyen és mértékben használjuk, jó hiba. Az ókori szemlélethez hasonlóan a 20. századi formális nyelvelméletek anomáliaként tekintettek e jelenségre, és a nyelvi rendszeren kívülinek tekintették (l. bővebben KÖVECSÉS 2005a: 13–14; SCHNADWINKEL 2002: 7–8; továbbá l. még FÓNAGY 1999: 134, 140; a M. BLACK neve fémjelezte helyettesítés-elméletéről l. bővebben FENG 2003: 136, illetve TOLCSVAI NAGY 2013: 209–210).

LAKOFF és JOHNSON (1980) fogalmazta meg a hagyományos metaforafelfogás kritikáját (l. részletesen KÖVECSÉS 2005a: 14–15, 81; SCHNADWINKEL 2002: 9–11; a fogalmi-metafora-elmélet kritikájáról l. FÓNAGY 1999: 205–210; TOLCSVAI NAGY 2013: 210). A metafora a kognitív nyelvészetben a fogalmi megfeleltetések – leképeződések – konvencionizált rendszere, amely két fogalmi tartomány entitásai között áll fenn. A metafora két fogalma – vagyis fogalmi tartománya – közötti leképezés egyirányú folyamat: a konkrét, kiinduló fogalomkör a forrástartomány felől halad a kifejezendő, absztrakt fogalomkör, vagyis a céltartomány felé. A forrástartomány és a céltartomány mint két egymástól független fogalom mindig valamilyen motiváció révén kerül egymással kapcsolatba. A metaforikus leképezések a mindennapi leképezésekre épülnek, kiindulópontja az emberi test, a *testben létezés* ténye. A metaforák nagy része „szó szerinti”, vagyis nincs olyan más, szó szerint vett kifejezés, amelyet helyettesít. Az emberi tudás nem atomi egységekben táro-

² A szakirodalomban előforduló egyes terminusváltozatokat azonos értelemben használom.

lódik, hanem sokszor összetettebb struktúrákba rendeződik. Ennek a tudásnak az elrendeződése történhet egyrészt idealizált kognitív modellekben, másrészt az összetett tudást alkotó konceptuális tényezők metaforikusan is kapcsolódhatnak egymással – az összefüggő tudáselemek konceptuális leképeződése által. Ez utóbbi a fogalmi metafora, melynek különböző nyelvi kifejeződésesei lehetnek. A fogalmi metaforák egyszerre kogníció- és kultúraalapúak is, hiszen ezek a világról való elképzeléseink mentális reprezentációi (részletesebben I. KÖVECSES 1998: 54–55, 63–64, 2005a: 21–24; SCHNADWINKEL 2002: 14–15; KÖVECSES–BENCZES 2010: 88; TOLCSVAI NAGY 2011: 89–91; a fogalmi metaforák fajtáiról részletesen I. LAKOFF–JOHNSON 1980: 14–21, 25–32, 61–68; illetőleg SCHNADWINKEL 2002: 15–20; KÖVECSES–BENCZES 2010: 91–92; TOLCSVAI NAGY 2011: 89–91).

2. A kutatás bemutatása

2.1. A *bajusz*³ szóföldrajzi eltéréseiről általában. Célom az, hogy feltárjam: milyen motivációk, metaforikus viszonyok húzódnak meg a kategorizáló névadás hátterében. Az egyes névváltozatok eléggé nagy formagazdagságot mutatnak: a Kárpát-medence területén – a megadott térképlap adatai alapján – összesen tízféleképpen konceptualizálják a kukoricának azt a részét, mely a MNyA., illetve a RMNyA. címszavai között *bajuszként* szerepel.⁴ Ezek a következők: *haja*, *selyme*, *bajusza*, *cérnája*, *kóca*, *szösze*, *üstöke*, *bojtja*, *szőre* és *szakálla* – (a kukoricáé).⁵ Mindegyik lexémaváltozatot „szó szerinti” metaforáknak tekinthetjük (lásd I. fejezet).⁶

Az egyes fogalmak konceptualizációjának területi alapú variabilitása más, a nyelvtudománnyal interdiszciplináris kapcsolatot fenntartó tudományterületek számára is fontos ismereteket hordozhat, és kutatásra érdemes. DEME–IMRE megállapítása szerint mindegyik névátvitel hasonlósági alapon született, csak mindegyik más-más oldalról közelít, miközben konceptualizálja a fogalmat: a *haja* az emberi hajhoz való hasonlításból eredő elnevezés. A *bajusza* esetében ugyanez áll fenn: amellett, hogy ez a növényrész a férfibajuszra hasonlít, a gyerekek kukoricatöréskor gyakran csináltak belőle maguknak bajuszt. A szálak vékonyságára utal a *cérnája*, a *selyme* pedig a növény ezen részének zöld állapotában való selymes tapintásérzetére. A *bojtja* formailag a tehénfarok bojtjával, az *üstöke* pedig a ló homlokán előre eső üstökével mutat hasonlóságot⁷ (DEME–IMRE 1962: 541–551).

³ Az elemzésben a megadott címszó lexémaváltozatait vizsgálom a fent közölt elméleti keretben. Az egyes lexémaváltozatok területi megoszlásból fakadó fonológiai és morfológiai eltéréseinek bemutatására a jelen dolgozat nem vállalkozik, ezért az egyes lexémaváltozatokat mint lokális „főváltozatokat” a köznyelvi írásmódnak megfelelően rögzítem.

⁴ Jóllehet a *bajusz* lexémavariáns szerepel a térképlap címszavaként megadott szerkezetben, a fogalom köznyelvi és szaknyelvi jelölője a *kukoricahaj* (Maydis stigma).

⁵ A területileg kötött lexikális változatok tautonimák vagy – más terminust használva – heteronimák, és nem szinonimák: ezek ugyanis nem egyazon nyelvjárásban használatosak, hanem a köznyelv–nyelvjárás, valamint a nyelvjárás–nyelvjárás viszonylatban léteznek (HEGEDŰS 2003: 380–381).

⁶ Elemzésemben figyelmen kívül hagytam az erdélyi nyelvjárásokban elszórtan előforduló *pikája*, *tyikája* és *csikája* lexémaváltozatokat (és azok variánsait), ugyanis ezek román eredetű kölcsönszavak (I. elsősorban RK. 1977: 392, illetve 104, 301; I. még MURÁDIN 2010: 225). Ezen névváltozatok további vizsgálatot érdemelnek.

⁷ Emellett föltétlenül megjegyzendő, hogy jelen kutatásom nem előzmény nélküli, ti. a hagyományos szemantika keretében folytak már hasonló vizsgálatok; erre vonatkozóan I. PÉNTEK 1978: 175–190; PÉNTEK–SZABÓ 1985: 173–195.

2.2. A típusok fogalmimetafora-elmélet szerinti áttekintése. A MNyA. 42. térképlapján a *bajusza* (a *kukoricáé*) címszóhoz tartozó kérdező mondat a következő: „A cső végén, mikor még száron van, vékony szálak lógnak ki. Mije ez a kukoricának?” A RMNyA. 61. térképlapján a kérdő mondat lényegében megegyezik ezzel, éspedig: „A cső végén vékony szálak lógnak ki, mije ez a kukoricának?” Mindkét kérdésből kiviláglik: a *szálak* mint (legáltalánosabb) fogalmi jegy központi szerepet játszik a kategorizációs folyamatban.

A köznyelvi lexémaváltozatként megadott bajusz elsődleges jelentését így adja meg az ÉKsz.²: 'férfiak felső ajka fölött meghagyott szőrzet'. Népnyelvi stílusmegjelöléssel pedig: 'kukoricacső hegyén, a csuhé alól kibújó selymes szál(ak); a kalászon növekvő szálkák'. E hasonlóság alapján a metafora a következőképpen jellemezhető:

Forrás	Cél
a) az emberi test része, emberi bajusz	a) a növényi szervezet egy része, kilógó szálak
b) az emberi test legfontosabb részén, a fejen található, és része a természetes növekménynek	b) a növényi szervezet legfontosabb részén, a termésen található, és része a természetes növekménynek
c) több szálból álló függelék, köteg, mely magától megpöndörödik	c) több szálból álló függelék, köteg, mely magától összefordul, összefonódik
d) a szájnylásnál – mint főnyílásnál – található, afölött ki- és lefelé növvő, szétágazó szálak	d) a kukorica borítólevelei szétválásánál keletkező nyílásnál – mint főnyílásnál – található, annál ki- és lefelé lógó szétágazó szálak
e) másodlagos, esztétikai funkciójú	e) a termés szempontjából másodlagos funkciójú a megléte
f) prototipikusan barna színű	f) prototipikusan barna színű ⁸

A *haj* elsődleges denotátuma a következő az ÉKsz.²-ben: 'az ember fejbőrét borító, vékony szálaból álló képződmény'. Népnyelvi stílusmegjelölés mellett ezt találjuk: 'kukoricahaj, bajusz'. A metaforikus leképeződés a következőképpen jellemezhető:

Forrás	Cél
a) az emberi test része, emberi haj	a) a növényi szervezet egy része, a kukoricacsőből kilógó szálak
b) az emberi test legfontosabb részén, a fejen található, és része a természetes növekménynek	b) a növényi szervezet legfontosabb részén, a termésen található, és része a természetes növekménynek
c) több szálból álló függelék, köteg, mely magától megpöndörödhet	c) több szálból álló függelék, köteg, mely magától összefordul, összefonódik
d) az emberi fej tetején található, onnan kinövő, szétágazó szálak	d) a kukorica termésének csúcán található, onnan kinövő, szétágazó szálak
e) a hajszaalak hosszúsága: jellemzően hosszú	e) a növényi szálak hossza: jellemzően hosszú
f) a hajszaalak vékonysága: jellemzően vékony	f) a növényi szálak vékonysága: jellemzően vékony

⁸ Feltehetően ebben a konceptualizációs folyamatban a szín nem játszik meghatározó szerepet, hiszen a növény ezen része fiatalabb korában zöld színű, ennek a résznek mégis a *bajusz* az általános megnevezése.

g) másodlagos, esztétikai funkciójú	g) a termés szempontjából másodlagos funkciójú a megléte
h) prototipikusan barna színű	h) prototipikusan barna színű ⁹

Az *üstök* jelentése – *régies* stílusmegkötéssel – a következőképpen van meghatározva az ÉKsz.²-ben: 'a homlok felett nőtt hosszú haj'; *kissé bizalmas* stílusjelöléssel: 'dús, hosszú, bozontos (férfi)haj'.¹⁰ A hasonlítás alapja azonos a *haj* metafora kapcsán felvázoltakkal, azonban néhány ponton eltérés mutatkozik a fogalmi tartományok leképezésében:

Forrás	Cél
a) az emberi vagy állati test része; haj	a) a növényi szervezet egy része, a kukoricacsöből kilógó szálak
b) az emberi vagy állati test legfontosabb részén, a fejen található, és része a természetes növekménynek	b) a növényi szervezet legfontosabb részén, a termésen található, és része a természetes növekménynek
c) több szálból álló független, köteg, mely prototipikusan magától összekuszálódik	c) több szálból álló független, köteg, mely magától összefordul, összefonódik
d) az emberi vagy állati fej homlok feletti, de egészében nézve annak mégis a felső részéről kinövő szálak	d) a kukorica termésének csúcsán található, onnan kinövő, szétágazó szálak
e) a hajszálak hosszúsága: jellemzően hosszú	e) a növényi szálak hossza: jellemzően hosszú
f) a hajszálak vékonysága: jellemzően vékony	f) a növényi szálak vékonysága: jellemzően vékony
g) másodlagos, esztétikai funkciójú	g) a termés szempontjából másodlagos funkciójú a megléte
h) prototipikusan barna színű	h) prototipikusan barna színű ¹¹

A *szakáll*¹² jelentésére az ÉKsz.² a következőt adja: 'férfiai arcán, állán növő szőrzet'. *Tájnnyelvi* stílusmegjelöléssel: 'a kukorica bajusza, selyme'. A fogalmak közötti hasonlóság rendszeresen így jellemezhető a forrás- és céltartomány szerinti megfelelések viszonyában:

Forrás	Cél
a) az emberi test része, emberi szakáll, szőrzet	a) a növényi szervezet egy része, kiálló szálak
b) az emberi test legfontosabb részén, a fejen található, és része a természetes növekménynek	b) a növényi szervezet legfontosabb részén, a termésen található, és része a természetes növekménynek
c) több szálból álló sűrű független, köteg, mely magától bozontolódik	c) több szálból álló sűrű független, köteg, mely magától kötegelődik

⁹ A *haj* általános megnevezésére is érvényesek a 8. lábjegyzetben foglaltak.

¹⁰ Noha DEME-IMRE (1962) e változattal kapcsolatban a ló *üstökére* utal, valószínűleg a lóra vonatkoztatva már ugyancsak metaforáról beszélhetünk.

¹¹ Az *üstök* általános megnevezésére is érvényesek a 8. lábjegyzetben foglaltak.

¹² Ez az elnevezés ritkább, mint a *bajusz*, főként Erdélyben fordul elő.

d) a szájnylásnál – mint főnyílásnál – található, akörül ki- és lefelé növő, szétágazó szálak	d) a kukorica borítólevelei szétválásánál keletkező nyílásnál – mint főnyílásnál – található, annál ki- és lefelé lógó szétágazó szálak
e) az áll csúcásáról lóg le	e) a termés csúcásáról lóg le
f) másodlagos, esztétikai funkciójú	f) a termés szempontjából másodlagos funkciójú a megléte
g) prototipikusan barna színű	g) prototipikusan barna színű ¹³

A *szőr* szónak az ÉKsz.²-ben megadott jelentései között az elsődleges: 'emlősök bőréből növő, szaruanyagból való szál(ak összessége) az emberi hajat kivéve'; ezen kívül van egy növénytani fogalomkörü megszorítást tartalmazó denotátuma is: 'némely növényi részen nőtt vékony, (rövid) hajlékony képződmény'. A metaforikus leképeződés a következőképpen jellemezhető:

Forrás	Cél
a) az emberi vagy állati test része; szőr	a) a növényi szervezet része, kilógó szálak
b) az emberi vagy állati test külső felületén található, és része a természetes növekménynek	b) a termésnek mint testnek külső felületén található, és része a természetes növekménynek
c) több szálból álló független, mely prototipikusan magától hajlik, összekuszálódik	c) több szálból álló független, mely magától összefordul, összehajlik
d) az emberi vagy állati test külső felületét borító, onnan kinövő, kuszálódó szálak	d) a termésnek mint testnek külső felületét borító, szétágazó szálak
e) a szőrszálak vékonysága: jellemzően vékony	e) a növényi szálak vékonysága: jellemzően vékony
f) másodlagos, esztétikai funkciójú	f) a termés szempontjából másodlagos funkciójú a megléte
g) prototipikusan barna színű	g) prototipikusan barna színű ¹⁴

Az eddig sorra vett metaforák konceptualizációs eljárásában közös az antropomorf szemlélet: az emberi test egy-egy részével hozható kapcsolatba a megnevezni kívánt entitás. A fogalmi tartományok közötti megfelelések közül a legfontosabb tényező a pozíció – a „fejen létezés” ténye –, és a minőség, vagyis a különféle haj- vagy szőrféleség vonatkozása.

A *selyem* esetében már valamelyest más a helyzet. Az ÉKsz.²-ben ez áll róla: 'selyemhernyó váladékából keletkezett fényes, rugalmas, finom szál; ebből készült finom, tompa fényű kelme'; illetve népies stílusmegjelöléssel a következő: 'a kukorica bajusza'. A fogalmi tartományok közötti leképeződések kissé nehezkesebben ragadhatók meg¹⁵, hisz a hasonlóság nem antropomorf alapú:

¹³ A *szakáll* általános megnevezésére is érvényesek a 8. lábjegyzetben foglaltak.

¹⁴ A *szőr* általános megnevezésére is érvényesek a 8. lábjegyzetben foglaltak.

¹⁵ A forrástartomány sem teljesen egyértelmű ma: ti. a kelme mellett a hernyóselyem is lehet az alapja az átvitelnek, hisz régebben mindkettőhöz volt szemléleti-tapasztalati hozzáférésük az embereknek.

Forrás	Cél
a) szálak sokaságából álló szövet	a) szálak sokaságából álló szövevény
b) finom tapintású szövetanyag	b) finom tapintású szálszövevény
c) rugalmas anyag	c) rugalmas szálak, szövevény
d) fényes szálakból tompa fényű kelme készül	d) a növényi szálak friss, zsenge állapotban – mikor még zöld színűek – fényesen csillognak (majd az érés miatt idővel egyre tompább a fényük)

A *cérna* szónak az ÉKsz.²-ben megadott jelentései között az elsődleges 'varrócérná'-n kívül található egy textilanyagokkal kapcsolatos fogalomköri megszorítást tartalmazó denotátum is: 'több szál összesodrásával készült fonal'. A *cérna* a népi használatban 'cérnagombolyag' jelentésű is, s megjelenésében ez hasonlít a kukoricabajuszra (ez tulajdonképpen hétköznapi metonímia). A hasonlítás alapja azonos a *selyem* metafora kapcsán felvázoltakkal, azonban a fogalmi tartományok leképezésében mégis mutatkozik egy kis eltérés:

Forrás	Cél
a) szálak sokaságából álló fonalgombolyag	a) szálak sokaságából álló fonalszerű képződmény
b) finom tapintású anyag	b) finom tapintású (szál)szövevény
c) igen vékony, (hajszál)vékony szálú (fonal)	c) a szálak hajszálvékony, fonalszerű képződmények
d) rugalmas anyag	d) rugalmas szövevény
e) a cérnaszál(ak) jellemzően hosszú(ak)	e) a növényi szálak jellemzően hosszúak

A *kóc* szó elsődleges denotátuma az ÉKsz.²-ben a következő: 'kender, len vagy juta gerebenezésekor fennmaradó, összegubancolódott szálak csomója', majd a textilanyagokkal kapcsolatos fogalomköri megszorítást mutató jelentése: 'selyem, pamut, gyapjú fonásakor keletkező hulladék'. A metaforikus leképeződés lényeges pontjai a következőképpen jellemezhetők:

Forrás	Cél
a) kusza szálak sokaságából álló entitás	a) összekuszálódott szálak sokaságából álló képződmény
b) finom tapintású anyag	b) finom tapintású szálszövevény
c) hajszálvékony szálú összefonódó anyag	c) a szálak hajszálvékony fonalszerű képződmények
d) rugalmas anyag	d) rugalmas szövevény
e) mellékes termék, hulladék	e) mellékes termék, a termés szempontjából elhaló rész

A *szösz* szó elsődleges jelentését a következőképpen közli az ÉKsz.²: 'a tilott és gerebenezett len v. kender rostjainak megfonható tömege', majd a másodlagos denotátuma: 'pihe(szerű), könnyű szál'. A metaforikus leképeződés így jellemezhető a forrás- és céltartomány szerinti megfelelések viszonylatában:

Forrás	Cél
a) szálak sokaságából álló entitás	a) szálak sokaságából álló képződmény
b) hajszálvékony növényi rostszálak	b) hajszálvékony növényi rostszálak
c) könnyű, tapintásra pihe(szerű) anyag	c) könnyű, finom tapintású szálszövevény
d) a fésüléstől összegubancolódó szálak sokasága	d) természetes módon összegubancolódó fonalszerű képződmények sokasága
e) mellékes termék	e) a termés szempontjából mellékes rész

Megállapítható, hogy a *selyem*, a *cérna*, a *kóc* és a *szősz* megnevezések konceptualizációs aktusában az anyagszerűség, a tapintás, a külső forma az elsődlegesen meghatározó vonatkozás. A vizsgált lexémák referenciái nem teljesen természetes szubsztanciák, hanem olyan anyagok, melyeknek előállításába az ember is bekapcsolódik. Mind emberi tevékenység során létrejött anyagok, a feldolgozás szempontjából pedig közbülső termékek – a további ipari tevékenységekhez alapanyagul szolgál(hat)nak – vagy végtermékek.

A *bojt* elnevezés esetében jelentősen eltérő a helyzet. Az ÉKsz.²-ben közölt jelentése szerint: 'csomókba fogott szálakból, rojtokból való lecsüngő dísz'. A fogalmi tartományok közötti leképeződések lényeges pontjai a következőképpen ragadhatók meg:

Forrás	Cél
a) szálak, rojtok sokaságából álló entitás	a) szálak sokaságából álló képződmény
b) vékony szálakból áll	b) vékony rostszálak alkotják
c) mesterségesen csomókba fogott szálak sokasága	c) természetes módon összegubancolódó, szinte csomókba összeálló fonalszerű képződmények sokasága
d) egy entitás csúcсарól egy pontból lóg le, egy pontból ágazik szét	d) a termés csúcсарól, tehát látszólag egy összefogott pontból lóg le, onnan ágazik szét
e) másodlagos, esztétikai funkciójú, díszítő elem	e) a termés szempontjából másodlagos funkciójú elem

A *bojt* metafora a fent bemutatott két típusba tartozó névváltozatoktól lényeges eltérést mutat, ugyanis ennek konceptualizációs eljárásában a végtermékjelleg mint központi jegy mutatkozik meg: a *bojt* referenciája prototipikusan egy díszítőelem, mely az előzőekben bemutatott nevű közbülső termékekből – jelen esetben alapanyagokból – készül(het) kézművesség útján vagy az ember által működtetett ipari termelőmunkával.

3. Összegzés. A lexémaváltozatok konceptualizációjának háttérében három fő motivációs tényezőt tudtam elkülöníteni, miközben bemutattam e metaforák forrás- és céltartomány szerinti fogalmi leképeződését. A konceptualizációs folyamat háttérében az antropomorf alapú névadás a meghatározó a *bajusz*, a *haj*, az *üstök*, a *szakáll* és a *szőr* lexémavariánsoknál; az emberi test egy-egy részével hozhatók összefüggésbe az ekként megnevezett entitások. A fogalmi tartományok közötti megfelelések közül a legfontosabb tényező a pozíció („fejen létezés”) és a minőség (különféle haj- vagy szőrféleség). A második kategóriába sorolhatók a *selyem*, a *cérna*, a *kóc* és a *szősz* variánsok, melyek konceptualizációjának motivációs háttérében az anyagszerűség, a tapintás, a külső forma az elsődlegesen meghatározó vonatkozások. E vizsgált lexémák referenciái nem

teljesen természetes szubsztanciák; emberi tevékenység során létrejött anyagok, a feldolgozás szempontjából pedig lehetnek közbülső (további ipari tevékenységekhez alapanyagul szolgáló) vagy végtermékek. A harmadik kategóriába sorolható a *bojt*, amely fogalom konceptualizációs eljárásában a végtermékkjelleg a központi jegy: a *bojt* referenciája prototipikusan egy díszítőelem, mely az ember által működtetett ipari termelőmunka által jön létre. A kutatás folytatását dialektológiai szempontból is időszerűnek tartom, mert noha a MNyA. és RMNyA. anyaga ilyen típusú kutatásokra is alkalmas, e tekintetben még nagymértékben kiaknázatlan.

Kulcsszók: kukoricabajusz, kategorizáló névadás, táji névváltozatok, metaforakutatás, kognitív (etno)szemantikai vizsgálat, LAKOFF–JOHNSON-féle fogalmimetafora-elmélet.

Hivatkozott irodalom

- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2009. A nyelvészeti strukturalizmus és kognitívizmus tézisei és alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 133: 253–262.
- DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU 1962. A magyar nyelvatlasz viszonya egyéb tudományágakhoz. *Magyar Tudomány* 69: 541–559.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- FENG, XIAOHU 2003. *Konzeptuelle Metaphern und Textkohärenz*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. <https://books.google.hu/books?id=tI8PToWkuSYC&pg=PA148&lpg=PA148&dq=konzept+metapher&source=bl&ots=4CXMQ1wrmG&sig=IaG9F8MYWzd8LGS-OUXfYwnc1a4&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwjH6ZfLnrrRAhXGVBQKHQ0tBhUQ6AEILjAD#v=onepage&q=konzept%20metapher&f=false> (2019. 11. 7.)
- FÓNAGY IVÁN 1999. *A költői nyelvről*. Corvina, Budapest.
- H. TÓTH TIBOR 2014. *Nyelvi változások az ezredfordulón. Meghatározó jelenségek a nyelvi viselkedés és a nyelvhasználat területéről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA 2003. A nyelvjárási lexikológia. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 375–396.
- KIEFER FERENC 2000. *Jelentéselmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- KÖVECSE ZOLTÁN 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: PLÉH CSABA – GYÖRI MIKLÓS szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest. 50–82.
- KÖVECSE ZOLTÁN 2005a. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- KÖVECSE ZOLTÁN 2005b. *Metaphor in culture. Universality and variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖVECSE ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Általános nyelvészeti tanulmányok 22. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–58.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.

- MURÁDIN LÁSZLÓ 2010. Nyelv földrajzi adatok a *kukorica* szókinchéhez. In: MURÁDIN LÁSZLÓ: *Erdélyi magyar nyelv földrajz. Nyelvészeti tanulmányok*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad. 220–231.
- PÉNTEK JÁNOS 1978. Rendszerszerűség és produktivitás a *Phaseolus* népi terminológiájában. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 22: 175–190.
- PÉNTEK JÁNOS – SZABÓ ATTILA 1985. *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- RK. = MÁRTON GYULA – PÉNTEK JÁNOS – VÖÖ ISTVÁN szerk., *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság / Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- SCHNADWINKEL, BIRTE 2002. *Neue Medien – neue Metaphern? Sprachliche Erschließung des neuen Mediums Internet durch Metaphern (deutsch-französisch)*. Hamburg. <http://docplayer.org/4409223-Neue-medien-neue-metaphern-sprachliche-erschliessung-des-neuen-mediums-internet-durch-metaphern-deutsch-franzoesisch.html> (2019. 11. 7.)
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TAYLOR, JOHN R. 1991. *Linguistic Categorization*. Clarendon Press, Oxford.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2011a. Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* 107: 257–276.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2011b. *Kognitív szemantika*. Europica Varietas, Nyitra.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- WARDHAUGH, RONALD 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég, Budapest.

***A kukorica bajusza* ‘corn tassel’: a cognitive semantic analysis of its territorial variability**

This paper addresses a very important issue of cognitive linguistics that is also relevant for dialectology and geolinguistics: metaphors and the process of conceptualization that underlies them. I selected the maps of *bajusza* (*a kukoricáé*) ‘tassel (of corn)’ from both MNyA. (#42) and RMNyA. (#61). My questions refer to the motivations and the metaphoric relations in the background of some lexical and regional name variants (showing significant geolinguistic distribution in the Hungarian language territory) of the entry examined. To analyze metaphors, I apply the conceptual metaphor theory (LAKOFF–JOHNSON 1980), which is a theoretical model in the (holistic) cognitive framework.

Keywords: *kukorica bajusza* ‘corn tassel’, categorical naming, regional name variants, metaphor research, cognitive (ethno)semantic examination, conceptual metaphor theory.

FERENCZI GÁBOR
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Magyarságtudományi Intézet

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

A szláv nyelvfejlődés Trubeckoj-féle korszakolása és a magyar szlavisztika

1. A magyar nyelv meglehetősen nagy számú korai szláv jövevényszavának vizsgálatakor nem kerülhető meg a szláv nyelvek történetének néhány alapkérdése, többek között például az, hogy a szláv alapnyelv (az ősszláv) mikor vált szét a ma ismert szláv nyelvekre.

Erre vonatkozóan a hazai szlavisztikában az a nézet uralkodik, hogy az ősszláv nyelv a nagy szláv expanziót (Kr. u. 6–7. sz.) követően egyből a mai értelemben vett egyes szláv nyelvekre esett szét, vagyis a honfoglaló magyarok nem ősszláv nyelvű lakosságot találtak a Kárpát-medencében, hanem már elkülönült szlovák, horvát, bolgár, szlovén stb. nyelven beszélő népeket (vö. KNEZSA 1942: 178, KISS 1994). Érdekes módon találtak ebben a felfogásban bizonyos tudományon kívüli szempontok: magyar részről a szláv hatás kisebbitésére való törekvés („...bár összeségében a szláv nyelvi hatás nyelvünkben igen nagy, egy-egy szláv nyelvnek a hatása azonban nem nagyobb, mint pl. a régi török vagy az olasz nyelvi hatás” – MELICH 1910: 31), szláv szomszédaink részéről pedig nyelveik régiségének a bizonygatása (pl. a szlovák JÁN STANISLAV szerint a Dunántúl a magyar honfoglalás előtt szlovák nyelvterület volt, vö. GREGOR 1989: 194). Úgy látszik, ez a felfogás környékünkön mindenkinek megfelelt, ezért a bizonyítékok hiánya fölött a közép-európai kutatók rendszerint szemet hunytak és nem firtatták, hogy mi a kritériuma egy nyelv (az ősszláv) több nyelvre való felbomlásának. Azok az izoglosszák ugyanis, amelyek a szláv nyelvterületet már a magyar honfoglalás előtt felszabdalták, nem egyes szláv nyelveket, hanem azok csoportjait jellemzik ma, vagyis – a tankönyvekben használatos egyszerűsített hangjelölést alkalmazva – egy ősszláv **borda* ’szakáll’ vagy **zolto* ’arany’ alakból nem egy bizonyos szláv nyelvben lett csak *brada* és *zlato*, hanem az összes délszláv nyelvben kívül még a csehben és a szlovákban is; az összes többi nyugati szláv nyelvben (lengyel, alsó- és felsőszorb) *broda* és *zloto* felel meg ezeknek, míg a három keleti szláv nyelvben (orosz, ukrán, fehérorosz) *boroda* és *zoloto* típusú alakok keletkeztek. Tehát nem volt egységes a szláv nyelv a magyar honfoglalás idején, de nem is voltak még kialakulva például a *brada* típuson belül mondjuk a csehét a horváltól jól érzékelhetően megkülönböztető vonások.

A hagyományos nézetek bírálatával a fiatal NIKOLAJ SERGEEVIČ TRUBECKOJ herceg (1890–1938) már az I. világháború idején, 1916-ban fellépett egy nyilvános előadáson ALEKSEJ ALEKSANDROVIČ ŠACHMATOV ma is klasszikusnak számító művét (ŠACHMATOV 1915) bírálva. Ebből az előadásból nőtt volna ki TRUBECKOJ disszertációja, amelyet A szláv nyelvek őstörténete (Опыт праистории славянских языков) címmel kezdett írni már az orosz polgárháború viszontagságai közepette. Ennek kéziratát Rosztovból való menekülése előtt letétbe helyezte az ottani egyetem könyvtárában, de az más irataival együtt elveszett, valószínűleg a II. világháborús bombázásoknak esett áldozatul. A disszertáció elveszett kéziratát TRUBECKOJ emlékezetből próbálta rekonstruálni, ez azonban

nem sikerült a maga egészében, viszont több fontos cikke jelent meg a tervezett könyv témakörében. Tartalmáról, felépítéséről Trubeckojnak már a szófiai emigrációból Roman Jakobsonhoz írott leveleiből alkothatunk képet (TLN. 5–8). Már az első fennmaradt, 1920. december 12-én kelt levélben leszögezi, hogy ő az ósszláv korszak végét a 12. századra teszi (TLN. 2). A nemzetközi tudományos nyilvánosság elé 1922-ben állt ki elgondolásával, amelynek lényege az, hogy egy nyelv akkor bomlik fel több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös innovációkat végrehajtani. Ezért az ósszláv nyelv fennállása esetén a terminus ad quem az utolsó közös szláv hangváltozás, márpedig ez a hagyományosan *jer*-eknek nevezett, a cirill betűs ósszláv kéziratokban ѣ, ѣ betűkkel jelölt rövid magánhangzók¹ kiesése bizonyos pozíciókban, ami időben elhúzódva a 10–12. század folyamán ment végbe a szláv nyelvterületen nagyjából egységes módon (TRUBECKOJ 1922: 217–218). TRUBECKOJ később is visszatért erre kérdésre (1925: 287–288, 1927: 55–56). Kortársai közül leghatározottabban NIKOLAJ NIKOLAEVIČ DURNOVO (1932) állt ki e felfogás mellett.

2. E kis bevezetőre azért volt szükség, mert örvendetes módon az utóbbi időkben több cikk jelenik meg a régi szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből, és úgy tűnik, mintha TRUBECKOJ eredményeit egy kicsit e sorok írójának kezdenék tulajdonítani, noha nem tettem semmi mást, mint azt, hogy TRUBECKOJ tételéből a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaira nézve levontam azt a magától adódó következtetést, hogy a magyarság nem a mai értelemben vett, már egymástól végleg elkülönült szláv nyelveket beszélő lakosság közé települt, hanem az itt lakó szlávok még a felbomlófélben lévő késői ósszláv nyelv dialektusait beszélték. HORVÁTH LÁSZLÓ ezt egy helyütt „ZOLTÁN elméletének” nevezi (HORVÁTH 2019: 271), ami megtisztelő ugyan, de a fentiek fényében nem helytálló. Más okból kell kiigazítani MOZGA EVELIN (2018: 52) fogalmazását, amely azt sugallja, hogy csupán az 1980-as évektől kezdve kezdtek volna megkérdőjelezni, hogy az ósszláv nyelv korszaka csak az 5. századig tartott; mint láttuk, TRUBECKOJ ennek az ellenkezőjét már az 1920-as évek elejétől hirdette.

3. Más kérdés TRUBECKOJ nézeteinek magyarországi fogadtatása. TRUBECKOJnak a fenti problémát érintő írásai csak a szovjet rendszer vége felé kezdtek megjelenni saját hazájában (TRUBECKOJ 1987). A hercegi címét (*knjaz', Fürst, le prince*) tudományos művein is feltüntető fehéremigráns néhány cikke és a Grundzüge der Phonologie orosz fordítása ugyan megjelent a hrucsovi „olvadás” éveiben (TRUBECKOJ 1960), utána azonban hosszú szünet következett. A magyarországi szlavisták közül a tanulmányait Prágában kezdő, majd Budapesten KNEZSÁNÁL befejező BALECZKY EMIL az ELTE orosz szakán nyelvtörténetből doktorálni készülökkel olvastatta az „Einiges”-t, ahogy a tanulmányt (TRUBECKOJ 1925) röviden emlegettük. Az Ósszláv nyelv című egyetemi tankönyvben azonban érdekes módon intézte el a kérdést: „Az V–IX. században a szlávok már külön éltek, nyelvük – mint lát-

¹ E két magánhangzót szokás redukált ѣ és redukált ѣ névvel is illetni, ami nem pontos, mivel ezek a magánhangzók a 10–11. században még többnyire teljesen tiszta, a szlávval kontaktáló nyelvek beszélői számára jól azonosítható vokálisok voltak. Hogy hogyan ejthették ezeket a hangokat a 10–11. században, arra nézve Décsy Gyula kutatásai alapján teljesen biztosak lehetünk abban, hogy a ѣ (*jer*) rövid *u*-nak, a ѣ (*jer'*) pedig rövid *i*-nek hangzott, illetve – ahogy Décsy (1958: 384) óvatosan fogalmaz –, ezek vagy rövid *u*-nak és rövid *i*-nek hangzóztak, vagy olyan hangszínű hangok voltak, amelyeket a finnek és a magyarok rövid *u*-nak és rövid *i*-nek érzékeltek.

tuk – már eltért egymástól. [...] A nyelvi differenciáció azonban még nem fejeződött be teljesen, mert a IX. században még minden szláv törzs nyelvében megvoltak a nazális (ϕ, ρ) és a redukált (b, b) magánhangzók, amelyeket pontosan tükröznek az ószláv nyelvemlékek, valamint a magyarba, a románba és az albánba átvett korai szláv jövevényszavak. Tehát a IX. században még nem fejeződött be a szláv nyelvek differenciációja, közös szláv nyelvről azonban ebben az időben már nem beszélhetünk. Egyes nyelvészek, pl. N. S. Trubeckoj (1890–1938) szerint a szláv nyelvek csak a XII. századtól tekinthetők teljesen önállóaknak, ez az álláspont azonban nem fogadható el” (BALECZKY–HOLLÓS 1968: 14). Megemlíti tehát TRUBECKOJ nézetét, de különösebb érvelés nélkül elutasítja, ugyanakkor a „nyelvi differenciáció még nem fejeződött be teljesen” a 9. században sem. Úgy tűnik, mintha BALECZKY TRUBECKOJ és KNIEZSA között ingadozna. A könyvből azonban nem derül ki, hol olvasható mindez az orosz kutatónál, bár maga TRUBECKOJ – ószláv nyelv-tanával – szerepel a bibliográfiában, ebben a művében azonban nincs szó a bennünket most érdeklő kérdésről (vö. TRUBECKOJ 1954). A megjelent recenziókban nem kifogásolta senki ezt az eljárást (vö. H. TÓTH 1969; PÉTER 1970; MLADENOV 1971). Összehasonlításképpen érdemes megjegyezni, hogy az egyébként kitűnő és ma is széles körben használt moszkvai ószláv tankönyv a Kr. u. 1. évezred végére helyezi az ósszláv kor végét anélkül azonban, hogy az eltérő véleményekről, például TRUBECKOJÉRŐL említést tenne (CHABURGAEV 1974: 19), vagyis Budapesten, ha elfogadni nem is, legalább említeni lehetett, míg Moszkvában el kellett teljesen hallgatni egy egyetemi tankönyvben. Az orosz szellemi elit azonban nyilván nem innen tájékozódott, hanem nagyon is számon tartotta TRUBECKOJ munkásságát, s a cenzúra felpuhulásával már nyíltan is hivatkozhatott rá. Így járt el EVGENIJ CHELIMSKIJ (1988: 351) is; a közelmúlt ismert szlavistái közül TRUBECKOJ álláspontját fogadta el például VLADIMIR NIKOLAEVIČ TOPOROV és HENRIK BIRNBAUM (vö. BIRNBAUM 1986: 76, 173, 242).

A budapestihez képest a jó negyedszázaddal későbbi szegedi egyetemi tankönyv mindössze annyit lépett előre, hogy elutasító megjegyzés nélkül említi TRUBECKOJ nézetét: „Vannak nyelvészek, akik az ósszl. korszak utolsó hangfejlődési tendenciájának a sorvadó magánhangzók kiveszését tekintik, és kiveszésük időpontját jelölik meg az ósszláv nyelv befejezésének (N. Trubeckoj és N. Durnovo)” (H. TÓTH 1995: 57). Itt is hiányzik egyébként a bibliográfiai utalás TRUBECKOJ, illetve DURNOVO idevágó munkáira. DURNOVO neve aligha véletlenül kerül csak 1990 után említésre ebben az összefüggésben, ő ugyanis TRUBECKOJ-tól eltérően visszatért a Szovjetunióba, ahol 1933-ban a koncepciós ún. szlavista-perben elítélték, az északi sarkkörön túli Szoloveckij-szigetek koncentrációs táborába zárták, majd a kor gyakori gyászos forгатókönyve szerint 1937-ben kivégezték; így sokáig rá sem lehetett hivatkozni. Nem kétséges, hogy hazájában TRUBECKOJra is hasonló sors várt volna, mivel a DURNOVO és fia ellen emelt koholt vádjak alapján a házkutatás során tőlük elkobzott TRUBECKOJ-művek képezték (többek között az idézett TRUBECKOJ 1927 tanulmányt magába foglaló párizsi kiadvány is, l. AŠNIN–ALPATOV 1994: 13). Nehéz bizonyítani, de gyanítható: abban, hogy TRUBECKOJ (és az őt követő DURNOVO) nézetei a rendszerváltozás előtti Magyarországon nem kaptak szélesebb körű publicitást, vezető szlavistáink hagyománytisztelete mellett a „nagy testvér” érzékenységére figyelő politikai óvatosság is szerepet játszhatott.

Kulcsszók: TRUBECKOJ, ósszláv, korszakolás, a szlavisztika története Magyarországon.

Hivatkozott irodalom

- AŠNIN, Fedor Dmitrievič [Ашнин, Ф. Д.] – ALPATOV, Vladimir Michajlovič [Алпатов, В. М.] 1994. «Дело славистов»: 30-е годы. Наследие, Москва.
- BALECZKY EMIL – HOLLÓS ATTILA 1968. *Ószláv nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BIRNBAUM, HENRIK [БИРНБАУМ, Х.] 1986. *Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции*. Прогресс, Москва.
- CHABURGAEV, GEORGIJ ALEKSANDROVIČ [ХАБУРГАЕВ Г. А.] 1974. *Старославянский язык*. Просвещение, Москва.
- CHELIMSKIJ, EVGENIJ ARNOL'DOVIČ [ХЕЛИМСКИЙ Е. А.] 1988. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: Н. И. Толстой ред., *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Наука, Москва. 347–368.
- DÉCSY GYULA 1958. Die Entsprechungen der gemeinslavischen Halbvokale im Finnischen und Ungarischen. *Die Welt der Slaven* 3: 369–388.
- DURNOVO, NIKOLAJ NIKOLAEVIČ [ДУРНОВО, Н. Н.] 1932. К вопросу о распадении общеславянского языка. *Sbornik prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929. Svazek II. Přednášky*. Orbis, Praha, 514–526. (Új kiadása: DURNOVO 2000: 624–637.)
- DURNOVO, NIKOLAJ NIKOLAEVIČ [ДУРНОВО, Н. Н.] 2000. *Избранные работы по истории русского языка*. Языки русской культуры, Москва.
- GREGOR FERENC 1989. *Sándor és társai (Magyar eredetű személynévек a szlovákban)*. *Magyar Nyelv* 85: 180–196.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2019. A szláv nazális magánhangzót képviselő jövevényszavak átvételének idejéről és egy számítási próbáról. *Magyar Nyelv* 115: 271–282. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2019.3.271
- KISS LAJOS 1994. Néhány szlavisztikai műszóról (összláv nyelv, egyházi szláv nyelv, óorosz nyelv). *Magyar Nyelv* 90: 361–363.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: SZEKFŰ GYULA szerk., *A magyarság és a szlávok*. Franklin, Budapest. 168–188.
- MELICH JÁNOS 1910: *Nyelvünk szláv jövevényei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- MLADENOV, С. [МЛАДЕНОВ, Ц.] 1971. Образцова унгарска старобългарска граматика. *Български език* 21: 374–377.
- MOZGA EVELIN 2018. A Tihanyi összeírás szláv eredetű személynéveiről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 51–72. DOI: 10.35528/Helynevtort/14/02.
- ŠACHMATOV, ALEKSEJ ALEKSANDROVIČ [ШАХМАТОВЪ, А. А.] 1915. *Очеркъ древнѣйшаго периода исторіи рускаго языка*. Энциклопедія славянской филологіи 11.1. Типографія Императорской Академіи Наукъ, Петроградъ.
- TLN.= N. S. *Trubetzkoy's letters and notes*. Prepared for publication by ROMAN JAKOBSON with the assistance of H. BARAN et al. Mouton, The Hague – Paris, 1975.
- PÉTER MIHÁLY 1970. [Ismeretetés erről:] BALECZKY – HOLLÓS 1968. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20: 461–464.
- H. TÓTH IMRE 1969. [Ismeretetés erről:] BALECZKY – HOLLÓS 1968. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15: 156–159.
- H. TÓTH IMRE 1995. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. JATE BTK, Szeged.
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [TROUBETZKOY, N. S.] 1922. Essai sur la chronologie de certains faits phonétiques du slave commun. *Revue des Études Slaves* 2: 217–234.
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [TRUBETZKOY, N. S.] 1925. Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. *Zeitschrift für Slavische*

- Philologie* 1: 287–319. (Új kiadása: TRUBETZKOY 1988: 93–125; orosz fordítása: TRUBECKOJ 1987.)
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [TRUBETZKOY, N. S.] 1927. Общеславянский элемент в русской культуре. In: Трубецкой, Н. С. 1927. *К проблеме русского самопознания: Собрание статей*. Евразийское книгоиздательство, [Paris]. 54–94. (Az egész könyv új kiadása: ТРУБЕЦКОЙ, Н. С. 1995. *История. Культура. Язык*. Прогресс, Москва. 162–208.)
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [TRUBETZKOY, N. S.] 1954. *Altkirchenslavische Grammatik*. Rohrer, Wien.
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [ТРУБЕЦКОЙ, Н. С.] 1960. *Основы фонологии*. Перевод с немецкого А. А. ХОЛОДОВИЧА. Издательство иностранной литературы, Москва.
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [ТРУБЕЦКОЙ, Н. С.] 1987. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. In: Трубецкой, Н. С. 1987. *Избранные труды по филологии*. Прогресс, Москва, 143–167.
- TRUBECKOJ, NIKOLAJ SERGEEVIČ [TRUBETZKOY, N. S.] 1988. *Opera Slavica minora linguistica*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Trubetzkoy's periodization of the development of Slavic languages and Slavic studies in Hungary

Nikolai Trubetzkoy's periodization of the history of Slavic languages, taking the end of the Common Slavic period to be in the 12th century, was known after the second world war, under the Soviet occupation of Hungary. It could be mentioned in university lectures and in textbooks, but it was rejected by Hungarian philologists without any argumentation. The author of the article supposes that the behavior of the Hungarian Slavists was determined in this respect, too, by the official attitude of the Soviet Union to the emigré Prince Trubetzkoy.

Keywords: Trubetzkoy, Common Slavic, periodization, history of Slavic studies in Hungary.

ZOLTÁN ANDRÁS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Per Pippin Aspaas – László Kontler, Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe

Jesuit Studies. Modernity through the Prism of Jesuit History 27. Brill Academic Publishers, Leiden–Boston, 2020. 477 lap

1. A könyv előzményei. A magyar nyelvtudomány-történetben egymást érik a jeles évfordulók. A tavalyi Reguly-emlékév után idén SAJNOVICS Demonstrációjának 250 éves megjelenésére emlékezünk, és az ünneplésnek nincs vége, hiszen jövőre a Demonstratio 2. kiadását köszönhetjük majd, benne a Halotti beszéd első közlésével. 2020 azonban nemcsak a nyelvészeknek fontos dátum, hanem a kódexkutatóknak, irodalmároknak is,

hiszen 250 éve fedezték fel a Halotti beszédet és Könyörgést tartalmazó Pray-kódexet. Ünnepelnek a csillagászok is, hiszen 300 éve született HELL MIKSA, akinek a Vénusz Nap előtti átvonulásáról írott *Transitus* című jeles műve szintén 250 éve jelent meg. A *Transitus* és a *Demonstratio* ugyanannak az északi, Vardö szigeti expedíciónak az eredménye volt, amelyre a dán király HELL MIKSÁT, ő pedig SAJNOVICST hívta meg.

HELL MIKSA, SAJNOVIC S JÁNOS és PRAY GYÖRGY mindannyian a 18. század végének kiemelkedő magyar jezsuita tudósai voltak. A norvég PER PIPPIN ASPAAS és a magyar KONTLER LÁSZLÓ szerzőpáros most megjelent munkája Hell Miksa portréján keresztül mutatja be az európai és a magyar felvilágosodás jezsuita tudományosságát, és kijelenthető, hogy a két történész könyve egyúttal az utóbbi idők egyik legizgalmasabb nyelvtudomány-történeti munkája is. Nemcsak azért, mert hihetetlen gazdag irodalomra és újonnan feltárt levéltári forrásokra támaszkodva rajzolja meg vagy éppen át a *Demonstratio(k)* keletkezésének és fogadtatásának közkeletű képét, hanem azért is, mert ezt a képet egy sokkal szélesebb kontextusba ágyazza, a kor természettudományos és általában vett tudományos felfogásába. Ráadásul úgy, hogy a tudományt nem elvont, tiszta szellemi terméként, hanem élő gyakorlatként ábrázolja: a tudósok és tudományos közösségek ideológiai, személyes és intézményes kötődéseit át, politikai és tudományos kapcsolati hálók csomópontjain és mozgásán keresztül, barátságok és intrikák szövetében.

Természetesen ez a vállalkozás nem előzmény nélküli. Hell Miksáról kisebb könyvtárnyi irodalom van, Sajnovicsról LAKÓ GYÖRGY tudósportréja (1973) után is számos tanulmány született, melyeket a Hell–Sajnovics-bibliográfia gyűjtött össze (HADOBÁS 2008), és az idei évfordulón is emlékkonferenciák sorát rendezik. A jelen könyv előzménye pedig az egyik szerző, ASPAAS PhD-értekezése, amelynek a másik szerző, KONTLER volt az opponense.

A könyv a lehető leghagyományosabb módon, lineáris időrendben kíséri végig Hell Miksa pályáját, felemelkedését, tündöklését és hanyatlását. Felmerülhet a kérdés, mennyiben korszerű a portrékönyv mint műfaj, lehet-e társadalmi mozgásokat, változásokat, intézményeket érvényesen ábrázolni egyetlen egyén sorsán keresztül. Szerencsére a mikro-történetírás mára bebizonyította, hogy az egyes ember választásait és döntéseit a létező társadalmi normákhoz és intézményi hatalmakhoz való viszonyában ábrázolni gyümölcsöző lehetőség.

2. A felemelkedés. A Bevezetés a felvilágosodást, a katolikus felvilágosodást, a jezsuita tudományosságot rajzolja fel háttérként, meggyőzően érvelve amellelt, hogy a felvilágosodásnak sokféle arca és árnyalata van, és egyáltalán nem összeegyeztethetetlen a hittel, hiszen a felvilágosodás elsődleges célja az emberiség boldogulásának elősegítése volt a tudás segítségével. Ez azért fontos, mert a könyv főhőse és rendtársai tökéletes harmóniában élték a hitet és művelték a modern értelemben vett tudományt – jó példa erre az a portrékép, amelyet Hell pályája csúcán csináltatott magáról, és amelyen a tudóst két allegorikus nőalak kíséri, a jobbán álló a „religio” (vallás), a balján álló a „scientia” (tudomány) felirattal. A feliratokat Hell külön kívánságára utólag illesztették a nőalakokra (219), és az eset rávilágít arra a nagyon tudatos építkezésre is, amellyel Hell végig formálta a róla alkotott képet és saját identitását. Ennek az építkezésnek és képalkotásnak egyébként közvetve fontos szerepe volt az egyik közkeletű és ma is élő tévedésnek is a *Demonstratio* keletkezésére vonatkozóan is, ahogy később kiderül.

Az első fejezet a kezdeteket mutatja be: azt, ahogy a német családból származó, a Felvidéken megtelepedett bányamester fia, Maximilian Höll tanult, belépett a jezsuita rendbe, és nevet változtatott: a szerzeteshez nem illő 'pokoli' *Höll* nevet a 'fényes' *Hell*-re. Utólag persze az angol tudományos nyelv térnyerésével a negatív konnotáció újra előkerül, de akkor még az angol nyelv nem volt tényező a Habsburg monarchiában: a tudomány nyelve a latin volt, és a latin volt az egyházé is. A trencsényi noviciátus anyakönyve Hell német, latin és szlovák nyelvtudásáról számol be, noha Hell mindvégig hungarusként azonosította magát. A könyv érdeme, hogy tisztázza a korban meglevő identitásokat, elkerülendő a félreértéseket és történelmietlen visszavetítéseket: Hellben a hithű jezsuita, a császárnő alattvalója, és a büszkén vallott hungarus, tehát a történelmi Magyarország tagja elválaszthatatlanul fonódott össze – egy darabig.

A második fejezet a peremvidék után a Monarchia középpontjába visz, ahol Hell tehetsége, kapcsolatrendszere és a szerencsés időpont révén Mária Terézia udvari csillagász lett, és nemzetközi kapcsolatrendszerre tett szert, beépülve a *res publica* asztrológiai körébe, azaz a csillagászok nemzetközi tudós közösségébe. A beépülést Hell saját évkönyve, az *Ephemerides Astronomicae* (Csillagászati hírmondó) tette lehetővé, a világon a második rendszeresen megjelenő asztrológiai évkönyv, amely az egész ismert világra kiterjedő eredményeket közölt. Hell jó érzékkel ismerte fel, hogy a korban szokásos tudós levelezés (*commercium litterarum*) adta kapcsolatok mellett milyen fontos egy tekintélyes tudományos publikációs fórum feletti hatalom, és szívós munkával építkezve, fokozatosan elérte, hogy a kapcsolati és információs hálózat megkerülhetetlen csomópontja legyen.

A harmadik fejezet az 1761-es Vénusz-átvonulással foglalkozik, amely a felkészülést jelentette a 8 évvel későbbi nagy megfigyeléshez, levonva a tanulságokat: a pontos időmérő tesztelésének fontosságát, a helyi idő kiszámítását, az optikai érintkezés fogalmának tisztázását, és így tovább. Itt érdemes megjegyezni, hogy a könyv stílusa, szemben a tudományos munkák olykor fűrészesporos szárazságával, üdítően olvasható és tele van intertextuális utalásokkal és szójátékokkal. Jelen fejezetcím például a *tranzit(ion)* 'átvonulás, bevonulás' szó köznyelvi és szaknyelvi jelentésével játszik: „The 1761 *Transit* of Venus and Hell's *Transition* to Fame”, az 5. fejezeté pedig a „Jöttem, láttam, győztem”-re rímelve „He Came, He Saw, He Conquered?”, amely szállóige aktuálisan egy Hell tiszteletére írt versben szerepelt.

3. A nagy expedíció és a Demonstratio. A magyar, a finnugor és az összehasonlító nyelvészeket mégis a *Demonstratio* keletkezésének és fogadtatásának története érdekli elsősorban, így számukra a könyv a 4. fejezettől válik igazán izgalmassá. Itt érdemes a fókuszokon elgondolkodni. Míg a nyelvészeknek a *Demonstratio* áll az előtérben, és a csillagászati expedíció csupán egy érdekes háttéreseemény, amely alkalmat adott a létrejöttére, a valóságban ez épp fordítva volt. A nyelvészeti felfedezés a csillagászati expedíció egyik mellékterméke volt csupán, amely a sok B terv közül menet közben emelkedett ki. Erre utal az is, hogy nem készültek szisztematikusan rá: nem vittek magukkal grammatikákat, szótárakat, nem folytattak előtanulmányokat, és nem ez volt a döntő szempont Sajnovics személyének kiválasztásában. Hell Sajnovicsot egészséges, fiatal, képzett és lojális asztrológusként választotta, így, ha a fókusz megcseréljük, valószerűtlenné válnak az olyan népszerű közhelyek is, mint „Hell Miksa Sajnovicsot választotta útitársul, éppen azért, hogy ő a lapp és a magyar nyelv rokonságát is tanulmányozza”, ahogy az még egyetemi

tananyagban is olvasható. Erre a tévedésre már korábban a magyar csillagásztörténet oldaláról is rávilágítottak (BARTHA 1983), a könyv pedig azt is megmutatja, hogy a tévedés forrása a *Demonstratio* második, idehaza szinte kizárólagosan ismert kiadásának bevezetője. Ezt a második kiadást ugyanis Hell gondosan átrajzoltatta Sajnovicssal, a kívánt irányba tolva a hangsúlyokat, ahogy a változtatásokat, betoldásokat előíró levelek is előkerültek (ASPAAS 2012). Az átalakítások promotálják Hell terveit, reagálnak az első kiadás visszhangjára, beépítik a legfrissebb eredményeket. Érdemes lenne ezért magyarul hozzáférhetővé tenni az első kiadást is, hiszen az eredeti latin mellett csak egy korabeli dán fordítása van.

A 4. fejezet részletesen rekonstruálja Hell meghívásának történetét, hogyan írta felül a dán udvar remélt tudományos dicsősége és a jezsuita projekt költségtakarékos volta a protestáns Dánia törvényét, amely kitiltotta az országból a jezsuitákat. A rekonstrukció azért kellett, mert maga Hell mindig az aktuális diskurzushoz igazítva a perspektívát nyilatkozott erről később, kiemelve vagy épp kifelejtve dolgokat. Ez a tudatos arculatépítés nyelvi és (mint láttuk, képi) eszközökkel Hell karrierjét végig jellemezte, számos fejtrést okozva az utókornak. Az utazásról és a Vénusz-átvonulás sikeres megfigyeléséről SAJNOVICS latin nyelvű naplója számol be, amelyet magyarul a *Demonstratio*val együtt a magyar finnugrászat történetének legjobb ismerője, SZÍJ ENIKŐ tett közzé a *Bibliotheca Regulyana* sorozatban (SZÍJ 1994).

Hell nagyszabású vállalkozása a Vénusz-átvonulás megfigyelésén túl az északi vidék teljes feltérképezését irányozta elő átvitt és konkrét értelemben egyaránt. Az eredményeket a tervezett, állandóan emlegetett, de soha be nem végzett *opus magnum*, az *Expeditio Litteraria ad Polum Arcticum* (Északi-sarki tudományos expedíció) közölte volna. Az *Expeditio* egyik fő témája a helyi lakosok, a lappok (ma: számik) eredete, néprajza és nyelve lett volna, ennek az egyik részfejezetének szánta Hell a *Demonstratiót*, amelyet Sajnovicsra bízott.

Az ötödik fejezet aprólékosan beszámol a visszaútról és azokról a hónapokról, amelyeket Koppenhágában töltöttek, kutatómunkával például a sarki fény eredetéről, a mohákról, a tengert színező részecskékről stb., és természetesen készítve a csillagászati és a nyelvészeti beszámolót. SAJNOVICS naplója tanúsítja, hogy kezdettől érdeklődtek a helyi lakosok szokásai, öltözete, nyelve iránt. A koppenhágai könyvtárakban pedig a legfrissebb szakirodalom és magyar vonatkozású művek voltak, például Sajnovics itt találkozott először SZENCZI grammatikájával (1610), amit fel is használt aztán a *Demonstratio*hoz. A fejezet STIPA (1990) alapján felvázolja finnugor nyelvrokonság addigi történetét, és ebben a keretben helyezi el Sajnovics munkáját. Mivel a Hellről szóló könyvben Sajnovics és a *Demonstratio* szükségszerűen kiegészítő szálként jelenik meg, a nyelvészeti értékelés helyett a szerzőség kérdése kap figyelmet.

Hell a második kiadásban (ahogy már szóba került), átkeretezve a dolgokat, a nyelvhasznolást előre eltervezett vállalkozásként, magát pedig értelmi szerzőnek állította be, majd később igyekezett Sajnovicsot teljesen háttérbe szorítani, ezt a folyamatot a könyv aprólékosan dokumentálja. Ahogy azt a kérdést is felvillantja, hogy miképp merült fel, majd miért hiúsult meg a magyar helyesírás bevezetése a lapp nyelvű könyvekbe. (Ezt a fonalat most vette fel újabb kutatásaiban KELEMEN IVETT [2018].)

Hell a felvilágosodás korát képviselte, amint ezt a meteorológiai megfigyelései példáján keresztül bemutatja a könyv: a találékony megoldások alkalmazásával adatokat

gyűjtő, a tudást szintetizáló és értelmező, és az emberek hasznára fordító tudós jelenik meg (230). Ehhez hozzátehetjük, hogy mindkét munka, HELL *Transitusa*, amely a Vénusz-átvonulásról számolt be, és SAJNOVICS *Demonstratio*-ja is teljesen a felvilágosult természettudomány módszertanát követte, és megelőlegezte a tudományos közlemények ma is használatos IMRAD szerkezetét. Ez egy csillagászati munkánál nem meglepő, míg egy nyelvhasználatnál az – lenne, ha nem épp a formálódó terület saját módszertanának hiányát mutatná.

Fontos érdeme a könyvnek, hogy részletesen tárgyalja azokat a forrásokat, amelyek alapján Európa-szerte sötét kép élt a lapp (ma: számi) népről, és azokat a magyar munkákat, amelyek kritika nélkül megismételték ezeket az állításokat (noha személyes tapasztalat aligha volt a lappokról). A rossz hírű lappokkal feltételezett rokonítást (akkoriban a nyelvrokonság és a néprokonság fogalma nem vált el) tehát már önmagában is felháborítónak élte meg a magyar nemesi értelmiség, ráadásul az új elmélet megkérdőjelezte a nemesség kiváltságának elvi alapját képező ősi vitéz szkíta–hun–magyar származtatást.

Megjelennek a könyvben a Habsburg tudományosság kulcsfigurái: Gerhard van Swieten és a császári könyvtáros, Kollár Ádám Ferenc (később a *Demonstratio* 1. kiadásának recenzense), mint akik az ötletet adhatták Hellnek a lapp–magyar kapcsolat vizsgálatára. Mivel Kollár a magyar nemesség politikai és anyagi kiváltságainak eltökélt ellenfele volt, ez tovább erősíthette az ellenérzést, könnyű volt a sértő elmélet kapcsán a Habsburg–hű jezsuita Hellt és Sajnovicsot nem is igazi magyaroknak (lásd: német, illetve szláv hangzású családnevek) látni.

A könyv röviden beszámol Sajnovics további sorsáról is, aki reményeivel ellentétben sohasem nyerte el a budai csillagvizsgáló vezetését, és nem lett királyi csillagász. Sajnovics ambíciói érthetővé teszik, hogy a kirótt feladat becsületes teljesítése után miért nem foglalkozott tovább a nyelvészettel, miért kizárólag Hell levelezett és reagált a *Demonstratio*-val kapcsolatban. Mindez alkalmat adhatna egy újabb közkeletű tévedés eloszlatására, tudniillik hogy Sajnovics a támadásoktól elkedvetlenedve hagyott volna fel a nyelvészettel. (Lásd még ÉDER 1996.)

4. Válság és megoldási kísérletek. A 6. fejezet vázolja azokat a nehézségeket, amelyekkel Hellnek szembe kellett néznie a visszatérés után: a sikeres csillagászati megfigyelés ünneplése és a mindenre tudományterületre kiterjedő eredmények diadalmas közzlése helyett egymás után érték a csapások. HELL a *Transitus* csillagászati adatait csak sokára, 8 hónap késéssel osztotta meg a tudóstársadalommal (először a dán tudós társaságban és a megbízó VII. Keresztéllyel ismertette), ami elégedetlenséget és gyanakvást szült a többi, azonnal publikáló rivális expedícióban (a világ számos pontján voltak megfigyelések, például Cook kapitány Tahitin). A hasonlóan híres kolléga, Lalande az adatok utólagos manipulálásával vádolta meg Hellt, aki keserű vitákba keveredett. A gyanúsítások Hell halála után sem szűntek meg: Carl Ludwig von Littrow, a bécsi csillagvizsgáló tagja, újrapvizsgálva Hell adatait, úgy látta, Hell eltérő színű tintával javítgatott (később kiderült, Littrow színvak volt), míg végül az utókor tisztázta Hellt.

A hetedik fejezet a régi struktúrák széttöredezését kíséri végig. Hellt eddig minden támogatta: a nagyhatalmú, tudományos jezsuita rend, a katolikus Habsburgok, a nemzetközi latin nyelv használata, és mindez könnyen összesimulhatott a hungarus-tudattal. Most ezek megváltoztak: a rendet 1773-ban feloszlatták, a Habsburg központosító politika

szembefordította a magyar rendeket az udvarral, az univerzális és semleges latin helyett a birodalom a központi német nyelvet kívánta előtérbe helyezni, miközben a rendi értelmiség a magyar nyelv felemelésén fáradozott. Hell identitásának elemei egymással ütközésbe kerültek, cselekvési tere pedig beszűkült. Az osztrák obszervatóriumokat bezárták vagy eljelentéktelenedtek, az Ephemerides fokozatosan regionális eredmények fórumává süllyedt, ezzel Hell nemzetközi szerepe is meggyengült.

A nyolcadik fejezet az átpozicionálási kísérleteket tárgyalja. Hell kezdte befolyását veszteni Bécsben, később nyílt támadásokat, gúnyolódást szenvedett el azoktól, akik korábban tisztelettel bántak vele. Egy sikertelen bécsi akadémiaalapítási kísérlet után (amibe jellemzően csak a természettudományokat kívánta belevenni), a súlypontot Magyarországra helyezte át, és például az egri csillagvizsgáló felállításában vállalt részt. Egy másik tudományos tőkéje, amit felhasználni igyekezett, a magyar őstörténet és nyelvészet volt, amit a Demonstratio magának követelése mellett Anonymus krónikájának tervezett kiadásával igyekezett megerősíteni. A magyar történész identitás elfogadtatása azonban kudarcba fulladt a fenti okok miatt.

A rend feloszlatásával megfosztott lehetőségek, a támadások (mind a csillagászati eredményeinek kétségbe vonása, mind a lapp elmélet visszautasítása) szükségszerűen vezettek Hell teljes háttérbe szorulásához. Mindezt azonban nemcsak a külső körülmények okozták. Hell a felvilágosodás tudósa volt, ahol a racionális, definiált, éles határú kategóriákkal dolgozó, szabályalkotó tudomány uralkodott, ami remekül illett a matematikai és csillagászati kutatásokhoz. A humán területen (nyelvészet, történettudomány) azonban ez a szemlélet kevésbé működött, Hell módszerei már megalkotásuk pillanatában túlhaladottnak számítottak, például Pray forrásfeldolgozó szemléletével szemben. Ráadásul ezeken a területeken Hell teljesen mellőzte a tudományosság másoktól számon kért szabályait: megalapozatlan ötleteit pedig a matematikus gőgjével védelmezte.

A sikertelenség tehát kódolva volt a felvilágosodást váltó romantikában. (Nyelvtudomány-történeti példát hozva: a köztudatban a Demonstratio egyenes folytatásának vélt Affinitas [GYARMATHI 1799] már nem ugyanazt és ugyanúgy vizsgálta, hiszen már az új, romantikus nyelvészet darabja volt, és a maguk korában nagy elismerésnek örvendtek a mai szemszögből tévesnek tartott munkák is, például a keleti rokonságot hirdető BEREGSZÁSZI NAGY PÁL nyelvhasznítása.)

5. Tanulságok. Hell élettörténete határok és ezek átlépésének története, máig érvényes tanulságokkal és kérdésekkel. Összeköthető-e a helyi, a regionális és a nemzetközi dimenzió, hogyan lehet átlépni földrajzi és tudományos határokat, mennyit számít egy olyan nemzetközi mobilitási és felemelkedési lehetőség, mint amelyet a jezsuita rend biztosított, hogyan működtek (működnek) a tudományos közösségek és hálózatok, miért és hogyan lesz valaki sikeres, és lehet-e valamit tenni, ha a sikert biztosító, egy irányba ható erők egymással ütközésbe kerülnek?

A könyvet függelék, 60 [!] oldalas bibliográfia és terjedelmes mutató zárja, jelezve a kimerítő filológus igényességet, amivel a munka készült. A részletekbe menő pontosság és a sok lábjegyzet azonban cseppet sem nehezíti el a szöveget: a fordulatos életút tudományos feldolgozása jó stílusú, könnyen befogadható, izgalmas olvasmánnyá teszi a szerző-páros munkáját. A könyv a támogatásoknak köszönhetően nyílt hozzáféréssel olvasható: <https://brill.com/view/title/36217>.

Hivatkozott irodalom

- ASPAAS, PER PIPPIN 2012. *Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus*. PhD Dissertation, University of Tromsø.
- BARTHA LAJOS 1983. Sajnovics János, Hell Miksa és a magyar őstörténet. *Nyelvtudományi Közlemények* 85: 297–304.
- ÉDER ZOLTÁN 1996. Sajnovics és Demonstratiója új megvilágításban. In: V. RAISZ RÓZSA szerk., *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 77–82.
- GYARMATHI SÁMUEL 1799. *Affinitas*. Gottingae.
- HADOBÁS SÁNDOR 2008. *Hell Miksa és Sajnovics János bibliográfiája*. Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány, Rudabánya.
- HELL MIKSA 1770. *Observatio transitus Veneris*. Typis Orphanotrophii Regii, Hafniae.
- KELEMEN IVETT 2018. Knud Leem, a 18. századi számi lexikográfia úttörője Vázlatok a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* történetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 99–108.
- LAKÓ GYÖRGY 1973. *Sajnovics János*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SAJNOVICVS JÁNOS 1770. *Idioma Hungarorum et Lapponum idem esse*. Typis Orphanotrophii Regii, Hafniae.
- SAJNOVICVS JÁNOS 1770 [1771]. *Idioma Hungarorum et Lapponum idem esse*. Recusa. Typis Academicis, Tyrnaviae.
- STIPA, GUNTER JOHANNES 1990. *Finnisch-ugrische Sprachforschung: Von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- SZENCI MOLNÁR ALBERT 1610. *Nova Grammatica Ungarica*. Hanoviae.
- SZIJ ENIKŐ szerk. 1994. *Sajnovics naplója 1768–1769–1770*. Ford. DEÁK ANDRÁS. Bibliotheca Regulyana 1. ELTE, Budapest.

C. VLADÁR ZSUZSA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Voigt Vilmos, A jelek valóságáról – a valóság jeleiről

Válogatott tanulmányok

Gondolat Kiadó, Budapest, 2019. 520 lap

1. Ha a magyarországi szemiotikáról van szó, VOIGT VILMOS munkássága megkerülhetetlen. Bevezetés a szemiotikába című monográfiáját, egyetemi tankönyvének első kiadását több generáció forgatta 1977-től, a második kiadás 2008-as megjelenésétől pedig már bővített formában is az olvasók rendelkezésére állt. Nevéhez fűződik számos jelentős, áttekintő jellegű kézikönyv, összefoglaló munka, füzet is: A folklórsztika alapfogalmai vagy a pár éve megjelent Etnoszemiotika címet viselő kötet, de VOIGT professzor részt vett a Világirodalmi lexikon és a Pannon enciklopédia szócikkeinek megírásában is. Voigt Vilmos nevéhez fűződnek a BALÁZS GÉZÁVAL és H. VARGA GYULÁVAL közösen szerkesztett Magyar szemiotikai tanulmányok sorozat egyes darabjai is. A Gondolat Kiadónál 2019-ben megjelent A jelek valóságáról – a valóság jeleiről című tanulmánygyűjteménye pedig válogatás a korábbi évtizedekben megjelent írásaiból, voltaképpen eddigi munkásságának esszenciája: bemutatja a szemiotika tudományának multidiszciplinaritását,

de erősen tükröződik benne a szerző néprajz iránti elköteleződése is. Voigt Vilmos az ELTE Folklore Tanszékének professor emeritusa, a Magyar Szemiotikai Társaság alapító elnöke, aki 2020-ban ünnepli 80. születésnapját. A jelen írás egyidejű tisztelgés munkássága és a jeles évforduló előtt.

2. A jelek valóságáról – a valóság jeleiről című tanulmánygyűjtemény 7 tematikus fejezetre oszlik: 1. Elmélet (11–106), 2. Szövegtörténet (107–268), 3. Az identitás és a hagyomány és a védelmük (269–320), 4. Esettanulmányok (321–400), 5. Cirkusz és hasonló (401–446), 6. Personalia (447–476), 7. Varia (477–508). A fejezetekhez Bevezetés, valamint Válogatott név- és tárgymutató, emellett a szerző könyvészeti adatairól szóló tájékoztatás és a dolgozatok eredeti közlési helyének ismertetése kapcsolódik. A kötet összeállítása tudatos stratégiáról árulkodik. Egyes fejezetek – a magyar vonatkozású írások mellett – kitekintenek Európa és a nagyvilág jeleire, kulturális örökségeire is, ezzel bizonyítva a szerző széles látókörűségét. A kötet összeállítója így vall erről a Bevezetésben: „A kiválogatott írások eredetét, majd perspektíváját tekintve legkivált a jelekről, és ezeknek a valósággal való kapcsolatáról szólnak – természetesen széles értelemben. Tudományos érdeklődésemet tekintve leginkább összehasonlító filológusnak nevezném magam. [...] Legtöbbször a jeleknek a társadalomban való, igazán változatos működését mutatjuk be, ám emellett az egyes dolgozatokban szóhoz jutott az etnológia, néprajz és folklorisztika, hagyomány és identitás, folklorizmus és folklorizálódás, vallástörténet, irodalomtörténet, művészettörténet és iparművészettörténet, szövegelmélet, filozófia, világkép, kommunikációelmélet, számítógépes társadalomtudomány, építészet, képes rejtvények, közmondások, zene, népdalok és magyar nóta, rítusok (kiemelve a cirkuszt)” (9–10). Az érdeklődő olvasó az elméleti alapoktól kezdve kézzel fogható társadalmi jelenségeken és konkrét személyeken át juthat el a jelek értelmezéséig és megfejtéséig: így válhat maga is szemiotikussá, miközben általános műveltségét is bővíti. A kötet összetettsége és terjedelmi korlátok miatt nem lehetséges a teljességre törekvő és kimerítő elemzés, ezért minden fejezetből csak azokat a főbb üzeneteket emelem ki, amelyek egyediségükkel, aktualitásukkal, nyelvi vonatkozásaikkal kiemelt figyelemre adhatnak okot.

3. A tanulmánykötet első fejezete a címéhez (Elmélet) híven általános kérdésekkel foglalkozik: megkísérli értelmezni az embernek önmagához és a világhoz való viszonyát, vizsgálja a régi és az új, a magyar és a multikulturális, a vallásos és a világi oppozícióinak szemiotikai vonatkozásait. A szférák zenéje a világ harmóniája című írásban (13–26) a kozmosz harmóniájának tökéletességét zenei nyelvre lefordító ősokról olvashatunk (ARISZTOTELÉSZTől egészen CLAUDE LÉVI-STRAUSSig), akik a csillagképek és a kozmosz harmóniájának szó szoros értelemben vett muzsikájáról értekeztek. A folytatásban meg-rázó aktualitásokkal is találkozhat az olvasó: a ma igencsak népszerű multikulturalizmus árnyalt értelmezéséről szól az Európa népeinek jellemzése című tanulmány (27–36), amely JOHANNIS BARCLAI Icon Animoriumának nemzetkarakterológiáját tárgyalja. A szerző több szempontból árnyalja a nemzetkarakterológia alapjait jelentő sztereotípiá fogalmát, és azok – manapság leginkább negatívan értelmezett – jelentéséhez tárgyilagos értelmezést párosít: „... a nemzeti/etnikai sztereotípiáknak is hosszú története van. Ezek a sztereotípiák »önmagukban« nem »veszélyesek«, még csak nem is »gonoszak«, és gyakran reciprok jellegűek – a különböző népek kölcsönösen jellemzik egymás – a legritkább esetben

csak dicséretekkel” (33). Persze nem feledkezhetünk meg a tragikus következményekről sem: „... a 19. és 20. századi nacionalizmus felhasználta e sztereotípiákat, és ezeket igazán pusztító erők állították szolgálatukba. Ám egyébként nemcsak a viccek és vicclapok, a kabarék használják ezeket a közhelyeket, hanem a földrajzkönyvek, népszerű néprajzi leírások, újabban népszerűsítő televíziós műsorok is” (33). A szerző hozzáteszi: az uszító jellegért a sztereotípiát fölhasználók hibáztathatók.

A magyarság jeltudományi vonatkozásait elemzi négy tanulmány: a *Signum Sacrum* (37–42), amely APÁCZAI CSEREI JÁNOS 1653-as enciklopédiájának „szent jel” fogalmával foglalkozik. APÁCZAI művében jól körvonalazható jel- és jelentésmélet bontakozik ki, és a jeltudományi szakszókincs előzményeit (például a jel és a jegy terminusok párhuzamos használatát) is fellelhetjük a munkájában. A *Rokon húrokon* (43–56) Liszt Ferenc zenéjének magyarságát vizsgálja, s végül arra a következtetésre jut, hogy bár Liszt a reformkorban megismerkedett ugyan a magyar zene jeles darabjaival, a kiegyezés után pedig a zenei élet fejlesztése volt a célja, munkássága mégis szerves része az egyetemes zenének. Valószínűleg sokan nem gondolnák, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharcnak is van mondanivalója a magyar folklorisztika számára (65–75), vagy hogy a magyarság ősi vallásának okkultista hagyományait is kutatták már. Ez utóbbival foglalkozik *A magyar vallástörténet okkultista bemutatása* című írás (57–64), míg a gyűjtemény a táncelmélet átforgalmazásának lehetőségét Dienes Valéria Bergson-fordításán keresztül igyekszik szemléltetni (76–84).

Az, hogy Voigt Vilmos szeret kérdezni, már a Bevezetésből is kiderül. A szerző ugyanis megjegyzi, hogy a kötet összeállításakor tünt fel neki igazán: mennyi írása végződik kérdőjellel. A jelek valóságáról kötet első fejezetében azonban azt látjuk: a címeznél is előfordulhat olyan, amelyik kérdő formában van megfogalmazva: „Régi vagy új folklorisztika kell-e nekünk?” (85–100). A válasz természetesen középutas: a régi témák és az új módszerek, valamint az új témák és a régi módszerek is tökéletesen megférnek egymás mellett. Ezt bizonyítja *A számítógép innovatív használata a magyar folklorisztikában* című írás (101–106) is, amely a többdimenziós automatikus szövegvizsgálat után a morfológiai automatikus elemzés kapcsán fogalmaz meg javaslatokat.

4. A második, a leghosszabb fejezet a leginkább nyelvészeti jellegű, bár a tanulmányok inkább az irodalmi szövegek történetére utalnak többször. A 12 tanulmány legtöbbször emlegetett nyelvi jelenségei a proverbiumok, amelyeket Voigt Vilmos a legváltozatosabb kontextusban vizsgál. Az első tanulmányban (Vannak-e „rég Magyar textológiai” problémák a mai magyar folklorisztikában?) esik szó Pieter Bruegel Németalföldi közmondások című festményéről (109–122), amely voltaképpen egy proverbiumgyűjtemény, és megtalálható benne/rajta számos olyan szólás is, amelynek a magyarban is van megfelelője. A szerző megpróbálja megfejteni az ábrázolásban is megtalálható „csirkefogó” szavunk jelentését, de arra a következtetésre jut, hogy a szó valószínűleg nagy jelentésváltozáson ment keresztül, mire a magyarban a mai ’gazember’ jelentését elnyerte. Az olvasó ennél a pontnál szinte észrevétlenül a rejtvények tárgyalásának közepén találja magát, önkéntelenül is összekapcsolva a szólások és a talányok keletkezésének módjait. (A fejezet egy későbbi tanulmánya a rejtvények képi változataival, a rébuszokkal is foglalkozik: 167–184).

A szövegtörténeti tanulmánygyűjtemény további kérdései: Vajon mikor és honnan származna a magyar proverbiumok? Miért használt Pázmány Péter nagyon kevés

proverbiumot az Imádságos Könyvében? Az utóbbi kérdésre a szerző ugyan végül nem adja meg a választ (205–212), mégis érdekesítő, ahogyan lépésről lépésre rajzolódik ki előttünk Pázmány szóláshasználatának törvényszerűségei, a használt szólások formája, eredete. S ez a rendszerezés szükségszerűen összetartozik az előtte lévő általános kutatással: a magyar proverbiumok eredetének föltérképezésével (185–204). E területen is jelentős a bizonytalanság, de valószínűsíthető, hogy szólásaink mind a finnugor és török szemantikai összefüggéseket, mind a latin nyelvi eredetet tükrözik. A parömiológia BARYANAI DECSI JÁNOS nevezetes művének (*Adagiorum Graecolatinohungaricorum*. Bártfa, 1598) vizsgálatával a reformáció korának magyar proverbiumairól is képet kaphatott a proverbializálódás korában. „... rendkívül fontos e munka, amelyben majd ötezer magyar szó szerkezet (zömmel szólás, sztereotip kifejezés) található. Szemmel láthatóan nem a latin (vagy görög) szövegek magyarra fordítása volt a szerző célja, inkább valamilyen, ezeknek megfelelő szöveg megkeresése” (191).

A néprajzi szövegek kutatásában talán egyedülálló Dankó Pista dalszövegeinek témakörökre való felosztása és az egyes tematikák szerint a nóták címének felsorolása (240–248). Szintén kuriózum a Huszonhét amerikai magyar népdal? című tanulmányban a dalok keletkezési körülményeinek feltárása és a szövegek közlése (249–268). Annak pedig, hogy a magyar folklórhagyomány mennyire elválaszthatatlan része az európai hagyományoknak, a *Bulie Suibhne – Egy óir közvetítő a sámántól a szentig?* (123–134), valamint a *Renard nyomai Magyarországon* című írás (145–157) is bizonyítéka, amelyek szintén a szerző széles látóköréről árulkodnak.

5. A szemiotika egyik legkurrensebb, folyamatosan kutatott területe az identitás kérdése, amelyet jól mutat az is, hogy 2011-ben Szegeden kétnapos konferenciát szerveztek ebben a témában, majd kötetet is jelentettek meg az ott elhangzott előadásokból. Ezen a konferencián hangzott el *Az identitás szemiotikai meghatározása* című előadás, amelynek írott formáját a fejezet utolsó tanulmányaként olvashatjuk (313–319). „Köztudott, hogy az »identitás« fogalmának sok száz meghatározása van, [...] ezek egyáltalán nem identikusak egymással” – fogalmaz a szerző (313). Ennek pedig az az oka, hogy az okorból jól ismert tétel, mi szerint a jel az, ami valami helyett áll, végtelen kombinációk sorozatát eredményezheti. „Az embernek neve van, telefonszáma van, iskolai bizonyítványai vannak – ezek mind jól leírható jelek, amelyek Valaki identitását fejezik ki. És a Valami esetében is ugyanaz a helyzet” (313). A végkövetkeztetés mégis az, hogy lehetséges a szemiotikai identitáselmélet megalkotása és használata, ha jó szerzők jó munkáira alapozzuk, és figyelembe vesszük és alkalmazzuk a PEIRCE által már régen kidolgozott dinamikusjel-elméletet (közvetlen, dinamikus és végső interpretáns, amelyek közül az utolsó lehet egy jel végső identitása) (314–315).

A fejezet az identitás egyéb lényeges kérdéseivel is foglalkozik: Van-e kulturális emlékezete a népnek? (271–282), A (nép)hagyomány és az etnikus identitás (283–287), Az európai néprajz változásai (288–301), A hagyomány modern fogalma (302–309), A „szellemi örökség” védelmének problémái (310–312). A tanulmányok elolvasása után az emberben az identitás sokszínűségéről és folyamatos megújulásáról alkotott kép mellett a körvonalazhatóságának bizonytalanságai is megjelennek. A szerző szerint „... az identitás idem per idem, vagyis egy önmagát létrehozó és fenntartó folyamat” (287), a kulturális emlékezet (a magyar is!) pedig annál szebb, minél sokrétűbb. Ki ne ismerne olyan, a népi tudatban élő tör-

téneteket, amelyeket Gárdonyi Egri csillagokja, vagy Várkonyi Zoltán A Tenkes kapitánya című filmje ihletett? És vajon meddig terjedt a parasztság, a magyar nép történelmi tudata? A kötet harmadik fejezetében ezekre a kérdésekre is választ kaphatunk.

6. A tanulmánygyűjtemény 4. fejezetében esettanulmányokat olvashatunk. Az első öt írás közelebbről-távolabbról egyházi indíttatású folklórtémát ölel fel: a pünkösdi vallástudományi értelmezésétől (323–329), a figyelemfelkeltő Miről szólnak a harangok? című írás (330–339) „harangverseket” összehasonlító szövegén át, Sándor András Nagykarácsonyáig (340–349) és a szlovák halottlátókig (350–357). Érdekes, a szövegek mélyére hatoló utazásban lehet része az olvasónak Mészáros Istvánné Ujvári Erzsébet vallásos indíttatású szövegeinek rendszerezési problémáiról, vagy a veszprémi Misi majom festményeinek sajátosságairól olvasva (358–367). A vallásos tematikát megszakítva – a szerző szerint – a néprajzban mostohán kezelt műfajnak, a csúfolóknak rövid retorikai-poétikai bemutatása következik (368–379), gazdag példaanyaggal illusztrálva, ezt követően pedig – ismét vallásos témában – a gesztusnyelvről (380–387) és a rítustörténetről (388–393) szóló szemiotikai elemzések következnek. A fejezet végén helyet kapott Harkai Imre építészszemiotikájának bemutatása is (394–400).

7. A kötet talán legérdekfeszítőbb fejezete a Cirkusz és hasonló című gyűjtemény. A cirkusz intézményét napjainkban sok támadás éri az állatok „fogva tartása” és idomítása, valamint a korábban, egyes intézményeknél bizonyosságot nyert kegyetlen bánásmód miatt. Voigt Vilmos tanulmányaiból azonban sokkal árnyaltabb kép rajzolódik ki előttünk. Maga a *cirkusz* szó is markáns jelentésváltozáson ment keresztül az évezredek folyamán. A Mi is (a) cirkusz? című írásban (409–424) a szerző háromféle életformával azonosítja a cirkuszt: az első jelentés az ókori arénákat, a gladiátorok küzdőterét jelenti (409); a második jelentés a magyarban a közelmúlt századaira vonatkozik, és a vándorutastványosok társaságát jelöli (412); a harmadik jelentés pedig a rendetlenség, a zűrzavar, a veszekedés szinonimája (422). Magyar vonatkozásaiban a második jelentés érdekes számunkra, ugyanis a cirkuszjelenség megihlető jellegét Ottlik Géza és Márai Sándor is méltatta (nem minden polémia nélkül), Weöres Sándor pedig híres versében (Déli felhők) énekelte meg a cirkuszi világba való vágyakozás egy lehetséges formáját. Voigt Vilmos megpróbálja értelmezni ezt a vágyakozást, s egyben fel is hívja a figyelmet a hamisságára: „A cirkuszi élet felé való általános vágyakozás nem a valóságra, hanem a látványra épül. [...] A cirkuszi közönség azonban nemcsak a csillogás miatt jár az előadásra, hanem a vakmerő számok körül leselkedő szerencsétlenséget is »várja«. (421) [...] Egyébként a televízió, a videó elterjedése megváltoztatta a cirkuszi látványosságok helyzetét is [...] A cirkusz utáni nosztalgia meg a borzongás is a múlt cirkuszára és nem a mai cirkuszokra érvényes. (423)”

Érdekes tanulságokkal szolgál a gyermekrajzokkal és azok elemzésével illusztrált „A cirkusz világa” – Mit látnak és mit festenek meg a gyerekek a cirkuszi előadásból? című írás. A szerző ebben az írásban nem a különböző cirkuszábrázolásokat kereste, hanem a valóság és a fikció összefüggéseit, valamint a szubnormális és a hipernormális világának gyermekek általi megjelenítésére volt kíváncsi. A tanulság: a manapság készen kapott élmények ellenére a gyermekek „otthon voltak a cirkuszban”, a rajzaikban pedig kreativitásukat tudták kiélni. VOIGT professzor ezért az tanácsolja: érdemes elvinni a gyerekeket a jó cirkuszi előadásra, nem is egyszer! (433–435).

Az egyébként a színháztörténet részét képező cirkusztörténetnek – láthattuk – vannak magyar vonatkozásai is, ahogyan arra még a Lehel kürtjén ábrázolt bizánci cirkuszjelenet is utal (410), vagy ahogyan A magyar cirkusztörténet érdekében című tanulmányból (404–408) kiderül. Utóbbi a bizánci kortól a középkoron át egészen a 19. század közepéig tekinti át – nagy vonalakban – a magyar cirkusztörténetet, és mutat rá arra, hogy a színjátszás előzményei a sámánok és mutatványosok között keresendők. A cirkuszi fejezet részét képezi még a Rakosi60@neprajz.hu című írás (436–441), amely a Rákosi Mátyás 60. születésnapjára fölhalmozott ajándékok néprajzi múzeumbeli kiállításáról szól, valamint a személyes hangvételű Csalogány utca és egykori világa című munka is (442–445), amely mintegy előképe az utolsó nagy fejezetben szereplő városszemiotikai tanulmánynak.

8. A kötet utolsó két fejezetének címe Personalia és Varia. A Personalia – címéhez híven – személyes történeteket, életutakat mutat be, például a késő török kori olasz-magyar kapcsolatok ápolásában fontos szerepet betöltő tudós Marsigli gróf életéről (449–456), aki számos, hazánkhoz is köthető tudományos értéket hagyott hátra: térképeket, botanikai anyagot, csillagászati megfigyeléseket stb. A fejezetben található további három írás a zsidósággal foglalkozik: Löw Lipót megállapításai alapján (és születésének 200. évfordulója tiszteletére) a zsidóeskük kérdésével (457–435). Emellett a híres hebraista és folklórkutató Raphael Patai munkássága előtt tiszteleg a szerző (467–471). A fejezet utolsó írása Scheiber Sándor rabbi emlékére készült (472–475).

A Varia – a „mindenfélék” vagy „vegyesek” – valóban vegyes tematikájú fejezet: az orosz fémikonoktól (479–482), a népmesekezdő formulákon át (483–491) a városszemiotikáig (501–505) találunk benne írásokat. Utóbbi az emberi települések, különösen a modern városok jelrendszerének nyilvánvalóságára és elemezhetőségére hívja fel a figyelmet, míg a mesekezdő formulákkal foglalkozó írásból megtudhatjuk, hogy az „egyszer volt, hol nem volt” típusú frazémák keletkezése jó eséllyel a honfoglalás előttre tehető. A fejezetben helyet kapott egy írás a magyar „szavakról”: a himnuszokról és a nemzeti dalokról, valamint a pénzérmékről (492–500). A kötetet a Magántörténelem című tanulmány zárja (506–508), amely a szerző személyes hangú vallomása a pályáján eltöltött fél évszázadról.

9. A kötet igényes kivitelű: kemény táblás, jó minőségű színes és fekete-fehér ábrákkal illusztrált könyv, megfelelő vastagságú nyomdai papírra nyomtatva. A gyűjtemény szövegei tekintélyes háttértudásról árulkodnak – bár ez olykor meg is nehezíti az egyszerű olvasó számára az utalások megértését, hiszen számos, a szerző által szakmai közönség előtt elmondott szövegközi utalás a kívülálló számára nem bír referenciával. A tanulmányok olykor logikus sorrendben követik egymást, máskor a logikus sorrend megbomlani látszik (pl. az Esettanulmányok fejezetben nem világos, hogy a vallási tematikát miért szakítja meg egy kifejezetten világi témájú írás a csúfolókról). A kötet alapos végigolvasása után is látszik: a szöveggondozó alapos munkát végzett, ugyanis csak elvétve találhatók a kötetben sajtóhibák, illetve egy-két mondat igényelte volna még a szerző vagy az anyanyelvi lektor közbeavatkozását: élőszóbeli átírásuk, vagy esetleges figyelmetlenség miatt befejezetlenek maradtak.

A jelek valóságáról – a valóság jeleiről című tanulmánygyűjtemény méltó összegzője a 80 éves VOIGT VILMOS munkásságának, a magyarországi szemiotika területén végzett nagy jelentőségű munkájának. A Magántörténelem című írásban a szerző maga is számot

vet fél évszázados szakmai tevékenységével. Ennek illusztrálására álljon itt néhány idézet az említett írásból (507–508): „Egy tanár, legkivált az egyetemi oktató életének egyharmada a diákoké”, „Munkahelyemen arra törekedtem, hogy az értékes ismereteket adjam tovább, egy józan oktatási rendszerben. Ezen *belül* próbáltam modernizálni.”; „A Folklore Tanszéken külső előadók segítségével végre sok mindent felhoztunk az egyetemi színvonalra: a népzene-, néptáncoktatást, az etnológiát, a vallási néprajzot, a nemzetiségek néprajzát.”; „...sok minden érdekelt, és sokszor éreztem úgy, egy-egy tudományos problémát elég egyszer bemutatni.”

A szerző a kötetet Thomas A. Sebeok magyar származású szemiotikus, a nemzetközi szemiotika megteremtője emlékének ajánlja. A kötet maga pedig valódi, de közel sem teljes áttekintése egy életműnek, amely a magyarországi szemiotika és folklór kutatásában, színvonalának emelésében játszott kulcsfontosságú szerepet.

Isten éltesse sokáig az idén 80 éves Voigt Vilmost!

PÖLCZ ÁDÁM

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Két sajátos(an nagy) tájszótárról

1. KISS GÁBOR főszerk., Nagy magyar tájszótár. 55 000 népies, tájnyelvi és archaikus szó magyarázata. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2019. 1001 lap. – 2. SÁNTHA ATTILA, Bűhnagy székeley szótár. Ádám Gyula és Fodor István fotóival. Kárpát-medencei Tehetséggondozó Nonprofit Kft., Budapest, 2018. 471 lap

Talán nem túlzás kijelenteni: a tájszavak rendszeres gyűjtése, illetőleg közzététele már jó ideje – mintegy másfél évszázada –, vagyis a tudományos kezdetektől kiemelkedően eredményes területe a magyar dialektológiának. Felettébb örvendetes a tény, hogy napjainkban – amikor a nyelvjárások korábban nem tapasztalt mértékű visszaszorulásának, átalakulásának időszakát éljük – sem csökken a lelkesedés a tájszótárirás iránt. Olyannyira nem, hogy a közelmúltban több tájszótárral is tovább gazdagodott a magyar nyelvjárastan. Ezek közül most két olyan sajátos munkáról esik szó, mely – a tudóstarsadalom igényeinek figyelembevételével mellett – főként a nyelvjárások iránt érdeklődő nagyközönségnek készült.

1. Nagy magyar tájszótár. A kötet célja az Előszó szerint: a „regionális tájszótárak megjelenése után eljött a tájszavak újabb rendszerezésének és a magyar nyelvjárási szókincs új leltározásának az ideje. Ezt az összegző feladatot látja el” a Nagy magyar tájszótár (7). A szótár jellegéről és céljáról néhány oldallal később is tájékoztatást kapunk: „tudományos igényességgel egy kötetbe szerkesztett, az érdeklődők széles rétege számára készült forrásjelölő, egynyelvű szótár” (18), más megnevezéssel magyarázó „adattár” (18). A szótár további célja, hogy a „magyar nyelvterület egy-egy részén – főleg idősebbek nyelvén – még napjainkban is használatos szavak – lexikai elemek – lexikona” legyen (18).

A Nagy magyar tájszótár összesen 1001 oldalas, figyelemre méltó kötet. A Tinta Könyvkiadó munkatársai már nagy lexikográfiai tapasztalattal rendelkezve láttak hozzá a kötet elkészítéséhez. A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta. A szótár

lényegében tallózó szótár, és ezzel új műfajt vezet be. (Ehhez kiegészítésül szolgálhat KISS JENŐ írása, aki Tájyszótárírás és tájyszótárak címmel írt a nyelvjárási lexikográfia módszertani problémáiról, és itt határozza meg a *tájyszótár* fogalmát is [KISS 2002: 391–416]. Továbbá a Nagy magyar tájyszótárt illető lexikográfiai kérdésekkel, felvetésekkel kapcsolatban lásd ITTÉS NÓRA írását is [2019: 503–513]). A mű segítségével lehet a nyelvjárási szókincs kutatóinak, keresőinek, mert a forrásokat is feltüntették, amelyekben fellelték a szavakat.

A szótárnak ez a sajátos, tallózó jellege (tehát nem az eddig kiadatlan vagy új gyűjtés megjelentetése) mellett szólhat az is, hogy a jelenkori tájzógyűjtést nehezíti a hagyományos paraszti gazdálkodás megszűnése, a parasztság mint társadalmi osztály visszaszorulása; továbbá a társadalmi-technikai korszerűsödés miatt csökkent a nyelvjárások nyelvhasználati színtereinek száma, ahogy a tájyszavakat életető körülményeké is, ezért „felgyorsult a hagyományos falusi életformához kötődő szavak archaizálódása” (KISS 2002: 392–393, 402). Jóllehet egyúttal hatékonyabb gyűjtési módszerekre is szükség van (KISS 2002: 392–393).

A nyelvjárási lexikográfia több szempontot is figyelembe vesz a tájyszótárak készítése kapcsán. Beszélhetünk általános, regionális és helyi tájyszótárakról (aszerint, hogy a szótárban összegyűjtött adatok az egész nyelvterületről, kisebb-nagyobb régiókból vagy egy településről származnak). A magyar tájyszótárírás történetében például (a Nagy magyar tájyszótár összeállítói által is felhasznált) az Új magyar tájyszótár készítése során arra törekedtek, hogy „minél több nyomtatott és kézíratos forrást” feldolgozzanak (B. LŐRINCZY 1979: 9), köztük határon túli területekről származó adatokat is, tehát a szótár a magyar nyelvterület nagy részét érinti. Eltérő lehet, hogy a szerkesztők milyen szempontok szerint válogatnak a nyelvjárások szókészletéből (itt felmerülhet a valódi, jelentésbeli, alaki tájyszavak, de az altípusokhoz tartozó tájyszavak felhasználásának kérdése is), vagy például a frazeologizmusok kezelésének nehézségei úgyszintén. Továbbá eltérők lehetnek a címszó felépítésére vonatkozó elvárások is (KISS 2002: 398–412). – A Nagy magyar tájyszótárt illető adatokról később lesz szó.

A magyar tájyszótár-tipológiára, a tájyszótárakra vonatkozó szakirodalomban nem ismeretlen a laikusok, az érdeklődők széles rétegének figyelembevétele, ezt a célt határozta meg a Nagy magyar tájyszótár szerkesztője az Előszóban. Tudniillik a tájyszótárak használoinak köre sokféle lehet, „elsősorban nyelvészek, de néprajzosok, helytörténészek, a művelődéstörténet kutatói, anyanyelvi tanárok, érdeklődő laikusok is használják őket” (KISS 2002: 392). Továbbá egy tájyszótár készítőjének figyelembe kell vennie azt is, mi a célja a szótárral, tehát „[m]ilyen érdeklődésnek kíván a leginkább megfelelni a szótáríró” (KISS 2002: 395). A Nagy magyar tájyszótár nyilvánvalóan az érdeklődők széles rétegét célozza meg.

A Nagy magyar tájyszótár előszava tájékoztatja az olvasót arról, hogy 20 regionális tájyszótárból, 2 általános magyar tájyszótárból, egy nyelvatlaszból és 2 magyar értelmező szótárból gyűjtötték ki a táj- és népnyelvi szóadatokat a magyarázatokkal és a definíciókkal együtt (10–11). A 20, korábban megjelent regionális tájyszótárt úgy választották ki, hogy ezek „a Kárpát-medencei magyar nyelvterület jelentős részét lefedjék” (9). A viszonylagosan egyenletes eloszlás volt tehát a cél. A felhasznált szótárakat rövidítve, továbbá a rövidítések feloldásával A Nagy magyar tájyszótár forrásai és a források rövidítése című fejezetben (21) sorolják fel. Az Előszóhoz térkép is kapcsolódik (A Nagy magyar tájyszótár forrásainak területi megoszlása címmel, 9), ezen követhető nyomon, mely területekről származnak a gyűjtött adatok. A felhasznált források válogatásának érdeme, hogy a ma-

gyar nyelvterület minél nagyobb részének érintésére törekedett. Mivel az anyaggyűjtés 2012-ben lezárult (10–11), az ezután megjelent tájszótárak anyaga nem kerülhetett bele a kötetbe (így például a PÉNTEK JÁNOS szerkesztette A moldvai magyar tájnyelv szótára). Megjegyzendő, hogy a Tinta Könyvkiadóban készült el a Tájiszavak – A magyar nyelvjárások atlaszában szavai, szóalakjai című szótár is, ez szerepel a forrásaik között; ennek munkálatai 2012-ben fejeződtek be (10). Érdemes lenne a határon túli kutatókkal is együttműködni a tájszógyűjteményekkel kapcsolatosan. Jóllehet az ÉrtSz. hét kötete és az ÉKsz.² nem tájszótár, ezeket is a felhasznált kötetek között találjuk. Az Előszó megállapítása szerint „a tájszótárak szóanyagát jól kiegészítik az értelmező szótárakból kigyűjtött népies és tájnyelvi minősítéssel ellátott szavak” (10), mert „mindkét szótár szak- és stílusminősítésekkel látta el” az értelmezett szavakat (uo.). Az említett két szótárból a népies és a tájnyelvi minősítéssel jelölteket gyűjtötték ki és dolgozták fel.

A kötet érdeme, hogy a közölt tájszavak az élet számos területét érintik, mert bekerültek a tájszótárba a falusi foglalkozások, a földművelés, az állattenyésztés, a kertészet, az erdőgazdasági munkálatok, a halászat, a háziipar szavai, az erdei és mezei növények gyűjtésére vonatkozó szavak, a népi gyógyászat, a népi táplálkozás, a helyi népviseletek fogalomkincse, hajdani hiedelmek, babonák szóanyaga (18); például „*butnár* ’kerékgyártó, bodnár’, Úmtsz.” (110); „*cötkény* ’mocsári kutyatej’, Mtsz.” (126); „*kézvonó* ’kétnyelű, kb. 30–40 cm hosszú pengéjű gyalufajta, amelyet a szélesebb deszka és a zsendely gyalulására használtak; vonókés’, Főr., Kézd., Mtsz.” (444).

Az Előszóban az alkalmazott módszerről is tájékoztatást kapunk; erről bővebben A Nagy magyar tájszótár anyaggyűjtésének a menete, a szótár forrásai és A Nagy magyar tájszótár szerkesztése című fejezetek szólnak (9–11). A tájszótárakból kijelölték a Nagy magyar tájszótárba kerülő tájszavakat a magyarázatokkal, definíciókkal együtt; a „kijelölés vállaltan szubjektív volt” (10). A szótárhasználó tehát értesül róla, hogy a szótárszerkesztő egyéni ítélete döntött arról, mely szavak kerültek be ebbe a tájszótárba.

A nyelvjárások iránt érdeklődő, de nem dialektológus olvasók valószínűleg örömmel fogadják, hogy ezután nem kell beszerezniük vagy kézbe venniük több kötetnyi tájszótárt, hanem elegendő csupán egyetlen gyűjteményt a könyvespolcon tartaniuk, ha a Kárpát-medence nyelvjárásainak tájszavairól szeretnének képet kapni. A Nagy magyar tájszótár rövid szócikkei az érdeklődő olvasó számára minden bizonnyal elegendő információt tartalmaznak; a szakembernek viszont a bővebb filológiai apparátusért a forrásul szolgáló korábbi tájszótárakhoz kell fordulnia.

Az Előszó a tudományos előzményekre és eredményekre is kitér A nép nyelve felé fordulás, A nyelv területi változatossága és A Nagy magyar tájszótár előzményei, a korábbi magyar tájszótárak című főbb fejezetekben (5–7). Röviden szól a nép nyelve iránt való érdeklődés történetéről, utal arra, hogy már korán felismerték: a magyar nyelv területi változatokra tagolódik; továbbá a hangtani és a szókészletet illető különbségekre is korán felfigyeltek. Az Előszó a KISS JENŐ szerkesztette Magyar dialektológia című egyetemi tankönyv (MDial.) által bemutatott tíz nyelvjárási területet is felsorolja. A *tájszó* fogalmát a kötet olvasója először a SZINNYEI JÓZSEF Magyar tájszótárának (MTsz.) bevezetőjéből vett definíció alapján ismerheti meg (tulajdonképpen tájszavak, jelentésbeli tájszavak, alak szerinti tájszavak); de a ma használatos megnevezésekről is tájékozódhat (valódi, jelentésbeli és alak tájszó). A nem dialektológus olvasónak szólnak itt a példák (l. *padmaly*, *ablak*, *estve*) és a magyarázatok.

A Nagy magyar tájszótár felépítése, statisztikai adatai című részből (11–17) megtudhatjuk a szócikkek számát (51 405), és itt a címszók jellemzőiről is tájékoztatást kapunk. A nem nyelvész olvasónak kedvező lehet, hogy a szótárban nem használták a szaktudományi célokat szolgáló mellékjeles írásmódot. Nem jelölték például a magánhangzók köznyelvtől eltérő ejtémódját és a kettőshangzókat sem. *Aj* ~ *ly* hang jelölésénél viszont meghagyták az eredeti írásmódot a források közti eltérések miatt. A címszókról szóló alfejezetekben (11–17) tájékoztatást kapunk többek között az egymáshoz közel álló alakváltozatok szótárba kerüléséről, a címszók számáról, a homonimák (azonos alakú, de eltérő szófajú szavak) elkülönítéséről, a címszók szófajjelöléséről, stilisztikai minősítéséről, jelentésének vagy jelentéseinek megadásáról, a források feltüntetéséről is.

Szintén a nem szakember olvasónak szól a Magyarázat a Nagy magyar tájszótár szócikkeinek „olvasásához” című fejezet, nekik lehet ez segítség a szótár szócikkeinek értelmezéséhez (17). Itt tájékoztatást kapunk a szócikkek felépítéséről, elrendezéséről – ez hasznos lehet a szótárolvasáshoz nem szokott érdeklődők számára. Álljon itt az 1. példa:

suk¹ *ige* **1.** dob; lök [Mtsz] **2.** döf;
szúr [Mtsz]
suk², **sukk** *fn* régi
hosszmérték: a két ököl
és az egymás felé fordított két
hüvelykujj együttes hossza,
kb. 30–40 cm [Bok, Bús, Ész,
Főr, Hoh, Kisk, Sár, Szam, Szeg,
Úmtsz]

Az olvasó megtudhatja ebből, hogy a *suk* szó igeiként és főnévként is használatos lehet, erre utalnak a szófaji jelzések és a felső indexszámok. Az ige után következő vastagon szedett sorszámok után található a két jelentés, továbbá a szó forrása is. A főnév esetében a vessző után a hosszú *k*-s ejtésre utaló változat is megtalálható (17).

A filológusoknak és a tájszavak iránt mélyebben érdeklődőknek is hasznos lehet, hogy a címszavak forrását is feltüntették, így tehát az egyes szócikkek végén „mindegyik nyelvi elem, szó visszakereshető az eredeti forrásban” (18).

A szótárnak feltétlenül érdeme a kulturális hagyományok iránti elkötelezettség. Az Előszó megállapítása szerint a címszavak bemutatják a „mára szinte teljesen letűnt paraszti világot és a visszaszorult paraszti gazdálkodást, tipikus munkafolyamatait, tárgyait, tevékenységeit” (18). A címszavak a „hajdani élet mindennapjairól” (18) nyújtanak ismereteket, ezért e „szótár az elmúlt évszázadok művelődéstörténeti ismerettára és a magyar nemzeti műveltség enciklopédiája” (18).

A főszerkesztő munkatársaként a kötet megszerkesztésben közreműködött JÁKFALVI ANIKÓ és MANDL ORSOLYA. Az adatgyűjtésben együttműködött BATÓ MARGIT, CSESZKÓ RENÁTA, MÜLLNER BARBARA és VORÁK NOÉMI.

2. Bühnagy székelly szótár. Nagyon dicséretes, ha egy szótári vállalkozást utógon-dozás, tartalmi finomítás-bővítés követ; hiszen jól tudjuk: akár a köznyelv, akár a nyelv-járások valamelyike teljes szókincsének felgyűjtése lehetetlen, nyilván célként meg sem

jelölhető, legfeljebb a teljességre törekvés jegyében, azt soha el nem érve végezhetjük munkánkat. Ennek tudatában látott napvilágot a SÁNTHA ATTILA nevével fémjelzett, s ORBÁN JÁNOS DÉNES szerkesztette kötet, a Bűhnagy székely szótár. Sajnos a kiadvány szakmai lektora nincs feltüntetve. A kötet első kiadása – Székely szótár címmel – 2004-ben jelent meg. SÁNTHA ATTILA szándéka az volt, hogy két év alatt elkészíti ennek javított, (jócskán) bővített kiadását. Egyéb tényezők folytán azonban e vállalkozás befejezése – érthető okok miatt – az említett két év helyett tizenhárom évet váratott magára. – Egyébként a szótárról több ismertetés is napvilágot látott a közelmúltban: néhány kérdésről hasonlóképpen vélekedik PÉNTEK (2019) és KUSZÁLIK (2019) is.

A kötet nyomdai kivitelezése figyelemre méltó: hamar kitűnik, hogy a könyv dekoratív volta legalább annyira lényeges elem, mint maga a tartalom. S jól is van ez így, mert noha a kiadványra kisebb-nagyobb mértékben számot tarthat a téma szakavatott kutatója is, elsősorban mégis tudományos ismeretterjesztő-népszerűsítő munkával van dolgunk: „könyvemnek kimondott szakmai szerepet – és hasznot – is szántam” (5, a kiemelés tőlem: F. G.). Majd másutt: „a kutató meg az olvasó egyaránt felcsillanó szemmel izlelgeti majd e tájnyelv mazsoláit” (5). Funkciójára nézve pedig e szótár „valahol a tájszótár és az etimológiai szótár határán helyezkedik el” (29). E keménytablás, betűregiszteres, műnyomó papírra nyomott kötetet ÁDÁM GYULA és FODOR ISTVÁN szemet gyönyörködtető fotói illusztrálják. A színes fényképek nagyban hozzájárulnak a székely táj és nép megismeréséhez. A szótár a Kárpát-medencei Tehetséggondozó Nonprofit Kft. kiadásában jelent meg az Előretolt Helyörség Íróakadémia programjának keretén belül. A kötet megjelenését az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta. Örvendetes, hogy a kiadás feltételei ennyire sokoldalúan biztosítva voltak.

A székely emberek, kiknek törhetetlen szikárságát és töretlen ügybuzgóságát az évszázadok során frazémák, népmesék stb. sokasága örököltette meg, sokunk előtt ismeretesek. SÁNTHA ATTILA gyűjtőmunkájának motivációját az alapokhoz, vagyis az eredet, s általa a népi önazonosság mibenlétének kereséséig vezeti vissza; s innen tereli át a szót a székely nyelvterület s identitás különállóságára, a magyar nyelvi régió részlegei egyikének önmagában is egészes voltára. Jóllehet a két évtizeddel ezelőtt megkezdett gyűjtést ez indította el, de aztán a folytatáshoz a nyelvi valóság adta a további lökést. A védőborító hátsó fülén olvasható, közvetlen stílusban, de velősen megfogalmazott hitvallása kendőzetlenül tanúskodik erről: „Azt akartam, hogy az a hihetetlen nyelvi gazdagság, már-már a filmekre jellemző képszerűség, mely a székely nyelvjárások sajátja, élő maradjon egy olyan korban is, amelyben a televízió, a rádió standard magyarja úgy nyírja ki a helyi sajátosságokat, hogy nem marad utána más, csak por és hamu.”

A súlyos kötetet kezünkbe véve s kinyitva, mindjárt a *pinarágó*, *picsavágó* szócikkével találjuk magunkat szemben, ha beleolvasunk a védőborító elülső fülén található szövegbe. E rendkívül gondolatébresztő címszó jelentését itt egy közléshelyzetbe ágyazva ismerhetjük meg. A sorozatcímdalra a következő áll: „Székely termék. Pálinka, bicska, művészet.” Majd még beljebb haladva a kolofonoldalon ez áll: „Második, átdolgozott, javított, jelentősen bővített, és egyébként is mindenben sokkal jobb kiadás.” Aztán az előszóban ezt olvashatjuk: „E székely szójegyzék [...] hozzájárul majd [...] hogy [...] a társtudományok szakértői rendet vághassanak az eredetmítoszok [...] rengetegében [...]” (5). Mindezeket – pontosabban: legalább ezeket – figyelembe véve nehezen tudunk szabadulni a gondolattól: vajon a szerző nem erős figyelemfelkeltő szándéktól vezérelve kölcsönzött-e szótárának bulvár jelleget?

A szótári rész előtt a kötet – a köszönetnyilvánításokat nem számolva – hét nagyobb fejezetet tartalmaz, összesen 36 oldalon. Az első nagy fejezet (Tájszótár-jellegű gyűjtés, 9–12) a szótárba felvett szavak típusát, a gyűjtés menetét és az anyag feldolgozásának folyamatát taglalja. A fejezetcímben található pontosítás indokolt, ti. *szótár*-ról és nem *tájszótár*-ról beszélünk, hiszen – ahogyan a szerző ki is fejtí (9) – a kiadvány számos olyan tájegység szókészletébe ad betekintést, mely földrajzi értelemben egymással nem függ össze, mégis: az itt élő székelység közös identitással bír. A szótár a székely népcsoportra jellemző szavak nyilván nem teljes, de bőséges tárházát adja, mely szavak alapvetően öt csoportba sorolhatók. Az egyik a székelységben belül egy kisebb rész által használt tulajdonképpeni tájszavak köre. A második olyan székely szavakat tartalmaz, melyek az egész székely tájegységen belül ismertek. A székelyeken kívüli erdélyi magyarok által is használt erdélyi tájszók köre alkotja a harmadik kategóriát. Majd a negyediket azon népnyelvi szavak adják, melyek a magyar nyelvterület több más pontján is használatosak. Végül elvétve olyan egyéb, nagyon ritkán használt köznyelvi szavak is bekerültek a szótárba, melyeket jószerivel minden magyarul beszélő megért. A szótár használatának megkönnyítésére a második–negyedik kategóriába tartozó szavakat különféle (egészen kifejező) képletekkel látták el.

A gyűjtés a 2000-es évek elején kezdődött, méghozzá annak hagyományos formájától eltérően, egy erdélyi internetes portálon keresztül. A gyűjtőmunkát később a Romániai Magyar Szó napilap is segítette. Hála a székelyek lelkes igyekezetének a feldolgozandó korpusz bőséges volta miatt már a szótár első kiadásakor felmerült egy újabb kiadás ötlete. Különleges ékessége e kiadványnak, hogy olyan szavakat is magába foglal, melyek mind ez ideig nyomtatásban nem jelentek meg. A Kárpát-medence egészére nézve egységes digitális (táj)szótári, illetőleg teljes sűrűségű kutatópont-hálózattal bíró geolingvisztikai adatbázis híján a legnagyobb nehézség az anyag feldolgozása során jelentkezett. Nehéz ugyanis elkülöníteni a magyar szókincsen belül azt a részt, mely a több irányba széttelepedett székelyeket jellemzi, mivel szétrajárásuk irányának megrajzolásához jószerével csak a nyelvföldrajzi vizsgálatoktól várhatunk segítséget. Dicséretes, hogy a szerző annak ellenére törekedett a tájszavak települési elterjedtségének megállapításra és jelzésére, hogy ebben hol kisebb, hol nagyobb mértékű bizonytalansággal is számolnia kellett.

A második fő fejezet arról szól: Hol laknak a székelyek? (12–23). Valóban fontos kérdés ez a táji eredetű szavak vizsgálatánál, s nem is olyan egyszerű pontosan megválaszolni, hol élnek székelyek, illetőleg székely identitású, eredettudatú emberek. A szerkesztő e kérdéskört alaposan körüljárva nyolc nagyobb csoportot különít el, s ennek segítségével osztályozza a szókészletet. Az elsőbe a Székelyföld földrajzi-néprajzi alapon vett kisebb területi egységei tartoznak, vagyis Marosszék, Udvarhelyszék, Sepsiszék, Kézdiszék, Orbaiszék, Csíkszék és Aranyosszék. A második a Barcaságot, Fogarásföldet és Szászföldet, vagyis a Királyföldet foglalja magában: azaz a déli szász vidéket, melyen elszörtan, nyelvjárászigeteken, kisebbségben élnek székelyek, s őrzik a székely nyelvjárási sajátosságokat (Hétfalu, továbbá Halmágy, Oltszakadát, Datk, Kóbor stb.). A harmadik csoportba a moldvai székelyek, a negyedikbe egy hányatott sorsú népcsoport, a bukovinai székelyek tartoznak. Majd a következő, ötödik csoport azon székely eredettudattal bíró székelyeket foglalja magában, akik a Királyföld határán, a Hunyad megyei várostól, Szászvárostól nyugatra laknak, egészen Vajdahunyadig (Lozsád, Rákosd stb.). Önálló csoportot kapnak azok a székelyek is (sorrendben a hatodikát), akik az újabb korban kerültek át más városokba, tájegységekre (pl. Kolozsvárra, Tövishát néhány településére stb.) telepítéssel,

kitelepítéssel. A székely nyelvjárás hatása nyilván a szomszédságban, tehát a Mezőségen és Moldvában is érződik a szókészleten, ezt fogja egybe érintőlegesen a hetedik csoport. A nyolcadik csoport a korai, Erdély nélküli Magyar Királyság gyeprüvidékeit sorra véve mutatja be a régi székelységet s a távolabbi kapcsolatokat.

A következő, harmadik nagy fejezet a székely szavak eredetét, származásának csoportjait mutatja be (Mit mutat a szavak eredete?, 23–29). A székely tájszókészlet csoportosítása során külön alfejezetet kapnak a megőrzött régiségek (pl. *gac* 'cserjés, gazos' stb., *pet* 'hímvesző, kisgyermek hímveszője' stb.), a gyermeknyelvi eredetű szavak (*bók*, *bóka*, *botika* 'fej gyermeknyelven'; *cocó*, *cucó* 'csikó, ló gyermeknyelven' stb.), valamint a jövevényszavak. Ez utóbbi rész, mely a székelyeknek a „dél-nyugati szlávokkal” való kapcsolatát taglalja, sőt vitatja, a jövevényszavaknak alapvetően három típusát különíti el. A ruszin (orosz), ukrán jövevényszavakat (pl. biztosan ilyen eredetű a *kujak*, *kulyak* 'ököl'; *lok* 'sík terület, vízmenti lapály'; csak feltételesen sorolható e csoportba a *buják* 'forróvérű', a *csepesz* 'főkötő' stb.), az ótörök (bolgár-török) jövevényszavakat (pl. *bü*, *büh* 'rossz, undok, ocsmány'; *ját*, *jád* 'drusza, esetleg barát' stb.) és a legnagyobb számban előforduló, román eredetű jövevényszavakat (pl. *kájmán* 'az eszterán vagy erdei szálláson mindenek szolga'; *lindik* 'csikló' stb.).

A szócikkek felépítését taglalja a negyedik főbb fejezet (A szócikkek felépítése, 29–30). Alapvető szabályként jelölte meg a szerző, hogy – a szótár olvasmányossá tétele érdekében – lehetőleg kerülje a rövidítések használatát. Ez magyarázza például, hogy a települések neve is teljes alakban szerepel az egyes szócikkeknel. Másutt viszont érvényesül a helytakarékoság elve: például a címszók szófaji besorolása mint hagyományos lexikográfiai tartozék elmaradt, elhagyásának megindoklására érvként hozza fel a szerző, hogy ez könnyűszerrel világossá válik a szövegkörnyezetből a példaszövegek által. A szócikk élén áll maga a befoglaló szócsalád (ha van), majd ezt követi a címszó félkövér betűtípussal, s annak jelentése kurzívval szedve. Majd következik az adott szó tájszótárakban, szójegyzékekben való adatolásának megjelölése, a gyűjtés helyének feltüntetésével együtt, illetve alkalmanként annak a tájegységnek a jelzése, ahol használatban van a szó. Ez után áll (ha van) maga a köznyelvi vagy irodalmi példaszöveg. Sorra követi(k) ezt az egy szócsaládba tartozó (al)címszó(k), az előbb megadott formában, (újabb) jelentésmegadással, példaanyaggal együtt. A szócsalád végén áll a szócsalád – s azon belül az egyes szavak – etimológiájának taglalása. Majd a szakaszt egy vízszintes vonal zárja.

A forrásokat mutatja be az ötödik fejezet (30–32). E negyvenhat forrásművet tartalmazó listában megtalálhatók a székelység szempontjából fontos nyelvészeti témájú – részint román, részint magyar nyelvű – elméleti-történeti munkák, értelmező szótárak, tájszótárak, lexikonok stb. A hatodik fejezet azokat a rövidítéseket veszi sorra, amelyek az etimológiai résznel, illetőleg az etimológiai szótárakból vett idézetekben fordulnak elő (32).

Az utolsó nagyobb fejezet, a hetedik, a helynevek használatának nehézségeit járja körül (Településnevek kérdése, 33), tudniillik az elmúlt majdnem száz évben többször is módosították a településneveket. Ezért a szócikkekben a legfrissebb, 2001-es, illetőleg 2002-es (román) törvényi szabályozás alapján megállapított hivatalos helynevek használatosak. A szótári rész előtti szakasz az adatközlőknek és lektoroknak szóló – név szerinti – köszönetnyilvánítással zárul (34–35), majd ezt követi a szótár anyaga mintegy 435 oldalon (37–471).

A kéziratok kényszerű lezárása miatt minden megjelent mű egy adott állapotba, pillanatba ad betekintést. Jóllehet e szótári vállalkozás már az előzőnek bővített, javított változata, mégsem mondhatjuk, hogy idővel ne bővíülhetne tovább. Sok egyéb – minden bizonnyal: előttünk ismeretlen – indokon kívül e mellett szól, hogy részint van egy több kötetből álló, de (tudomásunk szerint) még kéziratos formában lévő székely nyelvatlasz. Igaz, hogy ebből merít a SzNySz., de javarészt még feldolgozatlan a benne rejlő anyag-mennyiség. Részint vannak még további, kiadatlan regionális székely atlaszok is. Sőt, mindezen korpuszokra építve egy teljes, digitális formájú adatbázis létrehozása és közzététele rendkívül előremutató lenne, s bár a dialektológusok számának az utóbbi időben tapasztalt erőteljes csökkenése lassíthatja a kivitelezés folyamatát; mégis bizton reménykedünk e vállalkozás sikerében, melynek legalább annyira örvendezne a tudományos közélet, mint korábban a CsángA. megszületésének.

Hivatkozott irodalom

- CsángA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* 1–2. Szerk. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- ITZÉS NÓRA 2019. Az eltűnt szakmaiság nyomában. *Magyar Nyelvőr* 143: 503–513.
- KISS GÁBOR – BATÓ MARGIT szerk. 2002. *Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai*. Tinta Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 2002. Tájszótárírás és tájszótárak. *Magyar Nyelvőr* 126: 391–416.
- KUSZÁLIK PÉTER 2019. Bűh-e? A'há! In: UŐ, *Az intrikus kritikus. Mörfi pamfletáriuma*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 77–109.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1979. Előszó. In: *ÚMTsz.* 1: 7–10.
- MDial. = *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MMTnySz. = *A moldvai magyar tájnyelv szótára* 1–2. Szerk. PÉNTEK JÁNOS. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016–2018.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- SzNySz. = *Székely nyelvföldrajzi szótár*. Összeáll. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- PÉNTEK JÁNOS 2019. A székely nyelvjárás írói tájszótára: a Bűhnagy szótár. *Székelyföld* 2019/4: 137–150.
- SÁNTHA ATTILA szerk. 2004. *Székely szótár*. Havas Kiadó, Kézdivásárhely.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

FERENCZI GÁBOR
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Magyarságtudományi Intézet

PÁL HELÉN
Magyarságtudományi Intézet

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 115. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2020. január 28-án az ELTE BTK Kari Tanács-termében tartotta meg 115. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket és megnyitotta a közgyűlést, majd felkérte Kenesei István akadémikust, hogy tartsa meg A magyar mondatban 50 éve című közgyűlési előadását.¹

2. Az előadás elhangzása után Juhász Dezső főtítkárral terjesztette elő jelentését a Társaság 114. rendes közgyűlése óta eltelt időszakáról.

Tisztelt Közgyűlés!

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság a 2019 januárjában megtartott 114. rendes közgyűlése óta két választmányi ülést tartott.

a) A 2019. október 8-án tartott ülés fő napirendi pontjai az őszi program áttekintése, valamint rövid tájékoztató volt a közgyűlés tudományos előadásának előkészítéséről. A választmányi ülés további részében Juhász Dezső főtítkárral és Farkas Tamás titkárral számoltak be a megjelent és előkészületben lévő társasági folyóiratokról és kiadványokról, majd a választmány újabb tagok felvételéről döntött.

b) A 2020. január 14-én tartott ülés kiemelt témája a közgyűlés előkészítése volt, melynek részleteiről Kiss Jenő tájékoztatta a választmány tagjait. A tudományos előadást Kenesei István vállalta, témája a magyar mondatkutatás elmúlt fél százada. Díjak kiadására ezúttal nem kerül sor, ennek okait az elnök bővebben is taglalta. A díjakról és kitüntetésekéről a szűkös anyagi lehetőségek ellenére a jövőben nem mondunk le, ugyanakkor a díjakra javaslatot tevő bizottságokat szükséges megfiatalítani. A jövő évre előretételezve jelezte, hogy a Társaság megünnepli majd egykori elnökünk, Benkő Loránd születésének századik évfordulóját. Ezzel kapcsolatban megkezdte egy konferencia előkészítését, és egy emléktábla elhelyezését is kezdeményezi. – Juhász Dezső főtítkárral javasolta, hogy gyakorlati okokból tűzzük napirendre az alapszabály egyik pontjának módosítását. Ennek az a lényege, hogy az elnök és a főtítkárral – bármelyikük akadályoztatása esetén – egyedül is jogosult legyen pénzügyi és pályázati dokumentumok ellenjegyzésére. A javaslatot a választmány egyhangúlag támogatta. Ugyancsak a 2020-as év előkészítését szolgálta a megemlékezési bizottság elnökének, Korompay Klárának az előterjesztése, amelyből a választmány tagjai megismerhették a 2020-ban kerek évfordulójukat ünneplő tagtársak névsorát és köszöntésük módját. A tervezetet kisebb kiegészítésekkel a választmány elfogadta. A Társaság folyóiratainak, a Magyar Nyelvnek, az Anyanyelv-pedagógiának és a Névtani Értesítőnek a megjelenéséről Juhász Dezső és Farkas Tamás számolt be.

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

Mindhárom periodika a tervek szerint, gazdag tartalommal jelent meg (ill. van megjelenőben). A választmányi ülés tagfelvétellel zárult.

2. A Társaság szakosztályainak és tagozatainak munkájáról az alábbiakban adok számot.

a) 2019-ben a Társaság 13 felolvasó ülést tartott Budapesten. Az előadások közül 5 az Általános nyelvészeti szakosztály, 5 a Magyar nyelvi szakosztály, 1-1 a Finnugor és az Idegen nyelvi szakosztály szervezésében valósult meg, egyet pedig közösen rendezett a Magyar és az Idegen nyelvi szakosztály. A felolvasó ülések előadói időrendben a következők voltak: a tavaszi félévben Mérő László, Varga László, Nemesi Attila László, Alberti Gábor, Slíz Mariann, Hegedűs Attila; az őszi félévben Slíz Mariann, Simon Gábor, Tóth Etelka, Korompay Klára, Kalcsó Gyula, Baranyiné Kóczy Judit, Szij Enikő. Több jubiláló tagtársunkat ezeken az alkalmakon köszöntöttük (l. később).

A tavaszi és őszi programot kerekasztal-beszélgetések és kutatócsoporti beszámolók is színesítették. A 100 éve született Vértes Editre emlékezett a Finnugor szakosztály május 14-én, május 21-én pedig Poétika és korpusz címmel rendezett kerekasztal-beszélgetést a Magyar nyelvi szakosztály az ELTE Stíluskutató Csoportjával közösen. Április 16-án a hang világnapja alkalmából kutatócsoporti közös előadást hallhattunk Hogy mondd? címmel; a szervezők: az MTA-ELTE Lendület Lingvális Artikuláció Kutatócsoport és a Magyar nyelvi szakosztály.

Itt teszünk említést még három konferenciáról, amelynek társszervezője a Társaság volt. – 2019. március 28–29-én rendezte az ELTE DiAGram kutatócsoportja a Nyelvtan, diskurzus, megismerés. A magyar nyelv funkcionális leírása című konferenciáját. A helyszín az ELTE BTK volt. – Szeptember 12. és 14. között rendezte meg az ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszéke és a Magyar Nyelvtudományi Társaság a DiSS (Disfluency in Spontaneous Speech [‘Megakadásjelenségek a spontán beszédben’]) 2019 nemzetközi workshopot. A rendezvény egy konferenciasorozat része volt, amelyet 1999-ben szerveztek meg először a Berkeley Egyetemen, és azóta két évente kerül rá sor. – November 12-én került sor A szótár az oktatásban. A lexikográfiától a szótárhasználatig című konferenciára az ELTE BTK tanácstermében. A fő szervező az MTA Szótári munkabizottsága, a társszervező az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, valamint a Társaságunk volt.

b) A Társaság tagozatai szintén aktívan tevékenykedtek.

A Magyar tanári tagozat 2019-ben immár 22. alkalommal rendezte meg 5–8. osztályos diákok számára a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny válogatóit és Kárpát-medencei döntőjét, valamint középiskolásoknak megszervezte az Eötvös József országos középiskolai szónokverseny helyi, regionális és országos fordulóit. Ezenek több ezer diák, kísérő és szervező vett részt, a versenyeket kísérőprogramok gazdag kínálata színesítette. A 2019-es év fordulópont a „Simonyi” történetében, mert a regionális Pedagógiai Oktatási Központok nem vállalják tovább a nem általuk meghirdetett tanulmányi versenyek iskolai és megyei fordulójának a szervezését. Ez óriási feladatot és jelentős többletköltséget jelent a központi szervezőknek, ezért egyelőre bizonytalan, hogyan folytatjuk hosszú távon a versenyt. November 30-án került sor a VI. Vályi András anyanyelv-pedagógiai konferenciára Szombathelyen. A rendezvény házigazdái és főszervezői az ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központja és az ELTE szombathelyi kampuszának Magyar Nyelvtudományi Tanszéke voltak. A konferencián négy plenáris előadás és három

párhuzamos szekcióban 21 szekció-előadás hangzott el. A Magyartanári tagozat jelenteti meg az Anyanyelv-pedagógia című online folyóiratot, gondozza saját honlapját és az általa szervezett versenyek önálló weboldalait is.

A N é v t a n i t a g o z a t több szakmai konferenciának, tanácskozásnak volt társszervezője, illetve támogatója. Tevékenységéhez kapcsolódott két budapesti és több debreceni felolvasó ülés mellett három névtani konferenciasorozat folytatása: A nyelvföldrajztól a névföldrajzig X. Nevek a nyelvpolitikai küzdőtérben (Révkomárom, június 8.; házigazda: Selye János Egyetem Tanárképző Kar; társszervezők még: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara Magyar Nyelv- és Irodalom Intézete, valamint az ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ Magyar Nyelvtudományi Tanszéke; szakmai támogató: Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvi Kutatóközpont), a XIV. helynévtörténeti szeminárium (Síkfőkút, június 19–22.; házigazda: DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke – MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport), továbbá az Alkalmazott Névkutatás 2019. Tulajdonnevek: tudományos és laikus alkalmazások (Budapest, szeptember 25.; házigazda: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, társszervező még: KRE Magyar Nyelvtudományi Tanszék). A Tagozat tevékenységéhez kapcsolódtak két névtani tematikájú társasági kiadvány megjelentetésének, illetve a Névtani Értesítő szerkesztésének a munkálatai is.

A P r a g m a t i k a i t a g o z a t ugyancsak több szakmai rendezvény megszervezésével vett részt a Társaság munkájában. Egy budapesti felolvasó ülésen kívül közreműködött az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban című konferenciasorozat tárgyevi alkalmának a megrendezésében (Szeged, április 12.), valamint november 27-én beszámolót tartott a 16. Nemzetközi Pragmatikai Konferenciáról (2019. június 9–14., Hong Kong).

3. A Társaság vidéki csoportjai szintén több szakmai programot szerveztek az elmúlt időszakban.

A debreceni csoport 2019-ben 8 felolvasó ülést tartott a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán, melyek előadói Szőke Melinda, Péntek János, Vékony Vivien, Kenyhercz Róbert, Tóth Valéria, Bátor István, Hankusz Éva és Reszegi Katalin voltak; emellett külön alkalommal emlékeztek meg Sebestyén Árpád professzor születésének 90. évfordulójáról. A XIV. helynévtörténeti szeminárium Síkfőkúton, a Debreceni Egyetem kutatóházában való megszervezését (l. fentebb) ugyancsak a debreceni kollégáknak köszönhetjük.

Az egri csoport 2019-ben két rendezvényről számolt be: április 8-án Domonkosi Ágnes Hogyan kutatható a nyelvi tevékenység? Módszerek és lehetőségek a társas deixis vizsgálatában címmel módszertani kutatói szemináriumot tartott az egri egyetemen. November 25-én a Magyar Tudomány Ünnepe keretében, a Társaság Heves megyei csoportja rendezvényeként mutatták be a Magyar Nyelvészeti Tanszék új kiadványait.

A pécsi csoport megrendezte a Találkozások az anyanyelvi nevelésben konferenciasorozatot 4. alkalmát Hasonlóságok és különbözőségek a nyelvben és az anyanyelvi nevelésben címmel (PTE, Pécs, június 17–18.), s folytatta nyelvi ismeretterjesztő tevékenységét (Játékos Nyelvi Katlan az Ördögkatlan fesztiválon: Nagyharsány, augusztus 1.; Kutatók éjszakája: „Kalapkérdések a nyelvről és az elméről” – interaktív program, szeptember 27., továbbá nyelvi tanácsadó közönségszolgálat működtetése), valamint Szépe György szellemi hagyatékának feldolgozását. A pécsi csoport is köszöntötte a 70 éves Andor Józsefet, és búcsúztatta az elhunyt Székely Gábort.

A szegedi csoport hagyományosan részt vett az Implom József Középiskolai Helyesírási Verseny Kárpát-medencei döntőjének és szakmai kísérőprogramjainak megrendezésében (Gyula, február 28. és március 2. között). A megnyitón Implom József-díjat vehetett át Aczél Petra intézetvezető egyetemi tanár (Corvinus Egyetem). Az Emberi Erőforrások Minisztériuma kiemelten támogatta a versenyt a felsőoktatás és a közoktatás kapcsolatainak fejlesztése projekt keretében. A támogatás egy részéből egy munkacsoport létrehozta az Implom-verseny digitális adatbázisát, amely szabadon hozzáférhető a www.implom-verseny.hu tárhelyen. A szegedi csoport köszöntötte a 90 éves Velcsov Mártonné Tóth Katalint.

A szombathelyi csoport két konferencia: A nyelvföldrajztól a névföldrajzig című sorozat X. alkalmának, valamint a VI. Vályi András anyanyelv-pedagógiai konferencia megrendezésében vett részt (l. fentebb). Szombathelyi tagjaink áprilisban bekapcsolódtak a TIT Magyar nyelv heti rendezvényeibe is.

4. A Társaság kiadványainak sorában mindenekelőtt a Társaság folyóiratairól kell számot adni. A Magyar Nyelv 2019-ben immár 115. évfolyamát jelentette meg, az anyagi támogatásokkal kapcsolatos nehézségek ellenére is a megszokott rendben és terjedelemben, nyomtatásban és az interneten is (<http://c3.hu/~magyarnyelv>). A folyóirat évi négy számából egy részlegesen tematikus jellegű volt: a nyári szám az iróniát állította a fókuszba, és több füzetnek volt központi témája a magyar nyelv interetnikus, interlingvális kapcsolatrendszere. A Névtani Értesítő 2019. évi, 41. számát jelenleg még szerkesztjük. A folyóirat hagyományos megjelenítése folyamatos anyagi nehézségekbe ütközik, összes évfolyama ugyanakkor megtalálható az interneten is (<http://nevtart.elte.hu>). Az online folyóiratként működő Anyanyelv-pedagógia 11. évfolyamát zárta, továbbra is évi négy folyóiratszámmal és sokszínű tartalommal (<http://www.anyanyelv-pedagogia.hu>).

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat újabb kötetel nem gyarapodott az elmúlt időszakban, ugyanakkor a Társaság (társ)kiadásában látott napvilágot két önálló kötet, melyek nyomtatásban és az interneten is elérhetők:

BAUKO JÁNOS 2019. Társadalom és névhasználat. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Magyar Névtani Értekezések 8. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.

SLÍZ MARIANN 2017. Anjou-kori személynévtár (1343–1359). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (Technikai okokból 2017-es évszámmal, de 2019-ben jelent meg.)

Itt említjük meg, hogy a Társaság továbbra is rendszeresen támogatja kiadványaival a határon túli és hazai kutatóhelyeket, valamint különböző szakmai rendezvények és versenyek megszervezését.

Megjegyezzük továbbá, hogy társaságunk honlapja változatlanul működik (<http://mnyt.hu>), ahonnan a legfontosabb információk, illetve folyóirataink egyaránt elérhetők.

5. Több jubiláló tagtársunkat köszönhetjük budapesti felolvasó ülés keretében: 80. születésnapján Keszler Borbálát és V. Raisz Rózsát, a 70.-en É. Kiss Katalint és Andor Józsefet. Az elhangzott laudációk a Magyar Nyelvben olvashatók. További jubilánsainkat a vidéki csoportok rendezvényein köszöntötték (l. fentebb), míg másoknak levélben kívántunk jó egészséget, töretlen munkakedvet. Több tagtársunktól kellett azonban végső búcsút vennünk. Közülük most hármat emelünk ki: Éder Zoltánt, B. Gergely Piroskát és Kabán Annamáriát. Egykori tagtársainkra tisztelettel és kegyelettel emlékezünk tovább.

6. Társaságunk működésével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a szervezéssel és adminisztrációval összefüggő feladatok elvégzéséről 2019-ben is a korábbiakban megszokottakhoz hasonlóan, Bakonyiné Tóth Gabriella gondoskodott. Odaadó, lelkiismeretes munkáját itt is köszönjük!

7. A beszámoló végére érve megállapítható: a Magyar Nyelvtudományi Társaság az elmúlt esztendőben is tovább folytatta sokszínű tudományos és ismeretterjesztő tevékenységét. Reméljük, hogy ez a munka a jövőben is hasonlóképpen, töretlenül folytatódhat. Kérem a tisztelt tagságot a jelentés elfogadására.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezt követően Gerstner Károly olvasta fel a pénztárosi jelentést. A Társaság pénzügyei a 2019. évben a következőképpen alakultak:

Bevételek: 9.875.700 Ft

2018. évi maradvány:	13.250 Ft
MTA-támogatás:	670.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából:	121.300 Ft
Tagdíj:	306.000 Ft
Kiadvány-értékesítés:	55.150 Ft
Pártolói tagdíj	85.000 Ft
Egyéb (pályázatok, folyóirat-támogatások, versenyek)	8.625.000 Ft

Kiadások: 9.860.830 Ft

Személyi kiadások:	4.011.490 Ft
Szerkesztői és egyéb díjak, munkabér:	3.371.000 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok (tény):	640.490 Ft
Összes járulék:	640.490 Ft
Dologi kiadás:	5.849.340 Ft
Bérleti díj:	145.000 Ft
Postaköltség:	79.700 Ft
Banki költség:	297.570 Ft
Egyéb (készletbeszerzés, nyomda, tárhely, verseny, javítás):	5.327.070 Ft

A Társaság bevételei a 2019. év során tehát kis mértékben meghaladták a kiadásokat. A pénzügyi jelentést a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

A közhasznúsági jelentést szintén Gerstner Károly ismertette, Bakonyiné Tóth Gabriella közreműködésével. A pénztáros beszámolóját és a közhasznúsági jelentést a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

4. Kiss Jenő elnök ezek után – visszaulva a már jóváhagyott főtitkári beszámolóra (lásd fentebb az 1. b) pontot) – szavazásra tette föl a következő kérdést: Támogatja-e a közgyűlés az alapszabálynak azt a módosítását, melynek értelmében akadályoztatás esetén mind az elnök, mind pedig a főtitkár egyedüli aláírási jogosultsággal rendelkezik pénzügyi vagy pályázati dokumentumok ellenjegyzésére?

A közgyűlés a javaslatot egyhangúlag támogatta.

5. Kiss Jenő végül megköszönte a megjelenést, emlékeztetett a Társaság anyagi támogatásának lehetőségeire és szükségességére (pl. időben teljesítendő tagdíjfizetés, a jövőlemezadó 1%-ának felajánlása), majd mindenkinek sikeres 2020-as esztendőt kívánva a közgyűlést berekesztette.

Összeállította JUHÁSZ DEZSŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Pusztay János 70 éves*

Tisztelt Ünneplő Társaság! Kedves Kollégák és Barátok! A Nyelvtudományi Társaság mai összejövelele rendhagyó esemény. Először a rendhagyó tudóst és tanárt, Pusztay Jánost köszöntjük 70. születésnapja alkalmából, majd következő napirendi pontként folytatjuk a rendhagyóság különleges eseteinek vizsgálatát, midőn meghallgatunk egy rendhagyó előadást a tudományközi együttműködés határaitól és lehetőségeiről.

Pusztay János tudományos életrajza és munkásságjegyzéke 46 oldal terjedelmű. Most nem olvasom fel, habár ünnepeltünk életművét csak úgy tudjuk áttekinteni, ha figyelmesen tanulmányozzuk ezt a terjedelmes listát, bejelöljük az általunk esetleg még nem olvasott műveket, és sürgősen pótoljuk mulasztásainkat.

Ha el is tekintek az életmű tételes felsorolásától, számokat azért mondok: PUSZTAY JÁNOS írt 66 könyvet, ebből nyelvészeti témájú, illetve szótár 35 darab, tudományos ismeretterjesztő, felsőoktatás- és nyelvpolitikai mű 13 darab, szépirodalom 18 darab. Nehezen emészthető mennyiség... De haladjunk tovább: a tudományos és ismeretterjesztő cikkek száma 559. Ebből nyelvészeti szakcikk 192, hungarológiai, felsőoktatás- és régiópolitikai cikk 135, a nyelvészeti és egyéb ismeretterjesztő írások, beszámolók, ismeretetések, előszók száma 232. A szerkesztések száma is rendkívüli: PUSZTAY JÁNOS 379 kiadványt jegyez szerkesztőként.

Hogy lehet ennyi mindent összeírni? Weöres Sándor szerint a bűvész a lábával kari-kázik, a kezével citerázik, az orrával orgonázik, a fülével figurázik, a szemével gurgulázik, a szájával vacsorázik (Weöres Sándor: Vászár). Pusztay János ennél sokkal többet tud, mert közben még futamokat is játszik a számítógép billentyűzetén – egyszerre több nyelven. Igazi világszám. Jogos a feltételezés, hogy Pusztay János Úgyszólván Felfoghatatlan Objektum, avagy a közismert mozaikszóval: egy UFO. Ő az élő példa rá, hogy a magyar finnugristák bizonyosan a Szíriuszról ereszkedtek le hozzánk, hitvány földi halandókhoz.

Egy igazi tudós 70 éves korában kezd beérni, addig gyerekcipőben jár. És valóban, ünnepeltünk most kapcsol nagyobb sebességre. Ebben az évben már 4 könyv jelent meg tőle vagy róla. És még hol van az év vége!

Itt és most azért gyűltünk össze, hogy Pusztay Jánost mint nyelvészt köszöntsük. Ne feledkezzünk meg azonban nyelvpolitikai és építési munkásságáról sem. Mindhárom tevő-

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2018. november 27-i ülésén.

kenységi kör a nyelv kutatása és művelése körül forgolódik. Pusztay János életének teljességét az Önmagad útját járd! című portrécikettől ismerhetjük meg, amelynek alcíme szerint a Prima Primiissima-díjas nyelvészprofesszorral, íróval, költővel Fűzfa Balázs irodalmár beszélget.

Visszatekintve Pusztay János eddigi tudományos munkásságára, most csak egy könyvére fogok kitérni. Nem azért, mert a többire nem lenne érdemes, hanem azért, mert ez a könyv számvetés jellegű, ráadásul itt-ott érteni is vélem, mivelhogy kapcsolódik az általam valamennyire ismert témakörhöz, a finnugor alapnyelv és őshaza kérdésköréhez. Ez a mű a Gyökereink. Összefoglalója PUSZTAY JÁNOS gondolkodásmódjának – és nem melleleg válasz is tudományos nézeteinek bírálata.

Korábbi műveiben a szerző már elindult azon az úton, amely elvezette őt a gyökekegig. Analóg vonások az uráli és a paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében című, 1984-ben megvédett kandidátusi értekezése, Zur Stellung des Mordvinischen című tanulmánya (FUM. 1988/1989), és az uráli–paleoszibériai nyelvi kapcsolatokat elemző, itt nem idézett további írásai jelentik az építőköveit az általa megalkotott alapnyelv- és őshazakoncepciónak. Ezt a rendhagyó elméletet a szakcikkekben történt publikálása után az Életünk című folyóirat 1997-es évfolyamából ismerhette meg a magyar olvasóközönség.

PUSZTAY JÁNOSnak az alapnyelvek alapjairól vallott elképzeléseivel csak egyetérthetünk. Véleménye szerint 1. az alapnyelveknek hosszabb előtörténetük van, mint utóéletük; 2. a nyelvcsaládok nyelveiben lehetnek az alapnyelvnél korábbi elemek is; 3. az alapnyelv nem volt egységes; 4. az alapnyelv felbomlása után nyelvcsaládon belül is elképzelhető a nyelvek átrendeződése; és végül 5. „az alapnyelv azonos vagy különböző típusú nyelvek közeledéséből kialakult nyelvsvözettség eredménye, más terminussal élve *lingua franca*...”.

Na, ez utóbbival már nem mindenki értett egyet. Eretnek gondolat. Ki is tört a botrány finnugrista berkekben. A szerzőnek már amúgy is sok volt a rovásán: kollégái azon gondolatáért sem rajongtak, hogy a mordvint a szibériai nyelvek közé sorolta. Ha a történeti nyelvészet berkein kívülről szemléljük PUSZTAY JÁNOS elméletét, akkor megállapíthatjuk, hogy ezen tudományág a maga módszereivel képes megállapítani egyes nyelvek rokonságát, de a nyelvrokonság létrejöttének, létezésének, majd bomlásának történeti folyamataról nincsenek adatai. Vagyis az egykori finnugor *lingua franca*-ról folyó vita „akadémikus” jellegű, abban az értelemben, hogy sem PUSZTAY JÁNOS állítása, sem állításának cáfolata mögött nincsenek bizonyítékok. Mindkét fél a sötétben tapogatózik. Vajon érdemes-e tudósoknak tudományosan egyelőre meg nem ismerhető dolgokról vitatkozni? Vajon tényleg *lingua franca* volt a finnugor alapnyelv, vajon érdemes a sötétben tapogatóznunk? Hát, ha ki akarunk jutni a fényre, akkor mindenképpen tapogatóznunk kell, keresnünk kell a kivezető utakat. PUSZTAY JÁNOS eljutott a világ végére, mármint a történeti nyelvészet világának végére, és azt kutatja, hogyan tovább. Van egy ötlete. Lehet más elméleteket is fölállítani, lehetnek másnak is ötletei. A lehetőségek száma egyelőre végtelen.

Minél több, a tudományosság formai kritériumainak megfelelő ötletet, elméletet alkotunk az ismeretlenről, annál nagyobb a remény, hogy valamelyikkel az igazság közelében járunk. Még az is lehet, hogy új módszereket, utakat találunk. Napjainkban a szociolingvisztika művelése tűnik jó irányúnak: a nyelvi változások, a kétnyelvűség, a nyelvi keveredés vizsgálata talán segítségére lehet a történeti nyelvészetnek abban, hogy belélessünk az alapnyelvi boszorkánykonyha fortyogó fazekába, hogy a fedők alá pillantva meglássuk, hogyan keverednek és főnek össze a különböző nyelvi ízek, hogyan lesz belőlük egy új nyelv. PUSZTAY JÁNOS Gyökerek című könyvében megpróbálta ezen boszorkánykonyha

egy receptjeit is rekonstruálni. Megint csak tudva, hogy biztos adatok hiányában nem biztos az eredmény. Könyvében ilyen címetek olvashatunk: „Hogyan alakulHATtak ki a szófajok?”, „Hogyan alakulHATott ki a számjelölés?” vagy „Hogyan alakulHATott ki az esztrendszer?” A *HAT* minden esetben nagybetűvel szerepel az idézett fejezetcímekben.

Vajon mit érdemel az a bűnös, aki tudósként „tudományon túli” területekre téved? Ibn Fadlán 10. századi arab utazó szerint a türkök így bánnak el a Pusztay János-féle emberekkel: „Ha fölfigyelnek valakire, akit szellemi mozgékonyság és a dolgok (mélyebb) ismerete jellemez, akkor azt mondják: »Ez az ember megérdemli, hogy az Urunkat szolgálja.« Azzal megragadják, a nyakába kötelet vetnek és felfüggesztik egy fára, amíg darabokra nem esik.” (Ibn Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Ford., szerk. és jegyz. SIMON RÓBERT. Corvina, Budapest, 2007. 64.)

Szerencsére finnugorok illet sosem tennének – János él és dolgozik. A példa azonban figyelmeztet a veszélyre: türkök legyünk vagy szabadok? – ez itt a kérdés.

Nekünk, gyarló embereknek, kik itt most összejöttünk, és életünk más pillanataiban olykor oktatgatunk, máskor kutatgatunk, támogatnunk kell Jánost, egyengetnünk kell rendhagyó útjait. Ő a világmindenség titkait fürkészi – tudományban, költészetben, politikában egyaránt. Küzd erején felül a legnemesbékért. És ez nem is kevés. Sőt, ez a legtöbb, amit ő ad nekünk.

Kedves János, járd a magad útját tovább, míg világ a világ, és még azon is túl. Isten éltesse!

KLIMA LÁSZLÓ

Keszler Borbála 80 éves*

Keszler Borbálának nincs Wikipédia-szócikke, s ez jó is, meg rossz is. Rossz, mert a rá vonatkozó adatokat jó lenne egy helyen látni, de jó is, mert ismerem néhány szócikk tartalmát (például a sajátomét, melyet nem én írtam), s ebből tudom, hogy mennyi torzítás, félinformáció lehet egy ilyen szócikkben. Keszler Borbála lexikoncikkét nem fogom most megírni, de a legfontosabb életrajzi adatokat összegyűjtöttem. A legjobb forrás erre a BOLLA KÁLMÁN által szerkesztett Magyar nyelvész pályaképek és önvallo-mások könyvsorozat volt (BOLLA szerk. 2009). Milyen kár, hogy ez a sorozat úgy tíz éve megszakadt, s nincs, aki folytassa.

Keszler Borbála 1939. augusztus 30-án született, ezért is ünnepeljük most 80. születésnapját. A családi emlékezet – ahogy egy személyes beszámolóból tudjuk – a segesvári csatában, talán éppen Petőfi mellett harcoló, azt csodával határos módon túlélő honvédtisztig nyúlik vissza.

A budapesti Varga Katalin Gyakorlóiskolában érettségizett, 1962-ben pedig az ELTE BTK-n magyar-német szakos középiskolai tanári diplomát szerzett. Három évig a XVII. kerületi Ferihegyi úti Általános Iskolában tanított, majd 1965-ben meghívást kapott az ELTE BTK II. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszékére, amelyet 1971-től neveznek Mai Magyar Nyelvi Tanszéknek. Ahogy az lenni szokott, elkezdődött egyetemi karrierje: 1965-től

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2019. november 12-én tartott köszöntő írott változata.

tanársegéd, 1972-től adjunktus, 1987-től docens. 1996-ban egyetemi tanári kinevezést kapott. 1988-tól 2004-ig, 16 éven át a Mai Magyar Nyelvi Tanszék vezetője, 70. éves korától pedig professor emeritusa. Keszler Borbála hosszú éveken át vezette az ELTE magyar nyelvészeti doktori iskola leíró grammatikai programját is. 60. születésnapján kollégái tanulmánykötettel köszöntötték (KUGLER–LENGYEL szerk. 1999).

Bölcsészdoktori értekezését 1966-ban védte meg: Szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban – megjelent a Nyelvtudományi Értekezések 63. számaként (KESZLER 1969). Kandidátusi értekezése 1986-ban született meg: A magyar írásjelhasználat és grammatikai alapjai. Akadémiai doktori munkája: A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig (KESZLER 1995). 1997-ben az MTA doktora lett.

Munkássága során a nyelvészet szinte minden területét kutatta, tanította, ahogy azt a régi időkben szokás is volt: hangtörténetet, nyelvtörténetet, nyelvjárástörténetet, majd érdeklődése a leíró grammatika, azon belül a szófaj-, alaktan és a szintaxis kérdései felé irányult. Innen csak egy kis kitérő a beszélt nyelvi kutatásokban való elmélyedés, a mondatfönetika. A beszélt nyelvi kutatások egyik hazai meghonosítójának is tekinthetjük. Mindehhez kapcsolódott a helyesírás, annak is egyik alig kutatott területe: az írásjelhasználat, majd pedig egy kis visszatéréssel egy sajátos történeti fejezet: az orvosi nyelv története.

Egyetemi munkájának középpontjában a grammatika áll: hosszú évek óta a magyar grammatika oktatásának meghatározó egyénisége, s grammatikus csapatával, akiket tréfásan olykor „Keszler-lányoknak” is neveznek megújította a korábbi, RÁCZ ENDRE szerkesztette Mai magyar nyelv című egyetemi tankönyvet, amely Magyar grammatika néven 2000-től (MGr.), átdolgozott formában ugyanezen a címen (MGr.²) 2017-től szolgálja voltaképpen a teljes magyar felsőoktatást, alapjául tekinti a Nemzeti Alapptanterv is, s ennek nyomán az azóta megjelenő összes általános és középiskolai tankönyv is. Hadd nevezem meg a teljes csapatot: BALOGH JUDIT, HAADER LEA, KUGLER NÓRA, LACZKÓ KRISZTINA, LENGYEL KLÁRA, és természetesen a szerző-szerkesztő: KESZLER BORBÁLA.

Sokak nyelvtani tudását segíti a RÁCZ ENDRE – TAKÁCS ETEL páros Kis magyar nyelvtanának (RÁCZ–TAKÁCS 2000) mintájára írt Kis magyar grammatika című könyv (KESZLER–LENGYEL 2002), illetve az önálló tanulásra, gyakorlásra is szolgáló, ugyancsak kettejük által írt munka: Magyar grammatikai gyakorlókönyv (KESZLER–LENGYEL 2009). A grammatikus kör a Mai Magyar Nyelvi Tanszék grammatikai kutatócsoportjaként működik ma is.

54 éve tanít az ELTE-n, most is, professor emeritusként, előadást tart, sőt legutóbb, látva a hozzánk érkező hallgatók felkészületlenségét, felzárkóztató szemináriumot is vállalt. Nincs adatom arra, hogy hány szakdolgozatot vezetett, ha csak évente 3-4-et számolunk, akkor is a szám 100 felett van, de azért megkérdeztem tőle a többi adatot: 20 doktorandusza volt, 76 doktori és habilitációs eljárásban vett részt, így segítő tanácsait, opponenciáit nagyon sokan tapasztalhatták.

Hosszú éveken át és most is tagja nyelvészek által titkosan megválasztva az MTA Nyelvtudományi Bizottságának. Több ciklusban vezette elnökként, társelnökként az MTA Magyar Nyelvi Bizottságát, később Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottságát, amelynek kiemelkedő feladata lett az 1984. évi helyesírási szabályzat felülvizsgálata, megújítása. A több mint egy évtizedes, sok-sok egyeztetéssel teli munkát 2015-ben siker koronázta: megjelent a megújított helyesírás, azaz a magyar helyesírás 12. szabályzata. E munkálatok kezdetekor én is a bizottság tagja voltam, tanúja voltam annak, hogy hányféle szakmai

és nem szakmai érdeket kellett egyeztetni, megoldást találni a sokszor egymásnak teljesen ellenfelező javaslatok között. Szerencsére Keszler Borbálának ebben akadtak segítői, a helyesírási szabályzat valódi közösségi és konszenzusos munka eredményeként született meg.

A közösség – főként Keszler tanárnő irányítása mellett – méltón képviselte mindannyiunk atyamesterének, Fábián Pálnak az elgondolásait, melyet egyik utolsó bizottságbeli szereplésekor így summázott: „Ne engedjétek a helyesírást szétszedni, tartsátok meg az egységét, mert ez a magyar nyelv és kultúra egységét is jelenti”.

A 12. szabályzatban vannak némi engedelmények, is-is megoldások, de a szabályzat talpköve, a nyelvtani logika, a szóelemzés, kiejtés, hagyomány és olykor egyszerűsítés elveinek, módszereinek a szintézise megmaradt. Nincs igaza azoknak, akik a magyar helyesírás bonyolultságát vetik fel (más helyesírások még bonyolultabbak), akik egy radikális egyszerűsítést kívánnának (rögtön szétesne az egész rendszer, és mindenki össze-vissza írna), s azoknak sincs igaza, akik azt mondják, hogy a magyar helyesírás állandóan változik, mert alapelvei valójában változatlanok.

A helyesírási szabályzat csak a mi számunkra kapcsolódik névhez, nevekhez, a hagyományokhoz hűen anonim, közösségi alkotás. A 12. szabályzat kolofonjában sem olvasható az alkotók, szerkesztők, közreműködők neve – csak az Előszó végén, a szövegben. Ez a hagyomány kezdetektől fogva így van, az 1954-es és 1984-es szabályzatok közreműködői sem tartották szükségesnek nevük közlését.

A szabályzat után megszülettek a szabályzat ismertetését, használatát megkönnyítő kiadványok, így például ez munka: SIPTÁR–KESZLER–TÓTH 2016.

KESZLER BORBÁLA tudományos munkásságának egyik szelete összekapcsolja a grammatikát és a helyesírást (helyesírástant), illetve hozzá szoktam tenni, a szemiotikát is. Ez pedig az írásjeltan. Összefoglalta az európai írásjelek történetét. Ezt a könyvét (Fejezetek az európai írásjelhasználat történetéből, I. KESZLER 1993) kevesen ismerik, mert az egyetem kiadásában „kézirat gyanánt” jelent meg, s gyakorlatilag beszerezhetetlen könyv. A Nyelvtudományi Értekezések 141. számaként jelent meg A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig című értekezése (KESZLER 1995). Páratlanul érdekes, művelődéstörténeti és szemiotikai jelentőséggel is bíró Írásjeltan címmel kiadott könyve az írásjelhasználat történetét, problémáit, szabályait foglalja össze (KESZLER 2004). Ennek is megszületett gyakorlókönyv-kistestvére: Írásjel-használati gyakorlókönyv. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története (KESZLER 2006).

Keszler Borbála 1993-tól – Lőrincze Lajos tanár úr után – vette át a Magyar Nyelvőr szerkesztését, s ezt a feladatot mai napig végzi, azaz, ha jól számolom: 25 éve.

Szervezeti tagságai mutatják sokrétű tevékenységét: Anyanyelvünk Európában Elnöki Bizottság (szavazati jogú tag), Nyelvtudományi Bizottság (szavazati jogú tag), Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság (szavazati jogú tag), Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar nyelvi szakosztály (elnök), Magyar Orvosi Nyelv, Magyar Szemiotikai Társaság, Szemere Gyula Anyanyelvi Szak módszertani Csoport.

Kitüntetéseiről (összesen 15-nek a birtokosa) részben maga is számot ad akadémiai adatai között (itt csak a legfontosabbakat ismétlem meg): Kiváló Munkáért (1979), Trefort Ágoston-emléklap (1990), Déry Tibor-jutalom (Déry Tibor Alapítvány, 2001), Pro Universitate (ELTE, 2004), Lőrincze-díj (Anyanyelvápolók Szövetsége, 2004), Ipolyi Arnold-díj (OTKA, 2004), Bárczi Géza-emlékérem (Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009), Implom József-díj (2009), Akadémiai Díj (Magyar Tudományos Akadémia elnöksége,

2009). Keszler Borbála birtokában van a Magyar Nyelvtudományi Társaság jelenleg adható legmagasabb kitüntetésének, a Révai Miklós-emlékéremnek (2014). 2015-ben Magyar Nyelvőr Díjat kapott. 2017. március 14-én a Magyar Érdemrend tisztikeresztje polgári tagozat kitüntetését ezzel az indoklással vehette át a Parlamentben: „Dr. Keszler Borbála nyelvész, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottsága volt elnöke, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete Mai Magyar Nyelvi Tanszéke professor emeritája, a Magyar Nyelvőr főszerkesztője”.

Befejezésül valami személyeset is kellene írnom. Keszler Borbála nem volt a tanárom, akkoriban beosztották a csoportokat, s engem hozzá nem soroltak be. De 1984-től már a munkatársam, később 16 éven át a főnököm, majd utána újabb 15 évig én vezettem a Mai Magyar Nyelvi Tanszéket, tehát ismét megbízható, minden feladatra igent mondó munkatársam lett.

Keszler tanárnő tanszékvezetősége idején kezdeményezte más egyetemi intézményekkel az együttműködést, így került sor 1991-ben az akkori Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékével a kapcsolatfelvételre, egy nagyon jó szakmai megbeszélésre, konferenciára. Emlékeim szerint a tanszék Szabó Géza tanszékvezető meghívására Szombathelyre kirándult. Több autóval mentünk, és valahol Vas megyében, a 87-es úton egy kápolnánál tízóraiztunk. Bori kinyitotta az autójuk hátsó csomagtartóját, és lett terülj, terülj asztalkám... szendvicshegyek, almák, körték, üdítők, sütemények kerültek elő... azt hiszem, hogy egyhetes szibériai túrára is elég lett volna... Akkor ott, Vas megyében, Borikáék hátsó csomagtartója körül nagyon összejött a tanszék... Azóta nagyon sokszor jártam arrafelé, s bizony Csorna és Szombathely között mindig kitekintek a kis parkolóra, a kápolna mellett, és Borika jut eszembe.

Egy másik élmény talán 1987-ből. Néhány éve a tanszék tagja voltam, tanársegéd. Borinak szüksége volt a cigányokkal kapcsolatos néprajzi adatokra. Hozzám fordult, hiszen néprajz szakot is végeztem. Segítettem, eljött a könyvekért a szobámba. Éppen akkor volt benn egy hallgató, akinek gyorsan be akartam írni a kettést – elégtelent érdemelt, de nem akartam vele többet találkozni. „Ne adj kettést, szociális problémáim vannak...” mondta a hallgató, mert akkor, 27 évesen még tegeződtem a hallgatókkal. „Ennyit érdemelsz, nem adhatok jobbat” – és beírtam a kettést. A hallgató még odamondott valamit, majd ránk csapta az ajtót. Borira és énrám... Kicsit szégyelltem magam Bori előtt. Bori ennyit mondott: „Ezért nem kell tegeződni a hallgatókkal...” A hallgató hölgy azóta az egyik legismertebb politikus fiának a felesége, és egy vidéki kastélyban él. Egy ideig még fennen hangoztatta az egyetemet, hogy én vagyok a legbutább oktató.

Borika adott nekem néhány tanácsot az elmúlt években. Mindig odafigyeltem rá, de nem tudom, mit sikerült megfogadnom. Persze mindig neki lett igaza. Valamiért Lao-ce egy gondolata jut eszembe: „A nagy nép olyan, mint a nagy ember. / Ha hibát követ el, felismeri. / Ha felismerte, beismeri. / Ha beismerte, kijavítja. / És aki rámutat a hibáira, azt legjóságosabb tanárának tekinti...” Ez az utolsó sor a lényeg: A legjóságosabb tanárának tekinti...

Hivatkozott irodalom

BOLLA KÁLMÁN szerk. 2009. *Keszler Borbála*. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 86. Zsigmond Király Főiskola, Budapest.

- KESZLER BORBÁLA 1969. *Szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban*. Nyelvtudományi Értekezések 63. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KESZLER BORBÁLA 1993. *Fejezetek az európai írásjelhasználat történetéből*. ELTE, Budapest.
- KESZLER BORBÁLA 1995. *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*. Nyelvtudományi Értekezések 141. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KESZLER BORBÁLA 2004. *Írásjelten. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KESZLER BORBÁLA 2006. *Írásjel-használati gyakorlókönyv. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KESZLER BORBÁLA – LENGYEL KLÁRA 2002. *Kis magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KESZLER BORBÁLA – LENGYEL KLÁRA 2009. *Magyar grammatikai gyakorlókönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk. 1999. *Ember és nyelv: tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- MGr. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- MGr.² = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. 2. kiadás. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2017.
- RÁCZ ENDRE – TAKÁCS ETEL 2000. *Kis magyar nyelvtan*. 14. kiadás. Talentum Kiadó, Budapest.
- SIPTÁR PÉTER – KESZLER BORBÁLA – TÓTH ETELKA 2016. *Kis magyar helyesírás. 100 szabálypont magyarázatokkal és példákkal A magyar helyesírás szabályai 12. kiadása alapján*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BALÁZS GÉZA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Partiumi Keresztény Egyetem

Számunk szerzői

DR. BALÁZS GÉZA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A; Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad, balazs.geza@gmail.com – DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2–4., buky@hung.u-szeged.hu – DR. CSONTOS NÓRA, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest 1146, Dózsa György út 25., csontosnora@gmail.com – DR. DÉR CSILLA ILONA, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest 1146, Dózsa György út 25., csillader@gmail.com – FERENCZI GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A; Magyarságtudományi Intézet, g.ferenczi88@gmail.com – DR. FURKÓ BÁLINT PÉTER, Károli Gáspár Református Egyetem, Anglisztika Intézet, Angol Nyelvészeti Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., furko.peter@kre.hu – DR. HELTAI JÁNOS IMRE, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27.,

heltai.janos@kre.hu – DR. HOSSZÚ GÁBOR, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Elektronikus Eszközök Tanszéke, 1117 Budapest, Magyar tudósok körútja 2., hosszu@eet.bme.hu – DR. JUHÁSZ DEZSŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhasz.dezso@btk.elte.hu – DR. KENESI ISTVÁN, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., kenesei@nytud.hu – DR. KLIMA LÁSZLÓ, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet, Magyar Őstörténeti és Honfoglalás Kori Régészeti Tanszék, 2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1., klima.laszlo@btk.ppke.hu – DR. M. KORCHMÁROS VALÉRIA, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem utca 2–4., korchmaros@hung.u-szeged.hu – DR. LACZHÁZI ARANKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D., laczhazi.aranka@gmail.com – E. NAGY KATALIN, Debreceni Egyetem, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., meszarosnenagykatalin@gmail.com – DR. PÁL HELEN, Magyarágkutató Intézet, 1014 Budapest, Úri utca 54–56., pal.helen@mki.gov.hu – DR. PÉTER MIHÁLY, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 1088, Budapest, Múzeum krt. 4/D, petermihaly28@gmail.com – DR. PÖLCZ ÁDÁM, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Tanító- és Óvóképző Kar, 1126 Budapest, Kiss János altábornagy u. 40., polcz.adam@tok.elte.hu – DR. C. VLADÁR ZSUZSA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, vladar.zsuzsa@btk.elte.hu – DR. ZELLIGER ERZSÉBET, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, zelliger.erszebet@btk.elte.hu – DR. ZOLTÁN ANDRÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, zoltan.andras@btk.elte.hu.